سلسلۂ دائرۃ الادب

آئینۂ قصص و حکم مثنوی مولوی معنوی

موسوم

بہ

مرأة المثنوی

از

تلمذ حسین

اعظم اسٹیم پریس حیدرآباد دکن ۱۳۵۲ھ

وحدت اندر وحدت است این مثنوی
از سمک رو تا سماک، اے معنوی

محتویات الکتاب

ب

ج

۷۸۶

نذرِ عقیدت

بہ آستانۂ

حامل الشریعت، سالک الطریقت، عارف الحقیقت، بقیۃ السلف، نقیۃ الخلف

مرشدنا و شیخنا حضرت **برہان الدین ولد چلپی** ابن حضرت مولانا

اطال اللہ حیاتہ و ادام اللہ برکاتہ

صاحبِ سجادۂ سلسلۂ عالیۂ مولویہ

از برائے سجدۂ عشق آستانے یافتم
سرزمینے بود مقصودِ آسمانے یافتم

"مُرأتم" اندر فروع و در اصول
جمله آن تست و کرد ستی قبول
در قبول تست عزّ و مُقبلی
زانکه شاه جان و سلطان ولی
در قبول آرند شاهان نیک و بد
چون قبول آرند، نبود هیچ رد

T. B. M. M.
Azasına mahsus

هو

مولانا العارف الکامل دامت افضاله

بعداز دعوات و تسلیمات، معروضهٔ این ناچیز است که به مکتوب معالی
مصحوب ایشان مشرف شدم و کتاب مستطاب (مرآة المثنوی) نیز
واصل شده روزها بدان تألیف لطیف مشغول و مشعوف گشتم و در
وجدنگاه خود در عالمی دیگر حیات گذرانیدم برای آنکه بعد از ارسال مکتوب
بزیارت بیت الله مشرف گشتن فرموده اید از خوف آنکه مکتوب من پیش از عودت
حضرت شما آنجا برود و جناب شما را نیافته ضایع گردد، تأخیر کردم و در قید
نوشتن جواب بودستمی که مکتوب دومین جناب عالی بیامد و بنده همان این جواب
نوشتم و آن نوشتجات که برای سرنامهٔ کتاب فرموده اید شکسته بسته
دریک دو کاغذ چیزها نوشتم و اگر همه چیزها که بنده بدین موضوع بداند برخی
ازان بنویسد: مثنوی هفتاد تا دفتر شود از مکارم اخلاق ایشان مستدعاست
که ازین ناچیز بی چیز این معروضه ها را قبول فرمایند و نیاز بنده اینست که وصول
این مکتوب و ملفوف او را بعنایت نامهٔ دیگر بنویسند و هم باعث ازدیاد
فیض اخوت باشد و ان شاء الله گاه و بیگاه به تلطیف نامهٔ ازین فقیر را
مسعود و کامیاب گردانند بعونه و کرمه آمین

فی ۱۰ صفر سنه ۱۳۵۲

ولد چلبی

نقل مکرمت نامه حضرت برهان الدین ولد چلبی زیدت اجلاله و دامت افضاله

۶

دستخط مضیئہ و مثال منیعہ کہ زینت بخش صفحۂ قبل است از حضرت مستطاب عالم ربانی و حکیم صمدانی صاحب القوۃ القدسیۃ المتصف بالسجایا الرضیۃ دستگیر گمشدگان وہادی گمراہان، خلاصۂ دودمان مولویہ صاحب ارشاد و تلقین حضرت برہان الدین ولد چلپی ادام اللہ وجودہ الشریف می باشد کہ بافتخار ایں ذرۂ بیمقدار شرف صدور یافتہ حضرت معظم لہ سجادۂ مولویہ را زینت بخش و در ترکیہ حامل لوائے شریعت می باشند۔ پوشیدہ نیست کہ سلطنت ترکیہ در حقیقت ذوالریاستین بود یعنی بنائے سلطنت عثمانیہ چنیں بود کہ ہمچنانکہ سلاطین دارائے قدرت و نفوذ دنیوی بودند صاحبان سجادہ مولویہ کفیل عوالم روحانیت بودند۔ از غرائب اتفاق آنکہ قدرت ظاہری و باطنی ہر دو باہم خاتمہ یافت، چنانچہ پس از انسداد باب عالی خانقاہا ہم بستہ گشت لیکن از انجائے کہ انسداد عالم حقیقت و باطن امریست محال ظاہراً بستہ شدہ ولے باطناً راہِ افادہ و استفادہ باز و تا یوم القیام نیز مسدود نخواہد شد انشاء اللہ العزیز۔

دریں افتخار نامہ الفاظے چند نظر بہ بزرگی خویش نسبت بایں بندہ ناچیز درج نمودہ اند کہ ممکن است کہ از اظہار آں عیب جویان و طنز گویان آماج تیر ملامتم ساختہ بہ خودنمائی حمل کنند لیکن چوں بعض از جملات آں دلالت بر پسندیدگی کتاب می نمود و علاوہ ایں نامہ عنبریں شمامہ حسن ظن و اخلاق خاصان خدا را ظاہر میسازد بلکہ برائے پیروان صراط مستقیم سرمشقے نیز خواہد بود بنقل عین آں مکتوب اقدام و گرا ور نمودہ تیمناً و تبرکاً درج نمودم کہ چشم قارئین کرام ہم از آں منور گردد۔

از مقام محترم آنحضرت استدعا نمودہ بودم کہ انتساب آں را نجویش قبول و ازیں رو منتے بر حقیر فقیر گذرانند و حضرت ایشاں بعلاوہ دیباچہ بطور مقدمہ ہم مرقوم فرمودند باسم "دستور بانور"۔ باکمال ابتہاج و امتنان شامل "مرأۃ المثنوی" ساختم تا بر قدر آں افزودہ گردد و کفے بہ فخرا متعلق بہ "دستور بانور" اظہار رائے لزوم ندارد۔

نور ایں گوہر چو بیرون تافتہ است　　از تسلسہا فراغت یافتہ است

دستور با نور

از

امام العارفین مقدام السالکین حضرت مولانا برہان الدین زیدت جلالہٗ

مثنوی معنوی کہ - چنانکہ لقب کردہ اند - در ہمہ بنا و مغز اے خود مغزِ قرآنست .
یعنی ہم در شکل و صورت خود ترتیب و تبویب و اصول و فصول ندارد ، ہم در
محتویات و مضمونِ خویش مثل ہیچ یک مولفہٗ از آثارِ دینیہ نیست . چنانکہ
قرآنِ یزدان ہیچ یک کتب سماویہ و ارضیہ را مأخذ و سر مشق نکردہ است
وحاشا کہ ہرگز نباشد مثنوی ہم ، در اثنائے تالیف بہ ہیچ کتاب مراجعت
نشدہ حتے جناب مولوی ، از کتاب مثنوی بدست خود قلم و کاغذ گرفتہ یک
حرفے ہ بیاض کاغذ نہادہ است . چنانکہ در مناقب العارفین و دیگر مناقبہا
بنویسند : حضرت حسام الدین چلپی کہ خلیفۂ دوین ایشانست ، روزے
گفتہ است کہ : یا مولانا ! اخوان و یارانِ ما در خلوتگاہِ خویش الٰہی نامہ
حکیم سنائی را بخوانند . و دیوان غزلیات خداوندی از بسیاری در
فوق ہمہ دواوین حکما و عرفا شدہ است . اگر تنبیب فرمایند ، یک
کتاب مثنوی احسان فرمایند ، خوش باشد . در ہماندم ورقے
از دستار شریف اخراج کردہ و بدست حسام الدین چلپی بدادہ گفتہ اند
کہ آندم کہ این معنی بر خاطر عاطر شما خطور کردہ ، این ہزدہ بیت مثنوی را
بدین فقیر از عالم بالا بخشیدہ اند اے حسام الدین کاغذ و قلم برگیر
و بنویس و در ہماندم بتألیف مثنوی آغاز کردہ اند بعد ازان در

مدرسهٔ سعادت و در خانهٔ ایشان و در باغ مرام و حتے در حمام حضرت مولانا مثنوی فرمودندے وحسام الدین چلپی همیشه بنوشتے ۔ روزها شدے که شب همه شب تا بوقتِ نمازِ صبح حضرت مولانا مثنوی گفتے وحسام الدین بنوشتے ۔ چنانکه این معنی را هم در مثنوی در چند مقام بیان کرده اند که :

اے حسام الدین ! زمامِ مثنوی در دست شماست کشندهٔ شمائید هر آن قدر که خواهید و هر جا که روید بکشید ماهها و سالها و در همه اقطارها خدا داند که در کجا منزل نهد والحاصل بر چنین منوال کتاب مثنوی شش مجلد شده است ۔ مولانا هرگز بدست خود کتابے و مأخذے و مولفۂ اعاظم دین و کاغذ و قلم و سایره نگرفتند هر آن قدر که حسام الدین چلپی خواستے، مولانا فرمودے و او بنوشتے

مثنوی خوانان یعنی آنانکه مثنوی را تنها در همه عمر انیس خلوت وجلیس جلوت خویش کرده اند گویند که مثنوی در باب خود فرید است و بے مثل و ندید است وآن معانی و معارف وحقایق که فرمایند، در هیچ کتابے و تالیفے نظایر و امثال آن را دیدن ممکن نیست وآن مضامین غامضه که از یک حکایت بسیط و تخئیل ساده استخراج کنند خواننده مدهوش وحیران ماند که این چه فکر دقیقست واین چه احاطۂ عمیقست یا مولانا دریا نیستی دنیا نیستی و در پهنائے عوالم معنی نیستی آیا چیستی حقا که آنها که ما در آیینه نه بینیم او آنرا و صد هزار امثال آنرا در یک مشت گل بدیده اند ۔

درین مقدمهٔ مختصره ماهیت مثنوی لاهوتی را بسط کردن ممکن نیست وحال آنکه در تعریف مثنوی یک رسالهٔ افراد کردن لازمست و واجبست که عاشقان صادقان وآنانکه تنها در عالم مثنوی پویان گشتن ایشانرا میسر نشود،

بخوانندے وبدانندے واز انجملہ کسے - ندانم کہ کیست - کتابے تالیف کرد، بنام (جلد سابع) مثنوی وہم در ہند طبع شد وعبد ناچیز را در ردِ این منظوم تالیفے حافل است . بنام (السیف القاطع فی الرد علی الجلد السابع) کہ در ہنگام جوانی غیرت کردہ بسیارے از نوادر علوم مولویہ بدانجا نوشتہ بودم الآن در گوشۂ کتابخانۂ خویش در خواب بیکر است

حیف صد حیف کہ معصیت وقباحتہا ام نہادہ وسن وسال عمر بہ شصت وپنج رسیدہ این عبد ناچیز بر مثلِ چنین تالیف شریف یعنی تعریف معارف مثنوی شریف موفق نشدم وہمہ علوم قرآن وحدیث والٰہیات کہ در بسیاری عمر خویش خواندمے وماذون ومجاز گشتے ہمہ در پوشیدہ نسیان واہمال ماندہ است انشاء اللہ جناب حضرت شما موفق شوید وبندہ نیز اگر دو یک جاے حاجت باشد، خدمت کنم ونام ناچیز ولد چلپی در اقصاے ہندوستان کہ اقلیم جسیم اہل علم وایمانست، بماند

اما این کتاب مستطاب کہ این ناچیز بے چیز را ارسال فرمودہ اید، سراسر بخواندم وتنویر عیون کردم ودر نہایت خوبی دیدم حقا کہ از کتاب مثنوی این چنین تالیف لطیف استنباط کردن کار ہر مردان میدان کمال نیست چون درین زمان ہمہ عمرہا در جانب علم شریف مکبّ و منہمک شدن ہمان کہ ممکن نیست ازیرا کہ معیشت اہل وعیال بسیار مشکل شدہ است . بناءً علی ہذا : ہر کہ از عاشقان مولوی ومحبانِ معنوی کہ از کتاب مثنوی در بابے از ابواب بسیار او خواہد خواند ویا خواہد نوشت مثلاً در باب عشق وشوق الٰہی ودر باب عرفان محمدی ودر باب معارف وحقایق لاہوتی ودر سخا وکرم وسعی وہم وسایرہ وسایرہ . ویا آنکہ یکے از عاشقان بخواہد

که آیات و احادیثے که جناب مولانا در مثنوی ایراد کرده، آیا آنها چندست و یا فلان حدیث که در جائے ایراد کرده عجبا آنرا یافتن ممکنست والحاصل همچنین بالجملہ احکام و معارف و حکایات و تراجم احوال برخے از یاران مولانا و سایره در باب و فصل خویش درج کرده اند چنانکه شل ماقاصران عاشقان بے هیچ اضطراب در باب مخصوص خود بیابد و فواید بسیار دیگر هست که تفصیل موجب تطویل باشد

مولف حکیم کامل و استاد فاضل را تبریک کنم و بمعارفهٔ حضرت ایشان تبرک کردم و بسبب یاد کردن این خادم قدیم مولوی و مثنوی را از صمیم قلب دعا کردم جناب مولا و مولانا به فیوضات صوریه و معنویه حضرت ایشان را کامیاب فرمایند آمین۔

ابن حضرت مولانا
الشیخ مثنویخوان حجة الله
محمد برهان الدین ولد چلپی المولوی
الاثری کان الله له آمین

FROM PROFESSOR NICHOLSON, 12, HARVEY ROAD, CAMBRIDGE.

March 23. 1933.

Dear Sir,

I am much obliged for the sheets of your مرآة المثنوی which you have kindly sent to me. The work seems to me to be very serviceable both for reading & for reference, & I willingly comply with your request that I should write a short foreword. This I now enclose, hoping you will regard it as suitable. May I add my congratulations on the completion of a work which must have cost you a great deal of labour.

Yours sincerely

R. A. Nicholson

نقل گرامی نامه دکتور رنیولد الین نکلسون انفعنا الله بطول بقائه

مکتوبے کہ در ظہر ایں ورق درج است خط سر آمد مستشرقین اورپا دکتور۔ آر۔ اے
نیکلسون می باشد کہ با سرنامۂ ایں کتاب بافتخار ایں حقیر فقیر مرقوم فرمودہ اند معظم الیہ
پروفسور عربی دارالفنون کامبریج و در تصوف اسلامی مختص، خصوصاً علاقہ تامے
بہ مثنوی شریف مولوی دارند بلکہ دریں فن عموم مستشرقین اورپا و امریکہ را امام
و پیشوامی باشند۔ در ۱۸۹۸ء بطور مقالہ انتخابے از دیوان شمس تبریزیؒ
شایع فرمودند۔ چوں ذائقہ ایشاں چاشنی بادۂ تصوف چشید سرمست ایں
بادہ شدند و زندگی خویش را دریں علم شریف و معرفت لطیف و تحقیق و تدقیق
آں صرف و وقف نمودند و کتاب اللمع را (کہ تصنیف الشیخ ابو النصر السراجؒ و در فن
تصوف کتابے نادر است) تصحیح کامل نمودہ وار دجامعہ ساختند۔ کتاب کشف المحجوب
و چندیں کتاب دیگر را بہ انگریزی ترجمہ کردند، تاریخ جامع در ادب عربی نوشتند
و قریب دہ دوازدہ سال است مشغول تدوین صحیح ترین نسخہ مثنوی شریف میباشند
چہار دفتر را با ترجمہ انگریزی تاکنوں انتشار دادہ اند و دو دفتر دیگر ہم عنقریب
منتشر خواہد ساخت، در حقیقت خدمتے بزرگ بزبان فارسی و خصوصاً طالبان مثنوی
نمودہ اند۔ ازیں انتشار اہل عالم مثنوی شریف را با ہیئت اصلی خودش دیدند
چراکہ مثنویہا کہ تاکنوں طبع و نشر شدہ در حقیقت بہ سبب تصحیف و تحریف میتواں گفت
مثنوی را مسخ نمودہ اند، خداوند ایشاں را جزائے خیر دہاد و سلامت دارد۔

سرنامہ

از

عمدۃ العلماء، قدوۃ الفضلاء دکتور آر۔ اے نیکلسون ابقاہٗ

کلماتے چند بمناسبت کتاب مستطاب مانند "مرأۃ المثنوی" نوشتن برائے من فرحت بخش است خصوصاً برائے اینکہ ایں کتاب موضوع بحث است کہ چندیں سالہاست بمطالعہ آں مشغولم۔

کتاب شریف مثنوی مولوی جلال الدین الرومیؒ درعالم اسلام ہماں درجہ وعظمت رادارہست کہ دیوینیا کومیدیا (Divina Comedia) دانتے در دنیائے عیسویت اورا در مدت درازے حاصل کردہ بود۔ ایں دو شاعر تقریباً معاصر بودند و در ہر دو ایں قدرت کاملاً موجود بود است کہ مارا از خصوصیت بہ عمومیت کشانند وچشم بصیرت مارا باز کنند برائے نظارۂ زندگانی دایم التغیر انسانی و دلالت نمایند مارا بحقایقے کہ دارائے اہمیت بے پایان است لیکن ایں دو شاعر را بجہاتے نمیتواں گفت کہ در خصائل یکسانند چراکہ در کلام دانتے روح مسرت وشادمانی نیست، برعکس در کلام حضرت مولویؒ سراسر روح سرور وبہجت میدرخشد زیراکہ او در ہر چیز خیر وخوبی مشاہدہ می نماید۔ بسبب روح انبساطے کہ دراوست عموم را از شیخ وشاب عالم وجاہل فریفتہ ومجذوب خویش ساختہ ہماں طوریکہ واقفان رموز تصوف وحقیقت از مثنوی بہرہ ور میگردند ہماں قسم ہم اہل دنیا و دورافتادگان جادۂ حقیقت ازاں مستفید میگردند۔ ولے ایں کتاب بجہاتے چند مطالعہ اش خالی از اشکال نیست (۱) بے اندازہ مطول بودن کتاب

(۲) مثنوی کلامیست عالمانہ و دارائے غوامض بسیار (۳) سلسلہء ربط آں نیز تا اندازہ اسباب زحمت میگردد زیراکہ سلسلہء بحث و خطابات اغلب خوانندہ را در راہہائے پرپیچ و خم حیران می گرداند و باندازہ درکلام بسط است کہ بعضے اوقات خوانندہ را کسل می کند لیکن این نقص کاملاً از مصنف درین کتاب شریف نمیاندہ۔ من در جائے دیگر اظہار نمودہ ام کہ مثنویہائے کہ در ایران و ہند طبع و توزیع شدہ در آنہا ر اشعار زیادی ہست کہ در نسخ خطی مستند قدیمی نیست۔

اما این نخبہ کہ زیر نظر ماست مجموعہ است منتخب از ترتیب و تنظیم مرتب و منظم لہذا یقین دارم کہ نزد خاص و عام احراز خواہد کرد۔ اجزائے منتخبہ را بر پنج باب تقسیم نمودہ ادخال مباحث را رفع ساختہ و ہر بابے مشتمل است ہر یک قسم از اقتباسات۔

(۱) قصص (۲) اخلاق، فلسفہ، تصوف (۳) اشعار محتوی بر مطالب قرآن مجید۔ (۴) اشعار متضمن بر معانی احادیث نبویؐ (۵) مدائح حضرت شمس الدینؒ و حسام الدینؒ و غیرہما۔

باب اول چوں بالطبع از ہمہ باید مفصل تر باشد ۳۹ صفحہ شدہ است و حکایات متعددے را مختصر نمودہ مگر ظاہراً ہیچ حکایتے را ترک ننمودہ۔ ذوق یکساں نیست، من این مثل یونانی را پسندیدہ ام کہ می گویند "نصف بیش از تمام است"۔ نظر بخیالاتے دیگر اگر توجہ کنیم می بینیم یک سہولت و بے تکلفی در حکایات پیدا شدہ کہ قابل قدر است۔ در ہر صورتے قاضی ثابت نمودہ کہ نام بسیار موزونے برائے تالیف خود انتخاب نمودہ و راستی "مرأۃ المثنوی" مثنوی را کاملاً روشن و ہم ساختہ و نشان آئینہ اینست۔ لازم است کہ از روئے خلوص مقدم این کتاب مستطاب را تبریک گفت و مقبولیت آنرا در عالم ادب و عرفان از خدا خواہاں شد۔

(ترجمہ)

آر۔ اے۔ نیکلسون

دیباچه

گوشۂ روزنامه را بگشا بخواں

بین که حرفش هست درخورِ شهاں

گر نباشد درخورِ او را پاره کن

نامۂ دیگر نویس و چاره کن

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اَلحَمدُ لِلّٰہِ رَبِّ العٰلَمِینَ وَالصَّلوٰۃُ وَالسَّلَامُ عَلیٰ سَیِّدِ المُرسَلِینَ وَاٰلِہٖ وَاَزوَاجِہٖ وَاَصحَابِہٖ اَجمَعِینَ ۔

امّا بعد ۔ چنیں گوید بندۂ ہیمن تلمذ حسین ابنِ قاضی تصدق حسین کہ تالیفِ "مرأۃ المثنوی" و تصنیفِ "نقد المثنوی" و "صاحب المثنوی" از دستِ ہچو منِ ہیچمدانے اگر از اثرِ فیضِ باطنی حضرتِ ملّائے روم رحمۃ اللہ علیہ بخوانم بیجا نخواہد بود چہ اگر آن را ثمرۂ آن عقیدت وار داتے میدانم کہ از بدوِ شعور بدان ذاتِ موفور السرورداشتہ و دارم ۔ حقیقتِ امر این است کہ در شعرائے پارسی زبان اوّل نامے کہ سامعۂ من بدان آشنا گردید نامِ نامی حضرتِ مولویؒ بود ۔ چنانچہ زمانیکہ مشغولِ تحصیلِ ابتدائیہ زبانِ اُردو بودم دران اوان پدر بزرگوارم بعضے از شبہا را بمطالعۂ مثنوی می پرداختند و جمعے رفیقِ شفیق کہ ازین بادۂ رحیق کام جان را آشنا داشتند ہم موافقت می نمودند ۔ نامِ نامی و اسمِ گرامی آن سرآمدِ اہلِ باطن را مکرر شنیدہ از ہمان وقت دل بمہرش نہادم بلکہ چنان در وجودِ من استیلا یافت کہ اگر کسے را میخواستم در علم و فضل بستایم بآن حضرتش تشبیہ می نمودم و می گفتم کہ فلان "مولانا رومؒ"

عله ۔ نام نامی مولوی رومی رحمۃ اللہ علیہ در ہند ہمیں طور شہرت دارد

است ۔ لیکن چوں کتابِ مستطابِ مثنوی جزوِ کتبِ درسیہ نبود حقیر نیز ہمچو فارسی
خوانانِ دیگر در اوائلِ عمر از قرائتش محروم و بہ تحصیلِ زبانِ انگلیسی مشغول گشتم و تامدتے
موفق بمطالعۂ ایں کتاب نگشتہ واز اں بہرہ ور نگردیدم مگر عظمتِ آں بہماں قرار
در دلم جاے گزیں بود تا آنکہ مرحوم شبلی نعمانی سوانحِ "مولانا رومؒ" نگاشت و من
بشوقِ تمام آنرا مطالعہ نمودم باندازۂ کہ تصویرِ مثنوئ شریف در ذہنم نقش بست ۔ قریب
بہماں اوقات مرحوم مولانا احمد حسن مثنوی شریف را بزیورِ حاشیہ خیلے مرغوب
محشی و در مطبعِ نامی کانپور طبع و عالم عرفاں را زاں منور ساختہ شہرتے بسزا یافت
و روحِ اہلِ ذوق و کمال را بطرفِ خویش جذب نمودہ بود ۔ من ہم از اں فیضِ عظمیٰ
بہرہ ور وآنرا مطالعہ کردم ۔ درحقیقت مثنوی را بصورتِ حقیقی جلوہ گر فرمود ۔ اگرچہ کہ
مثنوئ شریف را در ہیئتِ کاملہ آں دیدم لیکن آں اوقات ہم ممکن نشد کہ کماینبغی ازاں
بہرہ ور گردم تا ایں کہ در ۱۹۱۱ء کاملاً خیالِ خود را متوجہ بآن ساختم و درحقیقت
میتواں گفت کہ تالیفِ "مرأۃ المثنوی" از اں روز شروع شد ۔ در اثنائے
مطالعہ چوں مابین حکایات بسببِ تمثیلاتِ مناسبہ و توالی حکایاتِ لاحقہ مطلب
از ہم گسستہ میگردید خیالم را پریشاں می ساخت مثل کسے کہ ابتداءً خواندنِ مثنوی شریف
کند واز ترتیبِ آں بے اطلاع باشد ولے دل از مطالعہ نمیکندم بلکہ چند صفحہ را
خواندہ بار دیگر از ابتدا بمطالعہ میپرداختم وچوں دریں حکایت بہ تمثیلات یا حکایتِ
دیگر می رسیدم سرسری نظر انداختہ آنجا را علامتے گزاردہ اتصالِ حکایت را
مرعی میداشتم و ضمیمہ ہائے آنرا نظر انداز می نمودم و اصلِ حکایت را کاملاً
خواندہ بمطالبِ متروکہ می پرداختم و بعد بحکایتے دیگر مشغول میگشتم ۔ بہمیں طریق
تمام حکایات را تا آخر خواندم ۔ چوں کارہائے دیگر مانع بود تمام اوقاتِ فرصت را
دریں خدمت صرف نمی توانستم نمود ۔ بناءً بریں سالے چند بطول انجامید ۔ شکے

نیست کہ در مطالعہ سرسری چنانکہ بایست مطلب مفہوم نگردید لیکن اینقدر شد کہ
تمام مثنوی را از ابتدا تا انتہا یک مرتبہ مطالعہ کردم - در اواخر سنہ ۱۹۱۷ء کہ
در جامعہ عثمانیہ (حیدرآباد دکن) برائے تالیف و ترجمہ منتخب گشتہ و کارِ من
معین گردیدہ موقع مساعدے برائے من پیدا شد کہ عشق سرشاری را کہ بمطالعۂ
مثنوی داشتم بکار برم - بنابریں مشغول گشتم و علامئے را کہ سابقاً دراں کتاب
گزاردہ بودم بنظر تدقیق بار دیگر براں عبور نمودم و دریں نوبت علامئے صحیح تر
نگاشتم - بحمداللہ کہ در مدتِ دو سال ایں خدمت بپایاں رسید ولے متاسفانہ
در سنہ ۱۹۲۰ء و سنہ ۱۹۲۱ء بعلت علالتِ خود و حوادثِ خانوادگی سختی کہ برائے من
پیش آمد ایں کار رو بہم رفتہ دو سال بہ تعویق افتاد حق این ست کہ دریں تعویق ہم
سعادت اتباعِ مثنوی شریف ہم رسید کہ درمیان دفتر اول و دوم بجہت تردداتِ
حضرت حسام الدینؒ دو سال تعویق افتادہ بود ؎

مدتے ایں مثنوی تاخیر شد   مہلتے بایست تا خوں شیر شد

در سنہ ۱۹۲۲ء باز بایں جانب متوجہ شدم - ترتیبِ حکایات بپایاں رسیدہ بود کہ
خیالے بخاطرم سرزد کہ حقائق و معارف کہ در مثنوی شریف وارد شدہ ترکِ آن
قرین صواب نیست - پس اشعارے را کہ محتوی بر حقائق و معارف بود و چنداں
دقیق و معانیش بعیدالذہن نبود آں را ہم جمع نمودم، ایں امر نیز در یکسال جزوے
کم و بیش بہ اتمام رسید و مجموعۂ قابلے بوجود آمد - پس ازاں بدیں فکر افتادم
کہ علاوہ بر اشعار فوق اشعار معتدبہ دیگرے ہم ہست کہ متضمن کلام حضرت
احدیت و احادیث حضرتِ نبوی صلوٰۃ اللہ علیہ وعلیٰ آلہ و اصحابہ میباشد و از ہمہ
آن اشعار ممتاز تر است، چناں پسند یدم کہ آں اشعار را نیز علیحدہ نمایم، چنانچہ
نمودم - در سنہ ۱۹۲۴ء فراغت حاصل و کتاب را بچہار قسمت تقسیم کردم -

ارشاداتِ نبویؐ منصوصاتِ ربانی حقایق و معارف حکایات

این چہار حصص را بہ

یواقیت القصص

درر الحکم

جواہر القرآن

لآلی السنن

موسوم ساختم و در خاتمہ درجے مختصر باسم "مرجانۃ المدیح" کہ متضمن اشعاریست کہ مولویؒ در وصفِ اصحابِ خود بالخصوص مولانا حُسام الدین چلپی فرمودہ اند الحاق داشتم، چہ در حقیقت جزو لاینفک آن کتاب است و این مجموعہ را موسوم بہ "مرأۃ المثنوی" گردانیدم تا کہ از تجلیٔ آں شوقے در دلِ عاشقانِ مثنوی بخواندن مثنوی پدیدار گردد۔

پس از ذکرِ این اجمال لازم آمد کہ نوعیت تالیف رافی الجملہ بیان نمایم چونکہ ہر حصہ بحیثیتِ نوعیت از حصۂ دیگر علیحدہ می باشد پس مناسب این دیدم کہ شرح ہر یک را در ذیلِ آں بیاں نمایم۔

لیکن قبل از شروع بہ تشریح حصص و توضیح آں اشارہ بطرف تمہید مثنوی شریف لازم است۔ این تمہید را قصہ ایست کہ مشروحاً در "نقد المثنوی" باید دید۔ ولے درینجا ہمیں قدر گفتہ میگزرم کہ عموماً در نسخہ ہائے مروجہ مثنوی پنجاہ شعر در تمہید نگاشتہ شدہ لیکن ازاں پنجاہ شعر فقط سی و چہار شعر از مولویؒ و شانزدہ دیگر را علاقہ مندان مثنوی اضافہ نمودہ اند۔ ما این شانزدہ شعر را در قوسین نوشتیم تا ظاہر آید۔ ازاں سی و چہار شعر ہم ہیجدہ آنرا چوں مولویؒ بدستِ خویش مرقوم فرمودہ بود آن را بخطِ نسخ نگاشتم۔ و درین این ہیجدہ شعر پنج شعر اضافی است کہ آنرا بخطِ نستعلیق در قوسین نوشتہ ایم۔ ما بقی شعر تمہید و ہر شش دفتر مثنوی شریف را حضرت حسام الدین

اززبان مولوی[1] شنیده وتحریر فرموده است تفصیل آں را در نقد المثنوی ملاحظه فرمایند۔

یواقیت القصص

کیفیت ارتباط حکایات وحکم ومعارف ونوعیت ادخال حکایات درحکایت را در "نقد المثنوی" ملاحظه باید کرد۔ دریں مقام اصولے که در تدوین اختیار نمودم در تحت مضمون (الف) انتخاب و (ب) ترتیب درج میشود۔

الف

انتخاب

انتخاب یعنے اخذ وترک در گفتن کاریست سہل لیکن درعمل بسے دشوار خصوصاً اگر داستان را در الفاظ خود ذکر نکنند بلکه کلام مصنف را بحالات مختلفه بگردانند۔ ذکر اصول اخذ اجمالاً ہمیں قدر کافیست گویم اشعارے که مخصوص بنفس حکایت بودند آنہا را اخذ وبقیه را ترک نمودم لیکن سوال برائے باقی مانده است که چون وچرا۔ اینجا جواب قطعی بسے مشکل است چراکه ازروئے مذاق ونظر وسلیقهٔ انتخاب کنندگاں فرق بسیار پیدا می شود۔ باآنکه قائلیم که مذاق وسلیقه ونظر انتخاب کننده دخل تام دارد بازہم بکمال اطمینان میگوئیم که فقط ایں خیال است۔ اگر حکایات "مرأة المثنوی" را با اصل مقابله نمایند مورد سے برائے اختلاف باقی نمی ماند۔

حق اینست که دریں معامله نظر انتخاب ومذاق طبیعت را دخلے نیست چراکه ذوق وطبیعت خود را دریں جا بکار نبردیم بلکه مانند یک حکیم عالم عارف که واقف وشناسا به نباتات باشد یا جوہری که دانا وعالم به احجار کریمه شده وہمت به علیحده ساختن اقسام آں گمارد ایں جواہر مخلوط شده را از ہم جدا وہر یک را بجائے خویش قرار دادیم۔ امّا اشعارے که متروک شده برحسب اصول سه گانهٔ ذیل می باشد۔

---

[1] صاحب ارشاد حضرت برہان الدین ولد چلپی ادام الله فیوضه نیز آں حقیقت را در دستور بانور ظاہر فرموده وآں شامل کتاب است ۱۲

اشعارے کہ بطریق تمثیل وارد شدہ و در مثنوی شریف کثیر الوقوع می باشد ازانہا معدودے چند کہ اثر بر نفس حکایت داشت انتخاب و باقی ماندہ را حذف نمودم۔

مثلاً بصفحۂ اول در حکایت اولی ایں شعر واقع شدہ کہ :۔

چوں خرید او را و برخوردار شد | آں کنیزک از قضا بیمار شد

و تمثیلاً دو شعر ذیل آں آمدہ :۔

آں یکے خر داشت، پالانش نبود | یافت پالاں، گرگ خر را در ربود
کوزہ بودش آب می نامد بدست | آب را چوں یافت خود کوزہ شکست

ہرچند کہ ایں دو شعر کا ملاً مشہور می باشد لیکن بنا بہ اصولِ مقررۂ کہ برائے خود اتخاذ کردہ بودم آنرا ترک نمودم چراکہ سوائے تمثیل سودے نداشت :۔

اما قدرے بعد ایں دو شعر آمدہ کہ :۔

ہرچہ کردند از علاج و از دوا | رنج افزوں گشت و حاجت ناروا
آں کنیزک از مرض چوں موے شد | چشمِ شاہ از اشکِ خوں چوں جوے شد

در تمثیل آں فرمودہ است :۔

از قضا سر کنگبیں صفرا فزود | روغنِ بادام خشکی می نمود
از ہلیلہ قبض شد، اطلاق رفت | آب آتش را مدد شد ہمچو نفت

ایں اشعار نیز اگرچہ بطور تمثیل ذکر کردہ شدہ لیکن چوں بر نفس حکایت فی الجملہ موثر آمدہ، اخذ کردم۔

ہمچنیں وقت استقبال بادشاہ مہمانِ غیبی را ایں دو شعر آمدہ است :۔

ضیفِ غیبی را چو استقبال کرد | چوں شکر گوئی کہ پیوستہ بورد
ہر دو بحرے آشنا آموختہ | ہر دو جاں بے دوختن بر دوختہ

بعد ازاں شعر ذیل ہم تمثیلی است :۔

آں یکے چوں تشنہ واں دیگر چو آب آں یکے مخمور واں دیگر شراب

چوں ایں شعر فرطِ اشتیاقِ شاہ را میرساند برقرار گذاردم

۲

در بعضے بیانہا کہ دراز گشتہ است بہ اختصار کوشیدم مثلاً :-

(الف) بیان طویل را کہ متعلق بہ مطلب نبود کلیۃً ترک کردم، چنانچہ در حکایت اولیٰ وقتیکہ طبیب غیبی کنیزک را دید و حس کرد کہ او بہ بیماری دل مبتلا است، ایں شعر آمدہ است:-

تن خوش است و او گرفتارِ دل است دید از زاریش کو زارِ دل است

دریں موقع مولویؒ چند شعر در تشریح و توصیف عشق آوردہ آنہا را در ''درر الحکم'' جا دادہ ام و مابقی را کہ در مناے شمس تبریزیؒ و رنج فراق سرودہ کلیۃ حذف ساختہ ایم۔

(ب) از بعضے جاہا بقدر ضرورت یک یا دو شعر را اقتباس کردم و ماسوا را ترک نمودم مثلاً در قصۂ شاہِ یہوداں چوں وزیر با نصرانیاں در آمیخت و پیشوا و ناصح ایشاں گردید در انجا ایں شعر است :-

نکتہا می گفت او آمیختہ در جلابِ قند زہرے ریختہ

دریں بیان دہ شعر مذکور شدہ مگر لب لباب آں ہمیں ایک شعر است :-

ہاں مشو مغرور زاں گفتِ نکو زانکہ باشد صد بدی در زیرِ او

پس بہ ہمیں یک شعر اکتفا و باقی را ترک نمودم۔

(ج) در مباحث طولانی نوعاً تکرار ہم راہ یافتہ است، در چنیں مقامہا حسبِ ضرورت یک یا دو شعر اخذ کردہ ام۔ مثال نمایاں ایں گونہ تکرار در دفتر دوم قصۂ بادشاہ و غلاماں ہست ۔ دریں حکایت یکے ازاں دو غلام سوگند بر صداقت خود خوردہ است ۔ بیانش تا چہل شعر رسیدہ است لیکن فقط یک شعر کہ تعلق بہ نفس مطلب دارد انتخاب کردم۔

[واضح باد کہ بیشتر حصۂ حذف شدہ بنوعے در درر الحکم آمدہ یعنے جائے تمام وجاے اقتباس آں مثلاً از ہمیں قطعۂ مذکورۂ بالا لابت وچہار شعر در مواقع مختلفہ آوردہ ام]

۳

در مثنوی شریف حکم ومعارف دو نوع است یکے مستقل الحیثیت و دیگر غیر مستقل الحیثیت۔ نسبت نوع مستقل الحیثیت حاجت نیست کہ گفتہ شود کہ تمام آں را برائے "درر الحکم" محفوظ داشتم۔ از نوع غیر مستقل الحیثیت بغیر از انقطاع سلسلۂ حکایت اشعارے کہ از انہا نکتۂ از حکمت ومعرفت بر محل ذہن نشیں می شد در حکایت آوردہ ام۔

ب

ترتیب

متعلق بطریقۂ ترتیب و اصول آں تذکارًا لازم است بگویم کہ در مثنوی شریف حکایت در حکایت یک امر اتفاقی نیست بلکہ عمدًا تمام حکایتہا را بطور تشبیہ و تمثیل وسبب ونتیجہ باہم مربوط نمودہ اند لیکن در "مرأۃ المثنوی" ناگزیر بودم کہ از ہم جدا سازم ودریں مبحث ایں را ہم نباید فراموش کرد کہ در مثنوی شریف حکایات بر دو قسم است قائم بالذات وقائم بالغیر۔ ثانی الذکر بطور تمثیل وتشبیہ یا بغرض توضیح مطلبے وارد شدہ۔ پس مسئلہ ترتیب بر دو نوع منقسم گردیدہ۔ ظاہری وباطنی۔

۱

ظاہری

۱۔ آغاز نمودن بہ حکایت ابتداے دفتر یک امر ناگزیر است وایں حکایت ہر کجا منفرد بودہ بمقام خود اختتام یافتہ وبعد حکایت دیگر آغاز شدہ۔ چوں نوبت بہ حکایتے مرکب رسیدہ، حکایتہائے مابین معوق ماندہ تا اینکہ اصل حکایت بانجام رسیدہ۔ باز حکایات منضمہ بہماں ترتیب

مندرج گشتہ کہ در اصل حکایت واقع شدہ۔ مثلاً دریں حکایت ششم[۱] دفتر اول دو حکایت[۲] بر سبیل تمثیل آمدہ و ایں ہر دو را بعد ازاں درج نمودہ و بر محلے کہ ایں حکایات آمدہ آنرا بر حاشیہ در دائرہ شمار آنہا (۷-۸) درج داشتہ۔ ازیں واضح میشود کہ حکایات ضمنیہ چگونہ است و تمثیل چیست۔

استثناء:۔ در بعضے مواقع بمجبوری استثنا ہم شدہ و ایں جائیست کہ بعد از ختم یک حکایت، حکایت دیگرے بایں طور آمدہ کہ ضمیمۂ حکایت سابق گردیدہ است۔ پس باصول مذکورہ مناسب این بود کہ بعد از ذکر حکایات ضمنیہ متقدمہ ایں حکایت آخر را درج کنم مگر ضرورۃً بخلاف آن بعمل آمد۔ مثلاً در ضمن حکایت سوم[۳] دفتر اول قصۂ خلیفہ و لیلے[۴] آمدہ و پس ازاں مولوی حکایتے دیگر[۵] آوردہ کہ ضمیمہ حکایت اصل گشتہ بایں طور کہ:۔

بعد ازیں خونریز درماں ناپذیر	کاندر افتاد از بلائے آں وزیر
یک شہے دیگر ز نسل آں جہود	در ہلاک قوم عیسےٰ رو نمود

لہذا ایں حکایت را بطور حکایت چہارم ذکر کردہ و قصۂ خلیفہ و لیلے را حکایت پنجم قرار دادہ درج ساختم و ازیں سبب در حکایت سوم شمار آں پنجم آمد نہ چہارم۔

۲- بسا اتفاق افتادہ کہ دریں حکایت در حکایت باز حکایت یا حکایتہا آمدہ۔ پس اینگونہ حکایات را بعد از ختم نمودن حکایات ضمنیہ درج ساختم۔ مثلاً، در

---

[۱] ہلاک کردن خرگوشے شیرے را از مکر ص ۲۷-۳۴

[۲] نگریستن عزرائیل بہ شخصے و گریختن آں شخص بہ ہندوستاں ص ۳۴-۳۹

طعنہ زدن زاغ در دعوائے ہدہد و جواب آں ص ۳۵-۳۷

[۳] تفرقہ انداختن وزیر شاہِ جہوداں درمیان نصرانیاں از مکر و خدعہ ص ۱۷-۲۴

[۴] ص ۲۷

[۵] در آتش افگندن بادشاہے نصرانیاں را ص ۲۵-۲۶

دفتر سوم حکایت طغیان و کفران اہل سبا[1] کہ بجائے خود حکایتیست درمیانی و دریں
حکایت بعد از چند شعر دیگر حکایتے آمدہ کہ شمارۂ آں ہفت است و حکایت اہل سبا
را بسیار دور انداختہ۔ ہذا شمارۂ حکایت ضمینہ دیگر ایں حکایت بست و ہفت
قرار یافت۔ ہمچنیں در دفتر چہارم در ذیل حکایت بنائے مسجد اقصی[2] حکایات
ضمنیہ بشمارہ (۷-۸-۱۵) آمدہ است، امثلہ آنہا بسیار است۔

۳۔ ہمچنیں در جاہائے دیگر فصلے طویل واقع شدہ یعنے حکایتے بیان
نمودہ باز پئے در پئے حکایتہا آوردہ کہ برائے پیوند تسلسل اصل حکایت بایست
مرحلۂ بزرگے را قطع نمود مثلاً حکایت پنجم[3] دفتر سوم کہ حکایتے مستقل است میان
آن سہ حکایت درآمدہ کہ دراں حکایت اولیٰ در ذکر طغیان و کفران اہل سبا است
در وے بعد از اشعارے چند حکایتے تمثیلی[4] ہست و بعد از ختم ایں حکایت باز قصۂ
اہل سبا مذکور گردیدہ است ولے مولوی؟ زود تر باصل حکایت شہری و روستائی
رجوع فرمودہ و اہل سبا را چناں فراموش نمودہ کہ بعد از سیزدہ حکایت متذکر
گردیدہ، اثر ایں چنیں فصل بر بعضے از حکایتہا ایں میشود کہ تا اندازۂ ناتمام می ماند چنانچہ
(۱) در دفتر اول حکایتے ہست در ذکر ہاروت و ماروت[5] ایں حکایت را دریں
مقام غیر مکمل گزاردہ باز آنرا در دفتر سوم متذکر گردیدہ لیکن دراں جا ہم بیش از چند بیت
ذکر نفرمودہ (۲) ہمچنیں در دفتر پنجم حکایت ایاز است۔ ایں حکایت تا بحدے
بجائے خود مکمل است مگر ما بعد اشارات پے در پئے بآن نمودہ اند ولے ازیں اشارات
فائدہ برائے حکایت تصور نمی شود۔ اگر ایں گونہ حکایات دو حکایت خیال شود بیجا

ع۱ ص۱۶۲-۱۷۳ ع۲ ص۲۷۲-۲۷۴
ع۳ فریقین روستائے شہرئے را بدعوت ص۱۶۰-۱۶۷
ع۴ جمع آمدن اہل آفت نزد عیسیٰ ع بہ شفا خواستن ص۱۷۴ تا ۱۷۵
ع۵ ص۶۳-۶۴

نخواہد بود یعنے واقعہ یکیست مگر در دو موقع بسبب ضرورت بیان فرمودہ اند۔ اما در "مرأۃ المثنوی" آن پارہ ہائے منفصلہ را متصل نمودم۔ علاوہ پارہ ہائے منفصلہ حکایاتے ہست کہ بہ تکمیل نرسیدہ و تشنہ ماندہ۔ چنانکہ از حکایتہائے مبہم در دفتر چہارم قصۂ حلیمہؓ و در دفتر ششم حکایت وام دار از ہمیں قبیل ست و ہمچنیں چند حکایاتِ دیگر مگر بجائے خود دریں امر نقصے نیست زیرا کہ مقصود برسیدن نتیجۂ خاص است چوں منتج بہ نتیجہ گردیدہ مقصود ظاہر آمد۔ علاوہ بریں دو قسم حکایات دیگر ہم ہست کہ در انہا سکتۂ خفیف راہ یافتہ و وجہ آں ظاہر ست کہ چوں حکایتہا را پارہ پارہ کردہ در بیان بیارند و میان آنہا مباحث طویلہ واقع گردد ایں امر طبعی ست کہ در پیوند سلسلہ اینگونہ سکتہا پیدا می شود مثلاً در دفتر چہارم در قصۂ بلقیس ہا ہمیں۔

ور بود شہوت امیر شہوتم	نے اسیر شہوت روئے تم
چوں سلیمانؑ سوئے مرغان سبا	یک صفیرے کرد بست آں جملہ را

سکتۂ خفیف محسوس می شود لیکن امثال آں شاذ و نادر ست۔

۴۔ علاوہ حکایات مستقل الحیثیت و حکایات ضمنیہ بسلسلۂ کلام بطور تکلم جابجا دو دو چہار چہار اشعارے ہم آمدہ است کہ نوعیت بیان واقعہ دارد۔ ازیں اعتبار آنہا را ہم حکایت می تواں گفت مگر در حقیقت حکایت نیستند۔ لہٰذا ازیں قبیل قطعات را قلم انداز نمودیم چرا کہ فقط تمثیلاً ذکر شدہ مثلاً در حکایت چہارم دفتر اول در بحث آنکہ عناصر اربعہ عمل و اثر شان بحکم خداوندی است و بوقت ضرورت خدائے تعالےٰ اینہا را قوت تمیز عطا می کند، مولویؒ چند شعر تمثیلا می فرماید:۔

ہود گرد مومناں خطے کشید	نرم می شد باد کانجا می رسید
ہر کہ بیروں بود از اں خط جملہ را	پارہ پارہ می شکست اندر ہوا
ہمچنیں شیبانِ راعی می کشید	گرد بر گرد رمہ خطے پدید

چون بجمعہ می شد او وقت نماز تا نیارد گرگ آنجا ترک و تاز
ہیچ گرگے در نرفتے اندراں گوسپندے ہم نگشتے زاں نشاں

ایں اشعار در "مرأة المثنوی" ترک شدہ لیکن در بعضے مواقع استثنا ہم لازم آمد مثلاً در دفتر چہارم حکایت شاعرے ہست کہ بادشاہے را مدح نمود۔ شاہ در صلۂ آں بیک ہزار اشارت فرمود لیکن وزیر دہ ہزار باو داد۔ بار دیگر ہماں شاعر مدح کرد و دریں مرتبہ وزیر دیگر بودؔ او چہل یک آزا داد۔ نام ہر دو وزیر حسن بود۔ مولوی علیہ الرحمہ بزبان شاعر اشعارے متضمن بر تنقیص درج نمودہ، چنانچہ آخر آں ایں شعر است۔

بر چنیں صاحب چو شہ اصغا کند شاہ و ملکش را ابد رسوا کند

پس در تذکرۂ فرعون و ہامان اشعارے آمدہ کہ حیثیت بیان واقعہ دارد[1] اگرچہ تمثیل ہست ولے بر نتیجہ اثرے نمی بخشد لہذا بدستور قائم داشتم۔

۲
باطنی

سابقاً مذکور گردید کہ در مثنوی شریف حکایات دو نوع است۔ یکے قائم بالذات و دیگرے قائم بالغیر۔ موخر الذکر یا تمثیلی است یا بجہت توضیح نکتۂ خاص کہ بیک سلسلہ وارد شدہ است۔ امّا در "مرأة المثنوی" از علیحدہ بیان ساختن آں ناچار بودم۔ چوں بیان کیفیت ترتیب ظاہری ایں نوع بہ ماقبل در گذشتہ بود لہذا درینجا باید باعتبار حیثیت باطنی گفتہ آید کہ در مرأة المثنوی ایں ربط کلیۃً ترک نشدہ۔ تمثیلہا و نکتہا کہ مورث ایں حکایتہا می باشد آوردن آں با اصل حکایت جز تطویل سودے نمی بخشد و اگر آنہا را تمام و کمال در حکایات ضمنیہ شامل می نمودم حیثیت حکایت را تبدیل میکرد۔ بنا بر ایں دراں موقع حد وسط اختیار کردم و جائے کہ

---

[1] چنداں فرعون میشد نرم و رام چوں شنیدے او ز موسیٰ آں کلام

ضرورت بود ایں چنیں اشعار از حکایت جدا کردہ تحت عنوان حکایت بخطِ خفی درج شود۔ مثلاً در دفتر اول تحت حکایت ضمنیہ اولی[۱] بخطِ خفی ایں شعر درج است:۔

بازداں کز چیست ایں روپوشہا
ختم حق بر چشمہا و گوشہا

ایں شعر برائے توضیح بنائے حکایت و ہم مقصود حکایت کافی است۔ بعد از چند صفحہ زیر عنوان حکایت ہشتم[۲] ایں دو شعر بخط ریز نوشتہ شد۔

چوں قضا آید نہ بینی غیر پوست
دشمناں را باز نشناسی ز دوست
چیست ہستی؟ بند چشم از دیدِ چشم
تا نماید سنگ گوہر پشم پشم

بعد ازاں در حکایت ہدہد و زاغ ہمیں نکتہ را بطور حکایت مثالاً دادہ اند۔

دریں اصول ایں اصل را پیش نظر باید داشت کہ تعدادے از حکایات چنیں است کہ شعر آخر آں تمہید حکایت مابعد است۔ در چنیں مواقع اشعار مزید توضیحی را متروک ساختہ ام، مثلاً در آخر حکایت اولی ایں اشعار آمدہ است:۔

تو قیاس از خویش میگیری ولیک
دور دور افتادہ، بنگر تو نیک
پیشتر آ تا بگویم قصۂ
بو کہ یابی از بیانم حصۂ

و بسِ آں حکایت طوطی و صاحبِ دلق[۳] است کہ توضیح ہمیں مفہوم می کند۔

---

[۱] سوال کردن خلیفہ از لیلٰے و جواب او ص ۲۷
[۲] طعنہ زدن زاغے در دعواے ہدہد و جواب آں ص ۳۵-۳۶
[۳] ص ۱۶

علیٰ ہذا در آخر حکایت قزوینی[۱] این شعر است :-

گر ہمی خواہی کہ بفروزی چو روز
ہستئ ہمچون شب خود را بسوز

و بعد ہمیں اصول را در حکایت شیر و گرگ و روباہ[۲] واضح نمودہ مولوی در مثنوی شریف بہ نہجے کہ از حکایات نتائج را اخذ کردہ آں طریقہ ایست نادر و بے مثال و در "نقد المثنوی" مفصلاً بران بحث شدہ۔ اینجا بقدر ضرورت ہمیں قدر اشارہ میشود کہ اکثر نتائج بمباحث دقیقہ متوجہ شدہ است و حکایتہا برہمیں مباحث باختتام رسیدہ مگر بعضے جاہا باشعار مزید احتیاج نیافتادہ و نتیجہ از نفس حکایت برآمدہ۔ در چنیں مواقع جابجا نتیجہ حکایت ما سبق برائے حکایت مؤخر بمرتبۂ تمہید یا اصول گشتہ، مثلاً در حکایت ہیژدہم دفتر اوّل این طور نتیجہ گرفتہ شد۔

ہستی و نقص ہر جائے کہ خاست
آئینۂ خوبی جملہ ہست ہاست

پس این نتیجہ از مضمون حکایت متجاوز نیست و حکایت ما بعد[۳] ہمیں نتیجہ را بلند تر ساختہ۔

لیکن باید بہ خاطر سپرد کہ در "یواقیت القصص" جائیکہ اشعار تمہیدی بخط خفی مرقوم نشدہ نباید خیال کرد کہ حکایت مؤخر لازماً حکایت مقدم را نتیجہ است۔ الحاصل در "یواقیت القصص" اگرچہ بظاہر حکایات منفصل است مگر باطناً میانِ آنہا روابطے موجود است و صورتے کہ اختیار کردہ شد بیش ازاں دشوار بود۔

---

[۱] ص ۵۵ [۲] ص ۵۰ [۳] ص ۶۱ [۴] مرتد شدن کاتب وحی ص ۶۲

درر الحکم

در ترتیب "یواقیت القصص" رائے را دخلے ممکن نبود۔ فقط لازم بود کہ
اشعاریکہ خاص متعلق بہ نفس حکایت بود اخذ گردد و بترتیب طبیعی خود برقرار گردد مگر
در حصص دیگر مسئلۂ ترتیب وقت داشت متعلق بہ اشعارے کہ مشمول بر مطالب قرآنیہ بودند
بتامل قلیل ایں طور مقرر شد کہ آنہارا بموجب ترتیب قرآنی منظم نمایم۔ اما در اشعاریکہ
مشتمل بر احادیث نبویہ بودند قدرے متردد بودیم مگر از کنوز الحقائق امام مناوی رح ایں مشکل
ہم حل گردید و رائے بریں قرار گرفت کہ ترتیب احادیث بہ ترتیب حروف تہجی گردد'
لیکن ہر دو اینہا نسبۃً مختصر بودند و بزرگتر از ہر دو حصہ آں شعرہا ئیست کہ مولوی رح دراں
حقائق و معارف را اظہار فرمودہ اند۔ از ضمیمہ "نقد المثنوی" واضح خواہد شد کہ
چہ قدر خلاصہا و انتخابہا از مثنوی شریف مرتب شدہ و بیشتر آنہا دارائے اشعارے
ہستند کہ متعلق بہ حقائق و معارف است مگر کہ "گلشن توحید" و یکے دو کتاب دیگر
مقصدے پیش نظر داشتہ بر آں نہج ترتیب دادہ اند لیکن چوں مقصود آنہا
جامعیت نبود بنا بریں نظر بمقصود خویش و باعتبار مراحل و مراتب اشعارے را
انتخاب نمودند مگر در "درر الحکم" فقط یک مقصد در نظر گرفتہ بہاں خیال انتخاب بعمل نیامد
بلکہ کاملاً کوشش نمودیم کہ تمام اشعارے کہ حاوی بر حکم و معارف و مواعظ و نصائح
است بطور صاف و صریح جمع گردد یعنے "جامعیت" را اصول قرار دادیم۔ پس دریں
باب علاجے جز ایں نبود کہ طریقۂ فرہنگ نویسی اختیار کنم و لے حرف دریں بود کہ چگونہ
بر آں عمل شود۔ اگر اشعار باعتبار حروف تہجی ترتیب میدادیم بکلی بے فائدہ و بے معنی
میگشت' ازیں جہت لابد بودیم ازینکہ برائے اشعار عنوانہائے مقرر سازیم۔ اگرچہ
ایں کار در گفتن بسے سہل و آساں نماید لیکن در موقع عمل دقت و دشواری
زیاد پیش آمد چراکہ در خود مثنوی عنوانے برائے آں نبود و تسلسل مثنوی را

برقرار داشتن و عنوانے قائم ساختن ہم شائستہ نہ۔ لہذا لازم آمد کہ عنوانہا بطور خود مقرر کردہ آید۔ اشعار را عنوان قرار دادن بجاے خود خالی از دقت نیست و دریں جا خاصۃً پیچیدگی دیگر پدید آمد کہ فقط ایں کار برائے اشعار منفرد نبود بلکہ قطعات ہم جزو آن بود و اغلب چناں بود کہ علاوہ بریک مطلب حاوی مطالب و مقاصدے متعدد بود و آں مطالب ہم یکے در دیگرے موجود باندازہ کہ تفریقش دشوار۔ پس ایں قطعات در تحت یک عنوان چگونہ تواند آمد و مستزاد براں کہ در تصوف مسائلے ہست کہ فرق آنہا دقیق و مبنی بر نازک خیالی ست۔ ازیں سبب اینہا را در تحت ایں عنوان یا عنوان دیگر نگاشتن مشکل بود۔
باالجملہ ایں ہمہ دشوار یہا را در نظر گرفتہ برائے اشعار و قطعات عنوانہا تجویز کردم ایں عنوانہا بر دو صنف می باشد، اول عنوانہا برائے مہمات مسائل و آنہا را باعتبار حروف تہجی ترتیب دادم باز در تحت ایں عناوین ذیل تقسیمہا قرار دادہ و ایں تقسیمہا را نیز بہ ترتیب حروف تہجی مرتب گردانیدہ۔ پس این جملہ عناوین زیادہ از یکہزار و صد گردید۔ مانند "یواقیت القصص" اصول اخذ و ترک ایں حصہ را ہم مختصراً در تحت (۱) ظاہری و (۲) باطنی۔ بیان می نمایم۔

ظاہری

(۱) حمد، نعت، مدح صحابۂ کبارؓ، منقبت آل اطہارؓ و مناجات را از ترتیب عام علیحدہ داشتم۔

(۲) مکرر چنیں پیش آمدہ کہ با عنوانے کہ بخط درشت نوشتہ شدہ با خط ریز ہم کلمۂ یا کلماتے چند درج شدہ مثلاً با لفظ "آزادی" "حریت" یا "اتصال" "وصل" وغیرہا۔ کلماتے کہ با خط ریز نوشتہ شدہ بر دو قسم است، بعضے از انہا در جائے دیگر مستقلاً عنوانے داشتہ است و بعضے از انہا صرف برائے وضوح است یا مترادف مثل اینکہ با لفظ "آزادی" "حریت" آمدہ لیکن کلمہ "حریت" عنوانے علیحدہ نیست۔ ولے "وصل" کہ با لفظ "اتصال" نوشتہ شدہ آن خود بہ حیثیت "وصل و فصل" عنوان جلی شدہ۔ غرض اینست کہ عنوانہائے خفی گاہے

در مطالب قائم مقام عنوان جلی می باشد و گاہے دارائے حیثیت مستقل۔

(۳) در عنوان جلی جائے کہ دو لفظ آمدہ خواہ با عطف باشد یا بے عطف در انہا کاملاً رعایت ترتیب حروف تہجی را نمودہ ایم مگر در بعض مواقع کہ برخلاف عمل شدہ آں ہم بہ دو سبب ناگزیر بودم۔

اول برائے اینکہ کلمات خود بہ ترتیب خاصے مستعمل شدہ و ایں قسم ترتیب را تبدیل نمودن مناسب ندانستم چوں تمکین و تلوین، جبر و اختیار، جمع و تفرقہ، زہد و تقوی، ستر و تجلی، و امثال آنہا، ثانی بایں سبب کہ تعلق اصل مبحث از لفظے کہ ہست آنرا مقدم داشتم چوں "تقلید و تحقیق" کہ "تحقیق و تقلید" ہم می تواند بود مگر اشعارے کہ رقم پذیر شدہ دراں بیشتر بحث تقلید است۔ علی ہذا "حس و ادراک" کہ دراں بیشتر بحث حس است و بجانب ادراک اشارہ مختصر است۔

(۴) در بعض مواقع کہ برائے مقصد دو یا بیشتر از دو عنوان آمدہ و ہر یک از انہا دو دو لفظ است، پس عنوانے کہ واضح تر و کثیر الاستعمال تر است آنرا مقدم داشتم مثلاً با "جہد و کسب" "توکل و تفویض" ہم آمدہ مگر "جہد و کسب را" مقدم داشتیم۔

باطنی

(۱) دریں باب اصل کلی اینست کہ عنوانہاے کہ خالصۃً بہ تصوف تعلق دارد یعنی حقیقۃً از مصطلحات تصوف است اشعارے کہ در ذیل آں آمدہ آں ہم کاملاً در معانی تصوف است، چوں انابت و تبتل، جمع و تفرقہ وغیرہا لیکن ارباب تصوف بالخصوص شارحان مثنوی شریف بیشتر توجہ بریں گماشتہ اند کہ معنی شعر را ہر چند کہ اطلاق آں بر ظاہر صاف و صریح باشد باز بباطن میکشانند چنانچہ احسان، استقامت، توبہ، روزہ، شہادت، نماز وغیرہ ہمچنیں صدہا عنا دیں ہست کہ اشعار متعلقہ آنہارا بمعانی دقیقہ اصطلاحیہ تعبیر کردہ اند لیکن من محض ظاہر معانی را رعایت نمودہ ام،

خواننده را اختیار ہست کہ اشعار را بظاہر معانی برد یا بباطن کشد - در اینجا زیاد مثال زدن و طول دادن در بحث لزومے نداشت - برائے وضوح مطلب یک مثال کافیست - زیر عنوان "تخئیل" تحت "کائنات طبع افکار" یک قطعہ است ؎

خلق بے پایان زیک اندیشہ بیں　　　گشتہ چوں سیلے روانہ بر زمیں

۱ ؎ ....

ازیں اشعار صاف معنی ظاہر ہویداست لیکن اہل تصوف از "اندیشہ" اینجا مراد "علم آلہی" داشتہ اند -

(۲) ایں مطلب را نیز باید بخاطر سپرد کہ در اشعار و قطعات گاہے بطور غائب جائے حاضر یا متکلم گفتگو می نماید - جائے حکایت میکند و جائے خطاب، جائے ہم بطور نقل قول واقعہ را بیان می فرماید - دریں صورت چوں کاملاً مثنوی بہمیں ترتیب مرتب شدہ ما را ہم جز پیروی علاجے نبود، چنانچہ مقتبسین و مولفیں دیگر ہم چنیں کردہ اند -

(۳) در اینجا نکتۂ را کہ باید توجہ کرد اینست کہ خیالاتے کہ دریں اشعار ظاہر گردیدہ جملہ آنہا را نباید مسلک مولوی شمرد - چہ بسیارے از اشعار و قطعات چنیں است کہ بطور نقل قول و آنہم از قول گویندگان مختلف استعمال شدہ چنانچہ اشعار تحت "جہد و کسب" بہترین مثالیست - بنابریں ہر خیالے را نباید خیال مولوی فرض کرد و در خود مثنوی نیز ایں بحث بسے پیچیدہ و غامض شدہ کہ افکار مولوی را از کدام اشعار باید درک کرد - چونکہ اینجا گنجایش ایں بحث را ندارد، بہتر اینست کہ ایں بحث را در "نقد المثنوی" ملاحظہ نمایند -

(۴) چنانکہ سابقاً تذکر دادیم کہ بسیارے از قطعات ہست کہ حاوی مطالبے چند است نہ مطلب واحد - لہذا بعضے از عنوانات قابل التغیر می تواند شد مثلاً در ذیل "اضداد" اشعارے کہ در تحت "جمع ضدین" آمدہ آنہا بیک معنی دیگر در تحت "ادب" ہم تواند آمد - واضح تر ازیں مثال یک مسئلہ خاص است کہ در

---

۱ ؎ صفحہ ۵۹۳

مثنوی شریف بتکرار وارد شدہ است یعنی ترقی از جماد بہ نبات و از نبات بہ حیوان و از حیوان بہ انسان و از انسان بہ ملک و این مسئلہ خاص مسئلہ ارتقا است و در ارتقا یک قطعہ تحت "ترقی از جماد تا بہ ملک آمدہ است و یک قطعہ دیگر ہم متضمن برہمین مفہوم کہ تحت عنوان "اجل" ذیل تبدیل حال نگاشتہ شدہ بین آنہا فرق خیلے لطیفے است کہ بجز از ملاحظۂ قطعات واضح نخواہد گردید۔ ملاحظہ نمایند۔

(۵) علیٰ ہذا در تحت ہمیں اصول (یعنی اجتماعِ مطالبِ مختلفہ) در بعض قطعات تفرق و اجتماع ہست کہ قطعۂ خاص را در دو جا یا زیادہ ذکر کردن ممکن بود و ہمیں طور اشعار و قطعات دو محل مختلف را نیز میتواں در یکجا جمع نمود۔ پس در چنیں موارد اتباع خیال غالب بہ عمل آمد۔

(۶) بعض قطعات و اشعار یکہ تبکرار آمدہ سہواً نیست بلکہ عمداً شدہ و آں بر سہ قسم است۔

(الف) در جائے اشعار قطعات کلیۃً مکرر آمدہ است مثلاً تحت "بہشت" سہ شعر ذیل "گرمی عشق"، و تحت "دوزخ" "زیر "مردگی از گرمی عشق" وارد۔ اینجا برائے تکمیل قطعۂ اول چنیں شدہ۔

(ب) در محلے تحت عنوانے یک شعر ہست و ہماں شعر در مقام دیگر در قطعۂ آمدہ است آں در حقیقت از ہمیں قطعہ ہست مگر چوں عنوان ہم برائے آں شعر مناسب بود لہذا عنوان مستقلے برائے آں شعر مقرر نمودیم۔ مثلاً تحت عنوان "مستمع" در ذیل "اثر مستمع" این سہ شعر آمدہ است ؎

ایں سخن شیر است در پستانِ جاں	بے کشندہ خوش نمی گردد رواں
مستمع چوں تشنہ و جویندہ شد	واعظ ار مردہ بود گویندہ شد

مستمع را چوں از و آید ملال　　صد زباں گردد بگفتن گنگ و لال

شعر اول ہمیں قطعہ در ذیل عنوان "نطق"، تحت "محرک"، شعریست واحد۔

(ج) در جائے ہم ایں طور است کہ شعر آخر از یک قطعہ شعر اول قطعہ دیگر گردیدہ است و ایں باب سبب است کہ اشعار یک مقام را دو جا تقسیم نمودہ ایم در قطعہ اول آں شعر ماحصل کلام بود، در دیگر تمہید گشت مثلاً تحت "قول و فعل" در قطعہ "تطابق قول و فعل" شعر آخری ایں است :۔

آں دلیلے کو ترا مانع شود　　از عمل آن نقمت صانع شود

ہمیں شعر تحت "نصیحت" در قطعہ "دیگراں را نصیحت و خود را فضیحت"، شعر اول است و فرق ہر دو برار باب خرد ہویدا۔

(د) اظہار ایں لازمے ندارد کہ بعضے مواقع دریں قطعات اشعارے را حذف نمودہ ام و در بعضے جاہا ہم تقدم و تاخر واقع شدہ مگر ایں گونہ تقدم و تاخر در حقیقت کم اتفاق افتادہ۔

در آخر اظہار ایں مطلب لازم است کہ لفظ انتخاب را کہ من استعمال نمودہ ام مقصود نہ معنیٔ لغوی آنست نہ معنیٔ مروجہ چراکہ مثنوی کلامیست کہ عالی و دانی ندارد بلکہ سراپا جواہر یست آبدار و درے شہوار پس مقصود اخذ خوب و ترک بد نیست بلکہ مقصود محض اخذ است۔ کلام عبداللطیفؒ دریں خصوص قول فیصل است کہ می فرماید۔ "ابیاتش ہمہ دست بگردن باہم دارد و تفرقہ رطب از یابس و پست از بلند و اعلیٰ از ادنیٰ مانند سایر اشعار دراں متعذر بل محال"، غرض انیست کہ اشعارے کہ شامل مطالب مخصوصے بودہ گرفتہ شدہ و بس۔

جواہر القرآن

نسبت بہ ایں حصہ دو اشارہ کافیست۔

اولاً اینکہ آیاتے کہ درج شدہ دراں زیادہ ترچنیں است کہ در قرآن مجید خاصۃً
دریک موقع وارد شدہ۔ آنہا در تحت سورۂ خود مع حوالۂ رکوع درج گشتہ
مگر چندے از آیات ہست کہ زاید از یکجا آمدہ۔ دریں باب قاعدۂ عام اینست
کہ در سورتے کہ آں آیۃ اول واقع شدہ باشد در تحت ہماں سورہ مرقوم گردد والّا
در جائے دیگر بجہت آنکہ در سورۂ مؤخر توضیح زائد بود یا شعر مثنوی بایں مقام
مناسبت زاید داشت خلاف ایں ہم بہ عمل آمدہ مثلاً آیۃ لا تزر وازرۃ
وزر اُخریٰ کہ ایں آیۃ در سورۂ انعام و سورہ فاطر آمدہ[عله] مگر چونکہ در آخر الذکر
تفصیل آں زیاد بود بدیں سبب دراں درج یافت۔ علیٰ ہذا اشعار و قطعاتے
ہست کہ اشارۂ آں بطرف آیات متعددہ ہست۔ پس درچنیں موقع شعر یا قطعہ
را زیر آیت سابقہ جادادیم و آیتِ متأخرہ ہم دریں موقع بحوالۂ سورۂ درج ساختیم مثلاً۔

تاجِ کرمناست برفرق سرت　　　طوقِ اعطیناک آویز برت[عله]

ایں شعر را در تحت سورۂ بنی اسرائیل درج و بسوئے سورۂ الکوثر ہم اشارہ شد۔
ثانیاً ایں مطلب را نباید فراموش کرد کہ اشعار ایں حصہ بے اندازہ منقطع مباشد
چراکہ فقط آں اشعارے درج شدہ کہ متعلق بہ آیات قرآنی بود منظور واضح ساختن
مطلب کلی ایں موقع مثنوی شریف نبود۔
مخفی مباد کہ نسبت بہ یک آیۃ ہر قدر اشعار مثنوی شریف دریافت شد یکجا
جمع و بارعایت ترتیب وقوع در مثنوی شریف درج گردید۔
در خود مثنوی شریف آیات را بانواع واقسام مختلف شامل ساختہ اند لیکن
چوں ایں محل بحث آں نیست آنرا در لقد المثنوی ذیل "آیات قرآنیہ واحادیث
نبویہ" ملاحظہ نمایند۔

[عله] نیز در سورتہاے اسریٰ و زمر و نجم ہم۔ عله صـ ۸۳۲

لآلی السنن

اصولے کہ درتحت "جواہر القرآن" مذکور گردیدہ ہماں اصول دریں موقع ہم مدنظر داشتہ البتہ فرق ہنیست کہ اینجا ترتیب احادیث برعایت لفظ اول و برطبق حروف تہجی است و در حرف اول اعتبار الف ولام خارج وقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مقدر است۔

نیز دریں جا نسبت بایں ہردو اظہار ایں امر لازم آمد کہ اشاراتے کہ در مثنوی شریف بآیات قرآنیہ واحادیث نبویہ شدہ کاملاً دریں جزو نتواں آمد۔ عبد اللطیف رح عباسی اندازہ فرمود کہ تمام آیاتے کہ در مثنوی شریف آمدہ زیادہ از سہ جزو وربع است، واحادیث نبویہ واقوال اکابر دو بیست وبیست و نہ۔ اشعارے کہ بہ آیات قرآنی تعلق دارد عمداً در جواہر القرآن ترک نشدہ۔ اگر چیزے ترک شدہ باشد سہواً شدہ۔ اما اشعارے کہ اشارۂ آں بجانب احادیث نبویہ است بعضے از انہا را بوجہے عمداً ترک نمودم۔ دریں حصہ صد وہشت حدیث را ضبط نمودم وقریب بہ نصف ایں عدد ہم ترک کردم کہ آں اشارتیں از احادیث نبویہ شمردہ اند برائے اینکہ بر صحت آں بسے حیراں بودم، ولازم بہ تذکار آں ہنیست کہ اشعارے کہ اشارہ باقوال بزرگاں بود اخذ آں از فکر من خارج بود۔

مرجانۃ المدیح

مولانا در مثنوی شریف بعضے از اصحاب خویش را خصوصاً مولانا حسام الدین رح را مدح فرمودہ وچوں ایں از خصوصیات مثنوی ہست ترک آں مناسب نبود لہذا اقتباسے ازاں ہم نمودم مدح سہ تن از اصحاب چوں زیادہ نبود آنچہ بود درج نمودم مگر مدح حسام الدین رح کہ بسیار بود لہذا ازاں قلیلے اقتباس گردید۔

جمله اشعار حصص مختلفه بموجب تفصیل ذیل است

یواقیت القصص	۹۹۵۹
درر الحکم	۳۵۸۸
جواهر القرآن	۵۳۱
لآلی السنن	۱۹۶
مرجانة المدیح	۶۸
میزان	۱۴۳۴۲

اینجا نباید فراموش کرد که بعضے از اشعار یک حصه در حصص دیگر مکرر آمده است خصوصاً در جواهر القرآن و لآلی السنن که اشعار حصص سابقه بکثرت موجود است مگر در شماره تفریقے بعمل نیاید - تخمیناً در مرآة المثنوی سیزده هزار اشعار باید شمرد و آں نصف اشعار مثنوی شریف می باشد -

دریں پنج حصه انچه اشعار اخذ شده حواله داده ام که از کدام صفحه است - در یواقیت القصص نشان صفحات را در حاشیه نوشته ام چنانچه در یک نظر ظاهر میگردد که چه قدر شعر و از کدام صفحه اقتباس شده و فاصله بین اشعار منتخبه چه اندازه است در چهار حصهٔ دیگر تعداد صفحات یا قطعه در پائین صفحه طرف چپ درج ساختم - محل اخذ مثنوی مطبوعه نولکشور لکهنو (سپر ائیل سائز ادیشن) می باشد - مثنوی شریف یک مرتبه در بمبئی ۱۲۶۶ه‍ / ۱۸۴۹ع طبع شده و آں از روے یک نسخهٔ مطبوعهٔ ایران است که بعینه از آں نقل نموده اند - و مطبع نولکشور از روے نسخهٔ بمبئی بعینه نقل کرده دفعه اول ۱۲۸۳ه‍ / ۱۸۶۶ع طبع شده و بعد از آں چند مرتبه طبع گردیده - نسخهٔ که زیر نظر حقیر است مطبوعه ۱۳۲۶ه‍ / ۱۹۰۸ع می باشد و این نسخه از طبع نهم است حوالهٔ صفحات انچه داده شد مخصوصاً از همیں طبع داده ام و سبب اختیار کردن این نسخه فقط انیست که در هندوستان این نسخه زیاد رواج دارد

درمطابع دیگر انچہ طبع شدہ اشاعت آنہا بلاحظاتے کم است۔

ضمیمہ

در آخر ضمیمۂ لاحق گردید کہ مشتمل بر حصصِ ذیل است ۔

نظم درر الحکم

کشف الابیات (درر الحکم)

فرہنگ

نظم درر الحکم

فہرست مکمل مطالب درر الحکم در ابتدا ذکر شدہ و ایں فہرست باعتبار عنوانہائے جلی ترتیب دادہ آمد و عنوانہائے خفی ہم بہ ترتیب حروف تہجی زیر عنوانات جلی نوشتہ شد ۔ ہر چند کہ ایں فہرست بجائے خود وسعت کافی دارد و باندک تامل ممکن است بر مطالب عبور کرد مگر انسب دانستم کہ فہرستے دیگر نیز مرتب نمایم کہ در آں عنوانہائے جلی وخفی بیک ترتیب در آید و در اخذ مطالب سہولت تامہ پیدا گردد ۔ چنانچہ برہمیں طریق نظم درر الحکم را مرتب و منظم نمودم ۔ برائے استفادۂ ازیں نظم امور ذیل را پیش نظر باید داشت ۔

۱۔ عنوان جلی بقلم جلی نوشتہ شدہ ۔

۲ ۔ عنوانہائے کہ مشتمل بر دو کلمہ یا زاید از دو کلمہ بود دراں ہر کلمہ را علیحدہ علیحدہ نمودم و ازاں

(الف) کلمہ اول تنہا نوشتہ شد ۔

(ب) باکلمہ دوم کلمۂ اول ہم نوشتہ شد بحوالۂ ایں کلمہ محل آں معلوم گردد۔

۳ ۔ باعنوانہائے جلی کلماتے کہ بخطِ خفی درج شدہ در نظم ہم بخطِ خفی مرقوم شدہ و پس آں عنوانہائے جلی بہ بخط جلی ۔ پس ایں کلمات خفی را تحت کلمات جلی باید دید۔

۴- درعنوانہاے خفی عنادینے است کہ معانی آں برجاے خود بدون زحمت فہیدہ می شود اما اگراز جاے خود علیحدہ شود فہم آن خالی از دقت نیست مثلاً تحت "عقل" یک عنوان خفی "آخر بینی" ست کہ برمحل خود مفہومش صاف و واضح است لیکن تنہا دراو اشتباہ خواہد شد - لہذا درآنچنیں مواقع بجہت وضوح مطلب حسب ضرورت الفاظے زیادہ کردہ شد وایں الفاظ زائدہ بطریق ممیز درخط نسخ تحریر شدہ - ایں چنیں الفاظ را در ماقبل یا دروسط یا در مابعد جائیکہ مناسب بود اضافہ نمودم - از زیادی وسط و مابعد درترتیب تہجی فرقے پیدا نگردید مگر از اضافہ در ماقبل تغیرے موجود آمدہ - چوں :-

آزادی اولیاء اللہ از قیود

اجتماع خیال از سماع

احتما بہتر از پرہیز

علاوہ ازیں متعدد عنوانہاے خفی در زائد از یک مقام آمدہ دراں ہم ضرورت ایضاح لازم دیدم مثلاً "شرط کار" زیر عنوان "جذب" آمدہ وہم زیر عنوان "جہد وکسب" - در نظم درر الحکم توضیح آں چنیں شد -

شرط کار در توکل

شرط کار در جذب

کشف الابیات

باوجود فہرست و نظم (درر الحکم) مطمئن نگشتم و براۓ درر الحکم ترتیبے دیگر بنام کشف الابیات مرتب ساختم - اگر کسے دو کلمہ از ابتداۓ شعرے یاد داشتہ باشد بذریعہ کشف الابیات زود آں شعر پیدا خواہد شد - لیکن کشف الابیات مخصوص بہ درر الحکم است نہ براۓ تمام کتاب -

عرض کردم کہ اصلاً غرض از تالیف مرأۃ المثنوی تشویق است بمطالعۂ مثنوی شریف و برائے درر الحکم ایں مزید اہتمام نظم وکشف نیز تابع ہمیں خیال ہست کہ اشعار حکم ومعارف بیش رواج یابد۔ چنانچہ بہمیں سبب مقررہ باعتبار مضمون یا باعتبار لفظ ہر سہولتے کہ ممکن بود مہیا ساختم۔

فرہنگ

چنانکہ قبلاً مذکور شدہ در مرأۃ المثنوی از اول تا آخر رعایت معانی ظاہری ہست و رجوع بباطن معانی فرض خوانندہ است پس ایں فرہنگ از روئے ہمیں اصول ترتیب یافتہ یعنے از الفاظ معانی ظاہر مراد گرفتہ شدہ و تحت ایں اصول کلی رموزے حسب ذیل آمدہ۔

۱۔ الفاظے ہست کہ چند معانی دارد و اہل فرہنگ بیان معانی مختلفہ را نمودہ اند لیکن دریں فرہنگ استقصائے معانی نکردہ بر معنے کہ مناسب مقام بود اکتفا نمودم۔

۲۔ در بعضے جاہا از معانی لغوی ہم انحراف بعمل آمدہ مثلاً "اختیار" کہ معنیش "برگزیدن" است مگر در "اے تو مارا اختیار" معنی "برگزیدہ و پسندیدہ" سزاوار محل بود لہذا ہمیں معنی در فرہنگ نوشتہ آمد۔

۳۔ علاوہ بر ایں انحراف خفیف، جائے از معانی لغوی انحراف کلی لازم آمد و ایں بر دو نوع است (الف) اگر غیر از معنی لغوی معنے دیگر مشہور باشد آنرا در اصطلاح مجاز نامند (ب) اگر صورت حال از مجاز ہم تجاوز کند آنرا مراد خوانند۔ در اینگونہ موارد لفظ مراد مکتوب است و در محل اہم شمار صفحہ ہم دادہ شد۔ مثلاً "نقیب" مہتر و دانندۂ قوم، مراد خدمتگار شاہی "حراب" ح حربۂ چوب دستی و تازیانہ۔ مراد جنگ آزما۔ نیز جنگ و جدل۔

۴ - مانند مرکب درگہی وزرجعفری وغیرہا قصہ طلب الفاظ را تشریح نکردم بل محض معانی آن ذکر شد -

۵ - الفاظے مخفف باستعمال آمدہ وآں ہر دو قسم است یکے آنکہ بالعموم رائج چوں "بگ" بجائے بیگ و "ستی" بجائے سیدتی و دیگر آں کہ بطور خاص مستعمل شدہ است چوں "با" بجائے ابا (خورش) - دریں ضمن یک نوع ترخیم و امالہ نیز ہست چوں "ستم" بجائے استم - "وحجیج" بجائے حجاج و "عتیب" بجائے عتاب - پس بر چنیں مواقع صرف نشان مساوی = گزاردہ و اگر ضرورتے بود معانیٔ ہم بیان کردہ شدہ وَاِلّا فلا -

۶ - الفاظے کہ بصیغۂ جمع آمدہ حسب دستور لغت واحد آں ذکر کردہ لفظ جمع را باید نوشت مگر بخیال سہولت قارئین چنیں نکردم بل در فرہنگ لفظ جمع مذکور شد و لفظ واحد باں نوشتہ معنی واحد مرقوم داشتم -

۷ - الفاظ مرکب کہ بصورت ماضی و مضارع وغیرہ آمدہ اند بصورت مصدر مکتوب گردید چوں استثنا کنند (صفہ ۲۱۶) کہ بجائے آں در فرہنگ استثنا کردن نوشتہ شد وازیں تغیر برائے قارئیں دقتے حاصل نمی گردد و می توانند بدون زحمت جانب مصدر رجوع کنند -

۸ - الفاظے کہ مؤنث آمدہ آں مؤنث نوشتہ شد چوں خائبہ کہ بجائے آں خائبتہ نوشتم -

۹ - فقرات وجملات عربیہ بالتمام نقل شد مگر در شعر یکہ مسلم عربی است در اجتماع و تفریق ہر دو مصرع اعتبار ربط کردہ شد - حوالہائے آیات قرآنی و احادیث نبوی باختصار در حیز تحریر آمدہ و ترجمۂ آنہا ہم بمقدار الفاظ منقولہ وہمچنیں است حال مقولات - اگر مثلے یا مقولۂ بہ تقدم و تاخر الفاظ آمدہ بہماں طریق مرقوم

گردیده مگر در معانی که بقدر ضرورت تغیرے پیش آمده باشد۔

چونکه در جواہر القرآن ولآلی السنن ترجمۂ آیات قرآنی واحادیث نبوی ؐ داده شدٗ ازیں سبب ہر قدر از عبارت که بعینه یا باندک تغیرے دراں آیات قرآنی یا احادیث نبوی ؐ آمده آں عبارت را در فرہنگ شامل نکردم چراکه معانیٔ آں واضح ہست۔ ہر عبارتے که ترجمه آں از آیات واحادیث مستنبط نمی شود ہر کلمهٔ یا جملهٔ که تشریح طلب بود آنرا در فرہنگ ضبط کردم۔ لہذا برائے عبارت توضیح طلب ایں دو حصه قبل از فرہنگ خوب است نظر بترجمها بنمایند۔

ایں امر را نیز ملحوظ باید داشت که در فرہنگ برخلاف لآلی السنن اعتبار الف لام کرده شد تاکه برائے جوینده باعث تسہیل گردد۔

خلاصه اینست که من در سہل الفہم ساختن مثنوی شریف وآسان ساختن خواندن آں بقدر امکان سعی نمودم ولے نمی دانم که کوشش من پسند اہل ذوق خواہد گردید یانه

گر پسند آید زہے عز وشرف

در خاتمه اظہار تشکر و امتنان از اشخاص ذیل لازم می دانم۔

رفیق شفیق خود دکتور عبد الستار صدیقی (پروفیسر عربیه جامعه آله آباد) اعانتہائے گوناگوں ایشاں را نمی توانم شمار کرد ونظر به تعلقات مخلصانه غیر ضروریست۔ ہمیں قدر کافیست که ع تکیه بر امداد و بر اسعاد اوست۔ وپس از دوستان محترم آقای مولانا حاجی فتح الله مفتوں یزدی بسیار مشکلہا از ایشان آسان وغوامض دقیقه از و حل شد بسے متشکرم۔ ہرگاه از ایشاں استعانت میجستم از رائے صائب خویش دریغ نفرمود ومولانا سید عباس حسین صاحب مہتمم کتبخانهٔ آصفیه که بہمراہی وعنایت ایشاں از استفادهٔ کتابخانه سہولتے کامل فراہم گردید وقلباً از ایشاں شکر گذارم ومنشی ہدایت الله خاں صاحب که در تسوید وتبیض کتاب مرا اعانت گراں بہا نمود و

حکیم عبدالصمد خاں صاحب کہ در فراہم کردن کتب متعلقہ بالخصوص نسخہائے مثنوی شریف کوشش بلیغ نمودہ و حکیم قاضی محمد عبداللطیف صاحب و مولوی محمد ہاشم صاحب کہ در ترتیب مددہائے بیش بہا ارزانی داشتند و مولوی شیخ حسین صاحب کہ در کتابت بکمال توجہ و جانفشانی کار کردند و عنایت ایشاں ظاہر و ہویدا است و پس از ہمہ عزیز مکرم سید عبدالقادر صاحب مالک اعظم اسٹیم پریس و مہتمم آں مولوی محمد عبداللہ صاحب صدیقی کہ ایشاں ہم باکمال دل گرمی توجہ در کار فرمودند - اگرچہ طبع کتاب زائد از سہ سال طول کشید لیکن در مطابع سنگی دیر نیست جزاہم اللہ کلہم خیر الجزاء -

قبل از اقرار و اعتراف دیباچہ را نمی توانم ختم نمود کہ باوجود ہمہ سعی و کوشش من و اعانت احباب باز ہم ایں کتاب خالی از اسقام نماند چنانچہ خود من بر سہ نقص آں اشارہ نمایم -

۱ - قبلاً متذکر شدم کہ اشعارے چند مکرر شدہ و در بعضے آنہا فرقے در الفاظ ظاہر آمدہ لیکن ایں اختلاف ازیں سبب شدہ کہ در بیں طبع نسخۂ صحیح تر بدستم رسید و دراں فرقے بنظر آمد من الزام تضاد بر خود سہل تر دانستم از آں کہ لفظ صحیح تر را ترک بکنم و لے اینچنیں اتفاق کم پیش آمدہ و ازیں اختلاف در نفس مضمون تغیرے راہ نیافتہ -

۲ - طبع کتابے کہ خالی از خطا باشد تقریباً ناممکن است و در مطابع سنگی ایں خطا بیشتر است - ازیں رو مجبور بہ الصاق غلطنامہ شدم و لے برائے اغلاط اہم - فرق دال (د) و واؤ (و) باندازہ درمیاں کاتباں متداول است کہ جلوگیری تقریباً محال می نماید - بقدر امکان در موقع در تصحیح آں سعی بلیغ بکار بردم و ایں گونہ اغلاط را در صحت نامہ تذکر ندادم - علاوہ بریں کوشاں بودم کہ جائیکہ در اضافت اشباع چناں واقع شود کہ در تقطیع کار یک متحرک و یک ساکن بنماید، آنجا را علامت اضافت (ا) و جائیکہ صرف ساکن متحرک

میگردد آنجارا علامت (ِ) نوشته شود - ولے باوجود جدوجہد وافی ایں کوشش ہم بطور کافی صورت نگرفت وبراے ایں ہم در غلطنامہ ذکر نمودم -

ضمناً از معذرت یک اشارۂ تخصیصی ناگزیرم - کلمہ کہ آخر آں (ی) باشد در موقع اضافت قاعدہ مجموعی اینست کہ زیر (ی) یک کسرہ (ِ) می نویسند ولے من دریں مواقع بجائے کسرہ ہمزہ (ء) بر بالائے (ی) نگاشتہ ام - برائے ہاے مختفی در مواقع اضافت (ء) است مسلم - در اضافت (ے) ہمین طور است مثلاً ع

سستیٔ دل شد فزون و خواب کم

اصل کلمہ سستی می باشد - بسبب اضافت تا ے ساکن متحرک شدہ و یائے معروف تبدیل بہ یائے مجہول گردیدہ کار دو حرف میکند - اگرچہ دریں موقع اضافت ہمزہ بہ حسب قاعدہ خطاست لیکن چوں باعث سہولت شدہ براے خوانندگاں پس باید گفت کہ ع

ایں خطا از صد صواب اَولیٰ تر است

۳ - طبع ایں کتاب زائد از سہ سال طول کشید - چوں قبلاً کاغذ باندازہ کفایت تہیہ نشدہ بود وقتیکہ باز محتاج خرید کاغذ شدم مطابق نمونۂ اول نیافتم لہذا در نوعیت کاغذ ہم فرقے خفیف پیدا شد -

در خاتمہ از علاقہ مندان ایں کتاب خواہشمندم کہ از خطا و سہو و نسیانم تسامح نمودہ عذرم بپذیرند کہ

العذر عند کرام الناس مقبول

فهرست

جمله بر فهرست قانع گشته‌ایم
زانکه در حرص و هوا آغشته‌ایم

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

یواقیت القصص

۳ – ۹۴۳ ۱۰م ۵

دفتر اوّل

دفتر دوم

دفترسوم

دفتر چہارم

دفترِ پنجم

دفتر ششم

دُررالحکم

۵۴۱—۵۸۱

فہرست

فہرست

یقین

جواہر القرآن

۷۸۳ - ۸۹۵

لآلی السُّنن

۸۹۷—۹۳۵

مرجانۃ المدیح

۹۳۷ - ۹۴۳

مرآۃ المثنوی

این خیالاتے کہ دامِ اولیاست

عکسِ مہرویانِ بستانِ خداست

یواقیت القصص

اے برادر قصّہ چون پیمانہ است

معنی اندر وے بسان دانہ است

دانۂ معنی بگیرد مردِ عقل

ننگرد پیمانہ را گر گشت نقل

دفتر اوّل

این کتاب مستطاب معنوی
دفتر اوّل بود از مثنوی

بسم الله الرحمن الرحیم

بشنو از نے چون حکایت می کند — از جدائیها شکایت می کند

کز نیستان تا مرا ببریده اند — از نفیرم مرد و زن نالیده اند

سینه خواهم شرحه شرحه از فراق — تا بگویم شرح درد اشتیاق

هر کسے کو دور ماند از اصل خویش — باز جوید روزگار وصل خویش

من بهر جمعیتے نالان شدم — جفت بدحالان و خوشحالان شدم

هر کسے از ظن خود شد یار من — از درون من نجست اسرار من

سر من از نالہ من دور نیست — لیک چشم و گوش را آن نور نیست

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست — لیک کس را دید جان دستور نیست

آتش است این بانگ نای و نیست باد — هر کہ این آتش ندارد نیست باد

آتش عشق است کاندر نے فتاد — جوشش عشق است کاندر مے فتاد

نے حریف هر کہ از یارے برید — پردهایش پردهاے ما درید

همچو نے زهرے و تریاقے کہ دید — همچو نے دمساز و مشتاقے کہ دید

نے حدیث راه پر خون می کند — قصهاے عشق مجنون می کند

(دو دهان داریم گویا همچو نے — یک دهان پنهانست در لبهاے وے)

(یک دہان نالان شدہ سوئے شما — ہائے و ہوئے در فگندہ در سما)

(لیک داند ہر کہ او را منظر است — کاین فغان این سرے ہم زان سراست)

(دمدمہ این نائے از دمہائے اوست — ہائے و ہوئے روح از ہیہائے اوست)

محرم این ہوش جز بیہوش نیست — مر زبان را مشتری جز گوش نیست

(گر نبودے نالۂ نے را ثمر — نے جہان را پر نکردے از شکر)

در غم ما روزہا بیگاہ شد — روزہا با سوزہا ہمراہ شد

روزہا گر رفت، گو رو، باک نیست — تو بمان، اے آنکہ چون تو پاک نیست

ہر کہ جز ماہی ز آبش سیر شد — ہر کہ بے روزیست روزش دیر شد

در نیابد حالِ پختہ ہیچ خام — پس سخن کوتاہ باید والسلام

(بادہ در جوشش گدائے جوشِ ماست — چرخ در گردش اسیر ہوشِ ماست)

(بادہ از ما مست شد، نے ما ازو — قالب از ما ہست شد، نے ما ازو)

(بر سماعِ راست ہر تن چیر نیست — طعمۂ ہر مرغکے انجیر نیست)

بند بگسل، باش آزاد، اے پسر — چند باشی بندِ سیم و بندِ زر

گر بریزی بحر را در کوزۂ — چند گنجد، قسمتِ یک روزۂ

کوزہ چشمِ حریصان پر نہ شد — تا صدف قانع نشد پر دُر نہ شد

ہر کرا جامہ ز عشقے چاک شد — او ز حرص و عیب کلی پاک شد

شاد باش، اے عشقِ خوش سودائے ما — اے طبیبِ جملہ علتہائے ما

اے دوائے نخوت و ناموسِ ما — اے تو افلاطون و جالینوسِ ما

جسمِ خاک از عشق بر افلاک شد — کوہ در رقص آمد و چالاک شد

عشق جانِ طور آمد عاشقا — طور مست و خر موسیٰ صعقا

(سرِ پنہان است اندر زیر و بم — فاش اگر گویم جہان برہم زنم)

راز

حقیقت

۵

بالبِ دمسازِ خود گر جفتمی   همچو نی من گفتنیها گفتمی

هر که او از همزبانی شد جدا   بینوا شد، گرچه دارد صد نوا

چونکه گل رفت و گلستان درگذشت   نشنوی زان پس ز بلبل سرگذشت

(چونکه گل رفت و گلستان شد خراب   بوی گل را از که جوییم؟ از گلاب)

جمله معشوق است و عاشق پردهٔ   زنده معشوق است و عاشق مردهٔ

چون نباشد عشق را پروای او   او چو مرغی ماند بی پر، وای او

(پر و بال ما کمندِ عشق اوست   موکشانش میکشد تا کوی دوست)

من چگونه هوش دارم پیش و پس   چون نباشد نورِ یارم پیش و پس

(نورِ او در یمن و یسر و تحت و فوق   بر سر و بر گردنم مانندِ طوق

عشق خواهد کاین سخن بیرون بود   آئینه غماز نبود، چون بود

آئینه‌ات دانی، چرا غماز نیست   زانکه زنگار از رخش ممتاز نیست

(آئینه کز زنگ و آلایش جداست   پرشعاعِ نورِ خورشیدِ خداست)

(رو تو زنگار از رخِ او پاک کن   بعد ازان آن نور را ادراک کن)

(این حقیقت را شنو از گوشِ دل   تا برون آئی بکلی ز آب و گل)

(فهم اگر دارید، جان را ره دهید   بعد ازان از شوق پا در ره نهید)

۱

۵

بادشاه و کنیزک

۱ بشنوید، ای دوستان این داستان   خود حقیقت نقدِ حالِ ماست آن

نقدِ حالِ خویش را گر پی بریم   هم ز دنیا، هم ز عقبیٰ، برخوریم

بود شاهی در زمانی پیش ازین   ملک دنیا بودش و هم ملک دین

اتفاقاً شاه روزی شد سوار   با خواص خویش از بهر شکار

بهر صیدی میشد او در کوه و دشت   ناگهان در دام عشق او صید گشت

یک کنیزک دید شه در شاهراه   شد غلام آن کنیزک، جان شاه

مرغ جانش در قفس چون می طپید   داد مال و آن کنیزک را خرید

چون خرید اورا و برخوردار شد   آن کنیزک از قضا بیمار شد

شه طبیبان جمع کرد از چپ و راست   گفت، جان هر دو در دست شماست

جان من سهل است و جان جانم اوست   دردمند و خسته ام، درمانم اوست

هر که درمان کرد مر جان مرا   بُرد گنج دُرّ و مرجان مرا

جمله گفتندش که جانبازی کنیم   فهم گرد آریم و انبازی کنیم

هر یکے از ما مسیح عالمیست   هر الم را در کف ما مرهمیست

گر خدا خواهد، نگفتند از بطر   پس خدا بنمودشان عجز بشر

هر چه کردند از علاج و از دوا   گشت رنج افزون و حاجت ناروا

آن کنیزک از مرض چون موی شد   چشم شاه از اشک خون چون جوی شد

از قضا سرکنگبین صفرا فزود   روغن بادام خشکی می نمود

از هلیله قبض شد، اطلاق رفت   آب آتش را مدد شد همچون نفت

سستئ دل شد فزون و خواب کم   سوزش چشم و دل پر درد و غم

شربت و ادویه و اسباب او   از طبیبان ریخت یکسر آب رو

شه چو عجز آن طبیبان را بدید   پا برهنه جانب مسجد دوید

رفت در مسجد، سوئے محراب شد   سجده گاه از اشک شه پُر آب شد

چون بخویش آمد ز غرقاب فنا   خوش زبان بگشاد در مدح و ثنا

کاے کمینہ بخششت ملک جہان — من چہ گویم، چون تو میدانی نہان

حالِ ما و این طبیبان سربسر — پیشِ لطفِ عامِ تو باشد ہدر

اے ہمیشہ حاجتِ ما را پناہ — بارِ دیگر ما غلط کردیم راہ

لیک گفتی، گرچہ میدانم سرت — زود ہم پیدا کنش بر ظاہرت

چون برآورد از میانِ جان خروش — اندر آمد بحرِ بخشایش بجوش

درمیانِ گریہ خوابش در ربود — دید در خواب او کہ پیرے رو نمود

گفت، اے شہ مژدہ حاجاتت رواست — گر غریبے آیدت فردا ز ماست

چونکہ آید او حکیم حاذق است — صادقش دان کو امین و صادق است

در علاجش سحرِ مطلق را ببین — در مزاجش قدرتِ حق را ببین

خفتہ بود، این خواب دید آگاہ شد — گشتہ مملوکِ کنیزک، شاہ شد

چون رسید آن وعدہ گاہ و روز شد — آفتاب از شرق اختر سوز شد

بود اندر منظرہ شہ منتظر — تا ببیند آنچہ بنمودند سر

دید شخصے کاملے پرمایۂ — آفتابے درمیانِ سایۂ

میرسید از دور مانند ہلال — نیست بود و ہست بر شکلِ خیال

آن ولئے حق چو پیدا شد ز دور — از سراپایش ہمی میریخت نور

شہ بجائے حاجیان در پیش رفت — پیشِ آن مہمانِ غیبِ خویش رفت

ضیفِ غیبی را چو استقبال کرد — چون شکر گوئی کہ پیوست او بہ ورد

ہر دو بحرا آشنا، آموختہ — ہر دو جان، بے دوختن بر دوختہ

آن یکے لب تشنہ وان دیگر چو آب — آن یکے مخمور و آن دیگر شراب

گفت معشوقم تو بودستی، نہ آن — لیک کار از کار خیزد در جہان

اے مرا تو مصطفیٰ، من چو عمرؓ — از برائے خدمتت بندم کمر

شه چو پیش میهمانِ خویش رفت — شاه بود و لیک بس درویش رفت

دست بکشاد و کنارانش گرفت — همچو عشق اندر دل و جانش گرفت

دست و پیشانیش بوسیدن گرفت — وز مقام و راه پرسیدن گرفت

پرس پرسان میکشیدش تا بصدر — گفت، گنجے یافتم آما بصبر

صبر تلخ آمد ولیکن عاقبت — میوهٔ شیرین دهد پرمنفعت

چون گذشت آن مجلس و خوانِ کرم — دستِ او بگرفت و برد اندر حرم

قصهٔ رنجور و رنجوری بخواند — بعد ازان در پیشِ رنجورش نشاند

رنگِ روئے و نبض و قاروره بدید — هم علامات و هم اسبابش شنید

گفت، هر دارو که ایشان کرده اند — آن عمارت نیست، ویران کرده اند

دید رنج و کشف شد بروے نهفت — لیک پنهان کرد و با سلطان نگفت

رنجش از صفرا و از سودا نبود — بوئے هر هیزم پدید آید ز دود

دید از زاریش کو زارِ دل است — تن خوش است و او گرفتارِ دل است

چون حکیم از این سخن آگاه شد — وز درون همداستانِ شاه شد

گفت، اے شه خلوتے کن خانه را — دور کن هم خویش و هم بیگانه را

کس ندارد گوش در دهلیزها — تا بپرسم از کنیزک چیزها

خانه خالی کرد شاه و شد برون — تا بخواند بر کنیزک او فسون

خانه خالی کرد و یک دیار نه — جز طبیب و جز همان بیمار نه

نرم نرمک گفت شهرِ تو کجاست — که علاجِ اهلِ هر شهرے جداست

اندران شهر از قرابت کیستت — خویشئے و پیوستگی با چیستت

دست بر نبضش نهاد و یک بیک — باز می پرسید از جورِ فلک

زان کنیزک بر طریقِ داستان — باز می پرسید حال و داستان

با حکیم او رازها میگفت فاش　　از مقام و خواجگان و شهرتاش

سوی قصه گفتنش میداشت گوش　　سوی نبض و جستنش میداشت هوش

تا که نبض از نام که گردد جهان　　او بود مقصود جانش در جهان

دوستان شهر خود را برشمرد　　بعد ازان شهر دگر را نام برد

گفت چون بیرون شدی از شهر خویش　　در کدامین شهر بودستی تو بیش

نام شهری گفت وزان هم درگذشت　　رنگ رو و نبض او دیگر نگشت

خواجگان و شهرها را یک به یک　　باز گفت از جای و از نان و نمک

شهر شهر و خانه خانه قصه کرد　　نی رگش جنبید و نی رخ گشت زرد

نبض او بر حال خود بد بی گزند　　تا بپرسید از سمرقند چو قند

آه سردی برکشید آن ماهروی　　آب از چشمش روان شد همچو جوی

گفت بازرگانم آنجا آورید　　خواجهٔ زرگر دران شهرم خرید

در بر خود داشت ششماهه و فروخت　　چون بگفت این ز آتش غم برفروخت

نبض جست و روی سرخش زرد شد　　کز سمرقندی زرگر فرد شد

چون ز رنجور آن حکیم این راز یافت　　اصل آن درد و بلا را باز یافت

گفت کوی او کدام است در گذر　　او سر پل گفت و کوی غاتفر

گفت آنگه آن حکیم باصواب　　آن کنیزک را که رستی از عذاب

چونکه دانستم که رنجت چیست زود　　در علاجت سحرها خواهم نمود

هان و هان این راز را با کس مگوی　　گرچه شاه از تو کند بس جستجوی

آن حکیم مهربان چون راز یافت　　صورت رنج کنیزک باز یافت

بعد ازان برخاست و عزم شاه کرد　　شاه را زان شمه‌ای آگاه کرد

شاه گفت اکنون بگو تدبیر چیست　　در چنین غم موجب تاخیر چیست

گفت، تدبیر آن بود کان مرد را   حاضر آریم از پئے این درد را

قاصدے بفرست کاخبارش کند   طالب این فضل و ایثارش کند

مرد زرگر را بخوان زان شهر دور   با زر و خلعت بده او را غرور

تا شود محبوبِ تو خوشدل بدو   گردد آسان این همه مشکل بدو

چون ببیند سیم و زر آن بینوا   بهرِ زر گردد ز خان و مان جدا

چونکه سلطان از حکیم آنرا شنید   پند او را از دل و از جان گزید

گفت، فرمانِ ترا فرمان کنیم   هرچه گوئی آنچنان کن، آن کنیم

پس فرستاد آن طرف یک دو رسول   حاذقان و کافیان و بس عدول

تا سمرقند آمدند آن دو امیر   پیش آن زرگر ز شاهنشه بشیر

کاے لطیفِ اُستاد کامل معرفت   فاش اندر شهرها از تو صفت

نک فلان شه از برائے زرگری   اختیارت کرد زیرا مهتری

اینک، این خلعت بگیر و زر و سیم   چون بیائی، خاص باشی و ندیم

مرد مال و خلعتِ بسیار دید   غره شد، از شهر و فرزندان برید

اندر آمد شادمان در راه مرد   بیخبر کان شاه قصدِ جانش کرد

اسپ تازی برنشست و شاد تاخت   خونبهائے خویش را خلعت شناخت

چون رسید از راه آن مردِ غریب   اندر آوردش به پیشِ شه طبیب

پیش شاهنشاه بردش خوش بناز   تا بسوزد بر سرِ شمعِ طراز

شاه دید او را و بس تعظیم کرد   مخزنِ زر را بدو تسلیم کرد

پس بفرمودش که بر سازد ز زر   از سوار و طوق و خلخال و کمر

هم ز انواعِ اوانی بیعدد   کانچنان در بزمِ شاهنشه سزد

زر گرفت آن مرد و شد مشغولِ کار   بیخبر از حالتِ این کارزار

پس حکیمش گفت، کاے سلطانِ مہ　　آن کنیزک را باین خواجہ بدہ

تا کنیزک در وصالش خوش شود　　آبِ وصلش دفعِ این آتش شود

شہ بدو بخشید آن مہ روئے را　　جفت کرد آن ہر دو صحبت جوئے را

مدتِ شش ماہ میراندند کام　　تا بہ صحت آمد آن دختر تمام

بعد از آن از بہرِ او شربت بساخت　　تا بخورد و پیشِ دختر میگداخت

چون ز رنجوری جمالِ او نماند　　جانِ دختر در وبالِ او نماند

چونکہ زشت و ناخوش و رخ زرد شد　　اندک اندک در دلِ او سرد شد

خون دوید از چشم ہمچون جوئے او　　دشمنِ جانِ وے آمد روئے او

چونکہ زرگر از مرض بدحال شد　　در گدازش شخصِ او چون مال شد

گفت من آن آہوم کز نافِ من　　ریخت آن صیاد خونِ صافِ من

آنکہ کشتستم پئے مادونِ من　　می نداند کہ نخسپد خونِ من

بر من است امروز و فردا بر ویست　　خونِ چون من کس چنین ضائع کیست

این بگفت و رفت در دم زیرِ خاک　　آن کنیزک شد ز درد و رنج پاک

زانکہ عشقِ مردگان پایندہ نیست　　چونکہ مردہ سوئے ما آیندہ نیست

عشقِ زندہ در روان و در بصر　　ہر دمے باشد ز غنچہ تازہ تر

عشقِ آن زندہ گزین کو باقیست　　وز شرابِ جانفزایت ساقیست

عشقِ آن بگزین کہ جملہ انبیا　　یافتند از عشقِ او کار و کیا

تو مگو، ما را بدان شہ بار نیست　　بر کریمان کارہا دشوار نیست

کشتنِ آن مرد بر دستِ حکیم　　نے پئے امید بود و نے ز بیم

او نکشتش از برائے طبعِ شاہ　　تا نیامد امر و الہامِ الہ

شاہ آن خون از پئے شہوت نکرد　　تو رہا کن بدگمانئ و نبرد

تو گمان کردی کہ کرد آلودگی / در صفا غش کے ہلد پالودگی

بگذر از ظنِ خطا اے بدگمان / ان بعض الظن اثمٌ را بخوان

پاک بود از شہوت و حرص و ہوا / نیک کرد او لیک نیک بدنما

گر بُدے خونِ مسلمان کامِ او / کافرم گر بردمے من نامِ او

شاہ بود و شاہ بس آگاہ بود / خاصہ بود و خاصۂ اللہ بود

تو قیاس از خویش میگیری ولیک / دور دور افتادۂ بنگر تو نیک

پیشتر آ تا بگویم قصۂ / بو کہ یابی از بیانم حصۂ

۲

قیاس کردن طوطئے صاحبِ دلق را ہمچو خود

بود بقالے مر او را طوطئے / خوش نوا و سبز و گویا طوطئے

بر دکان بودے نگہبانِ دکان / نکتہ گفتے با ہمہ سوداگران

در خطابِ آدمی ناطق بدے / در نوائے طوطیان حاذق بُدے

خواجہ روزے سوے خانہ رفتہ بود / بر دکان طوطی نگہبانی نمود

گربۂ برجست ناگہ از دکان / بہرِ موشے طوطیک از بیمِ جان

جست از صدرِ دکان سوے گریخت / شیشہائے روغنِ بادام ریخت

از سوے خانہ بیامد خواجہ اش / بر دکان بنشست فارغ شاد و خوش

دید پر روغن دکان و جامہ چرب / بر سرش زد گشت طوطی کل ز ضرب

روزکے چندے سخن کوتاہ کرد / مرد بقال از ندامت آہ کرد

ریش بر میکند و میگفت اے دریغ / کافتابِ دولتم شد زیرِ میغ

دستِ من بشکسته بودے آن زمان / چون زدم من بر سرِ آن خوش زبان

هدیہا میداد هر درویش را / تا بیابد نطقِ مرغِ خویش را

بعد سه روز و سه شب حیران و زار / بر دکان بنشسته بد نومید وار

١١ با هزاران غصه و غم گشته جفت / کاے عجب این مرغ کے آید بگفت

ناگہانے جولقیے میگذشت / با سرِ بیمو بسانِ طاس و طشت

طوطی اندر گفت آمد در زمان / بانگ بر درویش زد چون عاقلان

کز چه، اے کل، با کلان آمیختی / تو مگر از شیشه روغن ریختی

از قیاسش خنده آمد خلق را / کو چو خود پنداشت صاحب دلق را

کارِ پاکان را قیاس از خود مگیر / گرچه باشد در نوشتن شیر شیر

جمله عالم زین سبب گمراه شد / کم کسے زابدال حق آگاه شد

١٢

٣

تفرقه انداختنِ وزیرِ شاهِ جهودان در میانِ نصرانیان از مکرِ خدعه

بود شاهے در جهودان ظلم ساز / دشمنِ عیسیٰ ؑ و نصرانی گداز

عهدِ عیسیٰ ؑ بود و نوبت آنِ او / جانِ موسیٰ ؑ او و موسیٰ ؑ جانِ او

شاهِ احول کرد در راهِ خدا / آن دو دمسازِ خدائی را جدا

شاه از حقدِ جهودانه چنان / گشت احول کالامان یا رب امان

صد هزاران مومنِ مظلوم کشت / که پناهم دینِ موسیٰ ؑ را و پشت

او وزیرے داشت رهزن، عشوه ده / کو بر آب از مکر بربستے گره

گفت ترسایان پناهِ جان کنند / دینِ خود را از ملک پنہان کنند

با ملک گفت، اے شه اسرار جو / کم کُش ایشان را و دست از خون بشو

کم کُش ایشان را که کُشتن سود نیست / دین ندارد بوئے مشک و عود نیست

سرِّ پنهان است اندر صد غلاف / ظاهرش با تست و باطن بر خلاف

شاه گفتش پس بگو تدبیر چیست / چارهٔ این مکر و این تزویر چیست

تا نماند در جهان نصرانیئے / نے هویدا دین و نے پنهانیئے

گفت، اے شه گوش و دستم را ببر / بینیم بشگاف و لب از حکم مُر

بعد از آن در زیرِ دار آور مرا / تا بخواهد یک شفاعتگر مرا

بر منادی گاه کن این کار تو / بر سرِ راهے که باشد چار سو

۱۳ آنگهم از خود بران تا شهرِ دور / تا در اندازم در ایشان صد فتور

پس بگویم، من بسِر نصرانیم / اے خدائے راز دان میدانیم

شاه واقف گشت از ایمانِ من / وز تعصب کرد قصدِ جانِ من

خواستم تا دین ز شه پنهان کنم / آنچه دینِ اوست، ظاهر آن کنم

شاه بوئے برد از اسرارِ من / متهم شد پیشِ شه گفتارِ من

گر نبودے جانِ عیسیٰ چاره ام / او جهودانه بکردے پاره ام

بهرِ عیسیٰ جان سپارم سر دهم / صد هزاران منتش بر جان نهم

جان دریغم نیست از عیسیٰ ولیک / واقفم بر علمِ دینش نیک نیک

حیف می آید مرا کان دینِ پاک / در میانِ جاهلان گردد هلاک

شکر یزدان را و عیسیٰ را که ما / گشته ایم این دینِ حق را رهنما

چون شمارندم امین و مقتدا / سر نهندم جمله جویند اهتدا

چون شوند آن قوم از من دین پذیر / کارِ ایشان سر بسر شوریده گیر

در میانِ شان فتنه و شور افگنم / کاهرمن حیران بماند در فنم

از حیل بفریبم ایشان را همه ‌ ‌ ‌ واندر ایشان افگنم صد دمدمه

وسوسه

تا بدست خویش خون خویشتن ‌ ‌ ‌ بر زمین ریزند کوته شد سخن

چون وزیر این مکر را بر شه شمرد ‌ ‌ ‌ از دلش اندیشه را کلی ببرد

کرد با وی شاه آن کاری که گفت ‌ ‌ ‌ خلق حیران ماند زان راز نهفت

کرد رسوایش میان انجمن ‌ ‌ ‌ تا که واقف شد ز حالش مرد و زن

راند او را جانب نصرانیان ‌ ‌ ‌ کرد در دعوت شروع او بعد ازان

چون چنان دیدند ترسایانش زار ‌ ‌ ‌ میشدند اندر غم او اشکبار

صد هزاران مرد ترسا سوی او ‌ ‌ ‌ اندک اندک جمع شد در کوی او

او بیان میکرد با ایشان براز ‌ ‌ ‌ سرّ انگلیون و زنار و نماز

او بیان میکرد با ایشان فصیح ‌ ‌ ‌ دائما ز اقوال و افعال مسیح

او بظاهر واعظ احکام بود ‌ ‌ ‌ لیک در باطن صفیر و دام بود

دل بدو دادند ترسایان تمام ‌ ‌ ‌ خود چه باشد قوت تقلید عام

در درون سینه مهرش کاشتند ‌ ‌ ‌ نائب عیسیش می پنداشتند

ناصح دین گشته آن کافر وزیر ‌ ‌ ‌ کرده او از مکر در لوزینه سیر

(5) چالبازی 15

هر که صاحب ذوق بود از گفت او ‌ ‌ ‌ لذتی می دید و تلخی جفت او

نکتها میگفت او آمیخته ‌ ‌ ‌ در جلاب قند زهری ریخته

هان مشو مغرور زان گفت نکو ‌ ‌ ‌ زانکه باشد صد بدی در زیر او

هر که جز آگاه و صاحب ذوق بود ‌ ‌ ‌ گفت او در گردن او طوق بود

مدت شش سال در هجران شاه ‌ ‌ ‌ شد وزیر اتباع عیسی را پناه

دین و دل را کل بدو بسپرد خلق ‌ ‌ ‌ پیش امر و نهی او می مرد خلق

در میان شاه و او پیغامها ‌ ‌ ‌ شاه را پنهان بدو آرامها

آخرالامر از برای آن مراد — تا دهد چون خاک ایشان را بباد

پیش او بنوشت شه کای مقبلم — وقت آمد، زود فارغ کن دلم

ز انتظارم دیده و دل بر رهست — زین غمم آزاد کن، گر وقت هست

گفت، اینک اندران کارم شها — کافگنم در دین عیسی فتنها

۱۶ قوم عیسی را بد اندر دار و گیر — حاکمان شان ده امیر و دو امیر

هر فریقی مر امیری را تبع — بنده گشته میر خود را از طمع

این ده و آن دو امیر و قوم شان — گشته بندهٔ آن وزیر بدنشان

اعتماد جمله بر گفتار او — اقتدای جمله بر رفتار او

پیش او در وقت و ساعت هر امیر — جان بدادی گر بدو گفتی که میر

چون زبون کرد آن جهودک جمله را — فتنهٔ انگیخت از مکر و دها

ساخت طوماری بنام هر یکی — نقش هر طومار دیگر مسلکی

حکمهای هر یکی نوعی دگر — این خلاف آن ز پایان تا بسر

در یکی راه ریاضت را و جوع — رکن توبه کرده و شرط رجوع

در یکی گفته، ریاضت سود نیست — اندرین ره مخلصی جز جود نیست

در یکی گفته که جوع و جود تو — شرک باشد از تو با معبود تو

جز توکل، جز که تسلیم تمام — در غم و راحت همه مکرست و دام

در یکی گفته که واجب خدمتست — ورنه اندیشهٔ توکل تهمتست

در یکی گفته که امر و نهیهاست — بهر کردن نیست، شرح عجز ماست

تا که عجز خود ببینیم اندران — قدرت حق را بدانیم آن زمان

در یکی گفته که عجز خود مبین — کفر نعمت کردن است آن عجز هین

قدرت خود بین که این قدرت ازوست — قدرت خود نعمت او دان که هوست

در یکی گفته کزین دو درگذر　　بُت بود هرچه بگنجد در نظر

در یکی گفته که عجز و قدرتت　　بگذرد و ز هرچه اندر فکرتت

از هوائے خویش در هر ملتے　　گشته هر قومے اسیر زلتے

در یکی گفته مکُش این شمع را　　کاین نظر چون شمع آمد جمع را

از نظر چون بگذری و از خیال　　کشته باشی نیم شب شمع وصال

در یکی گفته بکُش باکے مدار　　تا عوض بینی یکے را صد هزار

در یکی گفته که آنچه‌ت داد حق　　بر تو شیرین کرد در ایجاد حق

بر تو آسان کرد و خوش آنرا بگیر　　خویشتن را در میفگن در زحیر

در یکی گفته که این جمله یکیست　　هر که او دو بیند احول مردکیست

در یکی گفته که صد یک چون بود　　اینکه اندیشد مگر مجنون بود

زین نمط زین نوع ده طومار و دو　　بر نوشت آن دینِ عیسیٰ را عدو

او ز یکرنگئے عیسیٰ بو نداشت　　وز مزاج خمِ عیسیٰ خو نداشت

چون وزیرِ ماکرِ بد اعتقاد　　دینِ عیسیٰ را بدل کرد از فساد

مکرِ دیگر آن وزیر از خود ببست　　وعظ را بگذاشت، در خلوت نشست

در مریدان درفگند از شوق سوز　　بود در خلوت چهل پنجاه روز

خلق دیوانه شدند از شوقِ او　　از فراقِ حال و قال و ذوقِ او

لابه و زاری همی کردند و او　　از ریاضت گشته در خلوت دوتو

گفت، جانم از محبان دور نیست　　لیک بیرون آمدن دستور نیست

آن امیران در شفاعت آمدند　　وان مریدان در ضراعت آمدند

گفت، هان اے سخرگان گفتگو　　وعظ و گفتارِ زبان و گوش جو

پنبه اندر گوشِ حسِ دون کنید　　بندِ حس از چشمِ خود بیرون کنید

پنبهٔ آن گوش سِرّ گوش سر است | تا نگردد این کران باطن کراست

بی‌حس و بی‌گوش و بی‌فکرت شوید | تا خطاب ارجعی را بشنوید

جمله گفتند ای حکیم رخنه جو | این فریب و این جفا با ما مگو

ما اسیرانیم تا کی زین فریب | بیدل و جانیم تا کی زین عتیب

چون پذیرفتی تو ما را زابتدا | مرحمت کن همچنین تا انتها

ضعف و عجز و فقر ما دانسته | درد ما را هم دوا دانسته

۱۹ الله الله یک نظر بر ما فگن | لا تقنطنا فقد طال الحزن

گفت حجتهای خود کوته کنید | پند را در جان و در دل ره کنید

گر امینم متهم نبود امین | گر بگویم آسمان را من زمین

گر کمالم با کمال انکار چیست | ور نیم این زحمت و آزار چیست

من نخواهم شد ازین خلوت برون | زانکه مشغولم باحوال درون

جمله گفتند ای وزیر انکار نیست | گفت ما چون گفتهٔ اغیار نیست

اشک دیده است از فراق تو دوان | آه آه است از میان جان روان

طفل با دایه نه استیزد ولیک | گرید او گرچه نه بد داند نه نیک

۲۰ آن وزیر از اندرون آواز داد | کای مریدان از من این معلوم باد

که مرا عیسیٰ چنین پیغام کرد | کز همه یاران و خویشان باش فرد

روی بر دیوار کن تنها نشین | وز وجود خویش هم خلوت گزین

بعد ازین دستوری گفتار نیست | بعد ازین با گفتگویم کار نیست

الوداع ای دوستان من مرده ام | رخت بر چارم فلک بر برده ام

تا بزیر چرخ ناری چون حطب | می نسوزم در عنا و در عطب

پهلوی عیسیٰ نشینم بعد ازین | بر فراز آسمان چارمین

وانگہانی ہر امیری را بخواند — یک بیک تنہا بہر یک حرف راند

گفت ہر یک را بدین عیسوی — نائب حق و خلیفہ من توئی

وان امیران دگر اتباع تو — کرد عیسیٰ جملہ را اشیاع تو

ہر امیری کو کشد گردن بگیر — یا بکش یا خود ہمیدارش اسیر

لیک تا من زندہ ام این را مگو — تا نمیرم این ریاست را مجو

ہر امیری را چنین گفت او جدا — نیست نائب جز تو در دین خدا

ہر یکی را کرد او اندر سر عزیز — ہر چہ آنرا گفت اینرا گفت نیز

ہر یکی را او یکی طومار داد — ہر یکی ضد دگر بد المراد

جملگی طومارہا بد مختلف — ہمچو شکل حرفہا یا تا الف

بعد ازان چل روز دیگر در ببست — خویش را کشت از وجود خود برست

چونکہ خلق از مرگ او آگاہ شد — بر سر گورش قیامتگاہ شد

جملہ از درد فراقش در فغان — ہم شہان و ہم کہان و ہم مہان

بعد ماہی خلق گفتند ای مہان — از امیران کیست بر جایش نشان

تا بجائے او شناسیمش امام — تا کہ کار ما ازو گردد تمام

سر ہمہ بر اختیار او نہیم — دست بر دامان و دست او زنیم

یک امیری زان امیران پیش رفت — پیش آن قوم وفا اندیش رفت

گفت اینک نائب آن مرد من — نائب عیسیٰ منم اندر زمن

اینک این طومار برہان من است — کاین نیابت بعد ازو آن من است

آن امیر دیگر آمد از کمین — دعوی او در خلافت بد ہمین

از بغل او نیز طوماری نمود — تا برآمد ہر دو را خشم و جحود

آن امیران دگر یک یک قطار — برکشیدہ تیغہای آبدار

۲۱

بارگی

هر یکے را تیغ و طومارے بدست
درہم افتادند چون پیلان مست

ہر امیرے داشت خیلے بیکران
تیغہارا برکشیدند آن زمان

صد ہزاران مرد ترسا کشتہ شد
تا ز سرہائے بریدہ پشتہ شد

خون روان شد ہمچو سیل از چپ و راست
کوہ کوہ اندر ہوا زین گرد خاست

تخمہاے فتنہا کو کشتہ بود
آفت سرہائے ایشان گشتہ بود

۲۲

بود در انجیل نام مصطفیٰ
آن سر پیغمبران، بحر صفا

بود ذکر حلیہا و شکل او
بود ذکر غزو و صوم و اکل او

طائفہ نصرانیان بہر ثواب
چون رسیدندے بدان نام و خطاب

بوسہ دادندے بران نام شریف
رو نہادندے بران وصف لطیف

اندرین فتنہ کہ گفتم آن گروہ
ایمن از فتنہ بدند و از شکوہ

ایمن از شر امیران و وزیر
در پناہ نام احمد مستجیر

نسل ایشان نیز ہم بسیار شد
نور احمد ناصر آمد، یار شد

وان گروہ دیگر از نصرانیان
نام احمد داشتندے مستہان

مستہان و خوار گشتند از فتن
از وزیر شوم رائے، شوم فن

مستہان و خوار گشتند آن فریق
گشتہ محروم از خود و شرط طریق

ہم مخبط دین شان و حکم شان
از پئے طومارہائے کژ بیان

نام احمد این چنین یاری کند
تا کہ نورش چون مددگاری کند

نام احمد چون حصارے شد حصین
تا چہ باشد ذات آن روح الامین

۴

در آتش افگندن بادشاہے نصرانیان را

۲۲

بعد ازین خونریز درمان ناپذیر — کاندر افتاد از بلائے آن وزیر

یک شہ دیگر ز نسل آن جہود — در ہلاک قوم عیسیٰؑ رو نمود

۲۳

آن جہود سگ ببین چہ رائے کرد — پہلوئے آتش بتے برپائے کرد

کانکہ این بت را سجود آرد برست — ور نیارد، در دل آتش نشست

چون سزائے آن بت نفس او نداد — ×از بت نفسش بتے دیگر بزاد

یک زنے با طفل آورد آن جہود — پیش آن بت، و آتش اندر شعلہ بود

گفت اے زن پیش این بت سجدہ کن — ورنہ در آتش بسوزی بے سخن

بود آن زن پاک دین و مومنہ — سجدۂ آن بت نکرد آن موقنہ

طفل ازو بستد، در آتش درفگند — زن بترسید و دل از ایمان بکند

خواست تا او سجدہ آرد پیش بت — بانگ زد آن طفل، کانی لم امت

اندر آ مادر، کہ من اینجا خوشم — گرچہ در صورت میان آتشم

اندر آ مادر، کہ اقبال آمدست — اندر آ مادر، مدہ دولت ز دست

قدرت آن سگ بدیدی، اندر آ — تا ببینی قدرت فضل خدا

۲۴

من ز رحمت می کشایم پائے تو — کز طرب خود نیستم پروائے تو

اندر آ و دیگران را ہم بخوان — کاندر آتش شاہ بنہادست خوان

اندر آئید اے ہمہ پروانہ وار — اندر این آتش کہ دارد صد بہار

اندر آئید اے مسلمانان ہمہ — غیر عذب دین عذاب است آن ہمہ

مادرش انداخت خود را اندرو — دست او بگرفت طفل مہرجو

اندر آمد مادر آن طفل خرد — اندر آتش، گوئے دولت را ببرد

مادرش هم زان نسق گفتن گرفت — دُرِّ وصفِ لطفِ حق سفتن گرفت

بانگ میزد در میانِ آن گروه — پر همی شد جانِ خلقان از شکوه

نعره میزد خلق را کای مردمان — اندر آتش بنگرید این بوستان

خلق خود را بعد ازان بیخویشتن — میفگندند اندر آتش مرد و زن

تا چنان شد کان عوانان خلق را — منع میکردند کآتش درمیا

آن یهودی شد سیه روی و خجل — شد پشیمان زین سبب بیمار دل

کاندر آتش، خلق عاشق تر شدند — در فنائے جسم صادق تر شدند

رو به آتش کرد شه، کای تند خو — آن جهان سوزِ طبیعی خوت کو

چون نمی سوزی؟ چه شد خاصیتت — یا ز بختِ ما دگر شد نیتت

گفت آتش، من همانم آتشم — اندر آ تا تو ببینی تابشم

طبعِ من دیگر نگشت و عنصرم — تیغِ حقم، هم بدستوری برم

۲۵ ناصحان گفتند از حد مگذران — مرکبِ استیزه را چندین مران

بگذر از کشتن، مکن این فعلِ بد — بعد ازین آتش مزن در جانِ خود

ناصحان را دست بست و بند کرد — ظلم را پیوند در پیوند کرد

بانگ آمد، کار چون اینجا رسید — پائے وادار ای سگ، که قهرِ ما رسید

بعد ازان آتش چهل گز برفروخت — حلقه گشت و آن جهودان را بسوخت

اصلِ ایشان بود ز آتش ز ابتدا

سوئے اصلِ خویش رفتند انتها

۵

سوال کردنِ خلیفہ از لیلیٰ وجوابِ او

باز دان، کز چیست این روپوشہا
ختم حق بر چشمہا و گوشہا

گفت، لیلیٰ را خلیفہ، کان توئی　　کز تو مجنون شد پریشان و غوی
از دگر خوبان تو افزون نیستی　　گفت، خامش چون تو مجنون نیستی
دیدۂ مجنون اگر بودے ترا　　ہر دو عالم بیخطر بودے ترا
باخودی تو، لیک مجنون بیخود است　　در طریقِ عشق بیداری بدست

۶

۲۶

ہلاک کردنِ خرگوشے شیرے را از مکر

از کلیلہ باز خوان این قصہ را　　وندران قصہ طلب کن حصہ را
در کلیلہ خواندہ باشی، لیک آن　　قشر و افسانہ بود، نے مغزِ جان
طائفہ نخچیر در وادے خوش　　بودشان با شیر دائم کشمکش
بسکہ آن شیر از کمین در میربود　　آن چرا بر جملہ ناخوش گشتہ بود
حیلہ کردند، آمدند ایشان بہ شیر　　کز وظیفہ ما ترا داریم سیر
جز وظیفہ در پئے صیدے میا　　تلخ بر ما تا نگردد این گیا
گفت آرے، گر وفا بینم نہ مکر　　مکرہا دیدم بسے از زید و بکر
من ہلاکِ قول و فعلِ مردمم　　من گزیدۂ زخمِ مار و کژدمم

جمله گفتند ای حکیم باخبر — الحذر دع لیس یغنی عن قدر

در حذر شوریدن شور و شرست — رو توکل کن توکل بهترست

گفت آرے گر توکل رهبرست — این سبب هم سنت پیغمبرست

گفت پیغمبر بآواز بلند — با توکل زانوے اشتر ببند

رمز الکاسب حبیب الله شنو — از توکل در سبب کاهل مشو

قوم گفتندش که کسب از ضعف خلق — لقمهٔ تزویر دان بر قدر حلق

پس بد آنکه کسبها از ضعف خاست — در توکل تکیه بر غیرے خطاست

نیست کسبے از توکل خوبتر — چیست از تسلیم خود محبوب تر

۲۷

ما عیالِ حضرتیم و شیر خواه — گفت الخلق عیال للاله

آنکه او از آسمان باران دهد — هم تواند کو برحمت نان دهد

گفت شیر آرے ولے رب العباد — نردبانے پیش پاے ما نهاد

پایه پایه رفت باید سوے بام — هست جبری بودن اینجا طمع خام

پاے داری چون کنی خود را تو لنگ — دست داری چون کنی پنهان تو چنگ

گر توکل میکنی در کار کن — کسب کن پس تکیه بر جبار کن

جمله با وے بانگها بر داشتند — کان حریصان این سببها کاشتند

صد هزاران در هزاران مرد و زن — پس چرا محروم ماندند از زمن

صد هزاران قرن ز آغاز جهان — همچو اژدرها گشاده صد دهان

مکرها کردند آن دانا گروه — که ز بن برکنده شد زان مکر کوه

کرده مکر و حیله آن قوم خبیث — ور ز ما باور نداری این حدیث

کرد وصف مکرشان را ذو الجلال — لتزول منه اقلال الجبال

جز که آن قسمت که رفت اندر ازل — روے ننمود از سگال و از عمل

جمله افتادند از تدبیر کار		ماند کار و حکمهای کردگار

کسب جز نامے مدان، اے نامدار		جهد جز وہمے مپندار، اے عیار

(۷) ۱۸

شیر گفت، آرے ولیکن ہم ببین		جهدہاے انبیاؑ و مرسلینؑ

سعئ ابرار و جهاد مومنان		تا بدین ساعت ز آغاز جهان

حق تعالیٰ جهدِ شان را راست کرد		آنچه دیدند از جفا و گرم و سرد

کسب کن، سعئ نما و جهد کن		تا بدانی سرِّ علم من لدن

گرچه جمله این جهان بر جهد شد		جهد کے در کام جاہل شہد شد

زین نمط بسیار برہان گفت شیر		کز جواب، آن جبریان گشتند سیر

روبه و خرگوش و آہو و شغال		جبر را بگذاشتند و قیل و قال

عہدہا کردند با شیرِ ژیان		کاندرین بیعت نیفتند در زیان

قسمِ ہر روزش بیاید بیضرر		حاجتش نبود تقاضاے دگر

عہد چون بستند و رفتند آن زمان		سوئے مرعے، ایمن از شیرِ ژیان

جمع بنشستند یکجا آن وحوش		اوفتاده درمیانِ جمله جوش

ہر کسے تدبیر و راۓ میزدے		ہر کسے در خونِ ہر یک میشدے

عاقبت شد اتفاقِ جمله شان		تا بیاید قرعهٔ اندر میان

قرعه بر ہر که فتد، او طعمه است		بے سخن شیرِ ژیان را لقمه است

ہم برین کردند آن جمله قرار		قرعه آمد سر بسر را اختیار

قرعه بر ہر که فتادے روز روز		سوے آن شیر او دویدے ہمچو یوز

چون بخرگوش آمد این ساغر بدور		بانگ زد خرگوش کاخر چند جور

قوم گفتندش که چندین گاه ما		جان فدا کردیم در عہد و وفا

تو مجو بدنامئ ما اے عنود		تا نرنجد شیر، رو تو زود زود

گفت، اے یاران، مرا مہلت دہید — تا بمکرم از بلا ایمن شوید

تا امان یابد ز مکرم جانِ تان — ماند این میراثِ فرزندانِ تان

۲۹ قوم گفتندش، کہ اے خرگوش دار — خویش را اندازۂ خرگوش دار

ہین، چہ لافست این کہ از تو مہتران — در نیاوردند اندر خاطر آن

معجبی، یا خود قضا مان در پے است — ورنہ این دم لائقِ چون تو کے است

گفت، اے یاران، حقم الہام داد — مر ضعیفے را قوی رائے فتاد

بعد ازان گفتند کاے خرگوش چست — درمیان نہ آنچہ در ادراکِ تست

ایکہ با شیرے تو در پیچیدۂ — باز گو رائے کہ اندیشیدۂ

مشورت ادراک و ہشیاری دہد — عقلہا مر عقل را یاری دہد

گفت، ہر رازے نشاید باز گفت — جفت طاق آید گہے، گہ طاق جفت

۳۰ حاصل آن خرگوش رائے خود نگفت — مکر اندیشید با خود طاق و جفت

با وحوش از نیک و بد نکشاد راز — سرِ خود در جانِ خود میداند باز

ساعتے تاخیر کرد اندر شدن — بعد ازان شد پیشِ شیرِ پنجہ زن

زان سبب کاندر شدن او ماند دیر — خاک را می کند و می غرید شیر

گفت میگفتم کہ عہدِ آن خسان — خام باشد، خام و سست و نارسان

دمدمۂ ایشان مرا از خر فگند — چند بفریبد مرا این دہر چند

۳۱ شیر میگفت از سرِ تیزی و خشم — کز رہ گوشم عدو بر بست چشم

مکرہائے جبریانم بستہ کرد — تیغِ چوبین شان تنم را خستہ کرد

زین سپس من نشنوم آن دمدمہ — بانگِ دیوان ہست و غولان آن ہمہ

در شدن خرگوش بس تاخیر کرد — مکر را با خویشتن تقریر کرد

در رہ آمد بعدِ تاخیرِ دراز — تا بگوشِ شیر گوید یک دو راز

۳۲

شیر اندر آتش و در خشم و شور　　　دید کان خرگوش می‌آید ز دور

می‌دود بی دهشت و گستاخ او　　　خشمگین و تند و تیز و ترش رو

کز شکسته آمدن تهمت بود　　　وز دلیری دفع هر ریبت بود

چون رسید او پیشتر نزدیک صف　　　بانگ بر زد شیر های ای ناخلف

من که گاوان را ز هم بدریده‌ام　　　من که گوش شیر نر مالیده‌ام

نیم خرگوشی چه باشد کو چنین　　　امر ما را افکند اندر زمین

ترک خواب و غفلت خرگوش کن　　　غرّش این شیر ای خر گوش کن

گفت خرگوش الامان عذریم هست　　　گر دهد عفو خداوندیت دست

باز گویم چون تو دستوری دهی　　　تو خداوندی و شاه و من رهی

گفت چه عذر ای قصور ابلهان　　　این زمان آیند در پیش شهان

مرغ بیوقتی سرت باید برید　　　عذر احمق را نمی باید شنید

گفت ای شه ناکسی را کس شمار　　　عذر استم دیدگان را گوش دار

خاص از بهر زکوة جاه خود　　　گمرهی را تو مران از راه خود

گفت دارم من کرم بر جای او　　　جامهٔ هر کس برم بالای او

گفت بشنو گر نباشد جای لطف　　　سر نهادم پیش اژدرهای عنف

من بوقت چاشت در راه آمدم　　　با رفیق خود سوی شاه آمدم

با من از بهر تو خرگوشی دگر　　　جفت و همره کرده بود آن نفر

شیری اندر راه قصد بنده کرد　　　قصد هر دو همرهٔ آینده کرد

گفتمش ما بندهٔ شاهنشهیم　　　خواجه تاشان که آن درگهیم

۳۳

گفت شاهنشه که باشد شرم دار　　　پیش من تو یاد هر ناکس میار

هم ترا و هم شهت را بر درم　　　گر تو با یارت بگردی از برم

گفتمش، بگذار تا بارِ دگر / روے شه بینم، برم از تو خبر

گفت، همره را گرو کن پیشِ من / ورنه قربانی تو اندر کیشِ من

لابه کردیمش بسے، سودے نکرد / یارِ من بستد، مرا بگذاشت فرد

مانده آن همره گرو در پیشِ او / خون روان شد از دلِ بیخویشِ او

یارم از زفتی سه چندان بد ز من / هم به لطف و هم به خوبی، هم به تن

بعد ازین زان شیر آن ره بسته شد / حالِ ما این بد که با شه گفته شد

از وظیفه بعد ازین امید بر / حق همی گویم ترا الحقّ مر

گر وظیفه بایدت، ره پاک کن / هین بیا و دفعِ آن بیباک کن

گفت، بسم اللہ بیا تا او کجاست / پیشرو شو، گر همی گوئی تو راست

تا سزاے او و صد چون او دهم / ور دروغ است این سزائے تو دهم

اندر آمد چون قلاوزے به پیش / تا برد او را بسوئے دامِ خویش

سوئے چاہے کو نشانش کرده بود / چاهِ مغ را دامِ جانش کرده بود

میشدند آن هر دو تا نزدیکِ چاه / اینت خرگوشے چو آب زیرِ کاه

آب کاہے را بهامون میبرد / آب کوہے را عجب چون میبرد

دامِ مکرِ او کمندِ شیر بود / طرفه خرگوشے که شیرے را ربود

شیر با خرگوش چون همراه شد / پر غضب پر کینهٔ بد خواه شد

بود پیشا پیش خرگوشِ دلیر / ناگهان، پا را کشید از پیشِ شیر

چونکه نزدِ چاه آمد، شیر دید / کز رهِ آن خرگوشش ماند و پا کشید

گفت، پا واپس کشیدی تو چرا / پاے را واپس مکش، پیش اندر آ

گفت، کو پایم که دست و پائے رفت / جانِ من لرزید و دل از جائے رفت

رنگِ رویم را نمی بینی چو زر / ز اندرون خود میدهد رنگم خبر

۸ ۳۵

۱۴

شیر گفتش تو ز اسباب مرض   این سبب گو خاص کاینستم غرض   ۳۶

پائے را واپس کشیدی تو چرا   میدهی بازیچه اے واہی مرا

گفت آن شیر اندرین چه ساکن است   اندرین قلعه ز آفات ایمن است

یار من بستد ز من در چاه برد   برگرفتش از ره و بیراه برد

گفت پیش آ زخمم او را قاهر است   تو ببین کان شیر در چه حاضر است

گفت من سوزیده ام زان آتشے   تو مگر اندر بر خویشم کشے

تا به پشتے تو اے کان کرم   چشم بکشایم به چه در بنگرم

من به پشتے تو تانم آمدن   که نگهدارم دران چه بیر من

چونکه شیر اندر بر خویشش کشید   در پناه شیر تا چه می دوید

چونکه در چه بنگریدند اندر آب   اندر آب از شیر و او در تافت تاب

شیر عکس خویش دید از آب تفت   شکل شیر و در برش خرگوش زفت

چونکه خصم خویش را در آب دید   مر ورا بگذاشت اندر چه دوید

در فتاد اندر چهے کو کنده بود   زانکه ظلمش بر سرش آینده بود

چونکه خرگوش از رهائی شاد گشت   سوئے نخچیران روان شد تا بدشت   ۳۷

شیر را چون دید محو ظلم خویش   سوئے قوم خود دوید او پیش پیش

شیر را چون دید کشته ظلم خود   می دوید او شادمان و بار شد

شیر را چون دید در چه گشته زار   چرخ میزد شادمان تا مرغزار

سوئے نخچیران دوید آن شیر گیر   کابشروا یا قوم اذ جاء البشیر

مژده مژده اے گروه عیش ساز   کان سگ دوزخ بدوزخ رفت باز

آنکه جز ظلمش دگر کارے نبود   آه مظلومش گرفت و کوفت زود

گردنش اشکست و مغزش بر درید   جان ما از قید محنت وا رهید

گم شد و نابود شد از فضل حق — برهم دشمن شمار اشد سبق

جمع گشتند آن زمان جمله وحوش — شاد و خندان از طرب در ذوق و جوش

حلقه کردند، او چو شمعے درمیان — سجده کردندش همه صحرائیان

تو فرشتهٔ آسمانی یا پری — یا تو عزرائیلِ شیرانِ نری

هرچه هستی، جانِ ما قربانِ تست — دست بردی، دست و بازویت درست

باز گو آن قصه کان شادی فزاست — روحِ ما را قوت و دل را غذاست

گفت، تائیدِ خدا بود، اے مهان — ورنه خرگوشے چه باشد در جهان

قوتم بخشید و دل را نور داد — نورِ دل مر دست و پا را زور داد

جمله فضلِ اوست، دانید اینچنین — سجده اش از جان و دل آرید هین

اے شهان کشتیم ما خصمِ برون — ماند خصمے زان بتر در اندرون

کشتنِ این کارِ عقل و هوش نیست — شیرِ باطن سخرهٔ خرگوش نیست

دوزخ است این نفس و دوزخ اژدهاست — کو بدریاها نگردد کم و کاست

هفت دریا را درآشامد هنوز — کم نگردد سوزشِ آن خلق سوز

۷

۲۷ نگریستنِ عزرائیل ؑ بشخصے و گریختنِ آن شخص به هندوستان

ساده مردے، چاشتگاهے دررسید — در سرا عدلِ سلیمانی دوید

رویش از غم زرد و هر دو لب کبود — پس سلیمان گفتش اے خواجه چه بود

گفت، عزرائیل ؑ در من اینچنین — یک نظر انداخت پر از خشم و کین

گفت، هین اکنون چه میخواهی، بخواه — گفت، فرما باد را اے جان پناه

تا مرا زینجا بهندوستان برد بو که بنده کان طرف شد جان برد

پس سلیمان کرد بر باد این برات برد باد او را بسوے سومنات

روز دیگر وقت دیوان لقا شه سلیمان گفت عزرائیل را

کاین مسلمان را بخشم از چه سبب بنگریدی، باز گو، اے پیک رب

اے عجب، این کرده باشی بهر آن تا شود آواره او از خان و مان

گفتش، اے شاه جهان بیزوال فهم کژ کرده، نمود او را خیال

من در و از خشم کے کردم نظر از تعجب دیدمش در رهگذر

که مرا فرمود حق، کامروز هان جان او را تو بهندوستان ستان

دیدمش اینجا و بس حیران شدم در تفکر رفته سرگردان شدم

از عجب گفتم گر او را صد پر است زو بهندستان شدن دور اندر است

چون بامر حق بهندوستان شدم دیدمش آنجا و جانش بستدم

تو همه کار جهان را همچنین کن قیاس و چشم بگشاد و ببین

از که بگریزیم، از حق، این محال از که بر تابیم، از حق، این وبال

نک ز درویشی گریزانند خلق لقمهٔ حرص و امل زانند خلق

ترس درویشی مثال آن هراس حرص و کوشش را تو هندوستان شناس

۸

طعنه زدن زاغ در دعواے هدهد و جواب آن

چون قضا آید نه بینی غیر پوست

دشمنان را باز نشناسی ز دوست

چیست مستی، بند چشم از دید چشم
تا نماید سنگ، گوہر، پشم یشم

چون سلیمانؑ را سرا پرده زدند
جملہ مرغانش بخدمت آمدند

ہمزبان و محرم خود یافتند
پیشِ او یکیک بجان بشتافتند

جملہ مرغان ترک کرده چیک چیک
باسلیمانؑ گشتہ افصح من اخیک

جملہ مرغان، ہر یکے ز اسرارِ خود
از ہنر وز دانش و از کارِ خود

باسلیمانؑ یک بیک وامی نمود
از برائے عرضہ خود را می ستود

از تکبر نے و از ہستئ خویش
بہرِ آن تا رہ دہد او را بہ پیش

نوبت ہدہد رسید و پیشہ اش
وان بیانِ صنعت و اندیشہ اش

گفت، اے شہ، یک ہنر کان کہتر است
باز گویم، گفت، کوتہ بہتر است

گفت، برگو، تا کدام است آن ہنر
گفت، من آنگہ کہ باشم اوج بر

۳۴

بنگرم از اوج با چشم یقین
می بہ بینم آب در قعر زمین

تا کجا یست و چہ عمقستش، چہ رنگ
از چہ می جوشد، زخاکے، یا ز سنگ

اے سلیمانؑ بہرِ لشکر گاہ را
در سفر می دار این آگاہ را

پس سلیمانؑ گفت، شو ما را رفیق
در بیابانہائے بے آب، اے شفیق

ہمرہِ ما باش و ہم پیشوا
تا کنی تو آب پیدا بہرِ ما

بعد ازان ہدہد و ہمراہ بود
زانکہ از آب نہان آگاہ بود

زاغ چون بشنود، آمد در حسد
باسلیمانؑ گفت، کو کژ گفت و بد

از ادب نبود بہ پیشِ شہ مقال
خاصہ خود لاف دروغین و محال

گر مر او را این نظر بودے مدام
چون ندیدے زیرِ مشتِ خاک دام

چون گرفتار آمدے در دام او
چون قفس اندر شدے ناکام او

پس سلیمان گفت کای هدهد رواست — کز تو در اول قدح این دُرد خاست

چون نمائی مستی ای تو خورده دوغ — پیشِ من لافی زنی آنگه دروغ

گفت ای شه بر منِ عورِ گدا — قولِ دشمن مشنو از بهرِ خدا

گر ببطلان است دعوی کردنم — نک نهادم سر ببر از گردنم

من ببینم دام را اندر هوا — گر نپوشد چشمِ عقلم را قضا

چون قضا آید شود دانش بخواب — مه سیه گردد بگیرد آفتاب

از قضا این تعبیه کی نادر است — از قضا دان کو قضا را منکر است

بوالبشر کو علم الاسما بگ است — صد هزاران علمش اندر هر رگ است

اسم هر چیزی چنان کان چیز هست — تا بپایان جان او را داد دست

هر لقب کو داد آن مبدل نشد — آنکه چستش خواند او کاهل نشد

چشمِ آدم چون بنورِ پاک دید — جان و سرِّ نامها گشتش پدید

این همه دانست و چون آمد قضا — دانشِ یک نهی شد بر وی خطا

کای عجب نهی از پی تحریم بود — یا بتاویلی بدو توهیم بود

در دلش تاویل چون ترجیح یافت — طبع در حیرت سوی گندم شتافت

چون ز حیرت رست باز آمد براه — دید برده دزد رخت از کارگاه

ربنا انا ظلمنا گفت و آه — یعنی آمد ظلمت و گم گشت راه

من اگر دامی نبینم گاهِ حکم — من نه تنها جاهلم در راهِ حکم ۳۵

۹

آمدنِ رسولِ قیصر نزدِ عمر رض

۳۸

بر عمرؓ آمد ز قیصر یک رسول — در مدینه از بیابان نغول

گفت کو قصر خلیفه ای حشم — تا من اسپ و رخت را آنجا کشم

قوم گفتندش که او را قصر نیست — مر عمرؓ را قصر جان روشنیست

گرچه از میری ورا آوازه ایست — همچو درویشان مرا او را کازه ایست

ای برادر چون ببینی قصر او — چونکه در چشم دلت رستست مو

چشم دل از موی علت پاک دار — وانگهان دیدار قصرش چشم دار

چون رسول روم این الفاظ تر — در سماع آورد شد مشتاق تر

دیده را بر جستن عمرؓ گماشت — رخت را و اسپ را ضایع گذاشت

هر طرف اندر پی آن مرد کار — میشدی پرسان او دیوانه وار

کاینچنین مردی بود اندر جهان — وز جهان مانند جان باشد نهان

جست او را تاش چون بنده بود — لاجرم جوینده یابنده بود

۳۹ دید اعرابی زنی او را دخیل — گفت عمرؓ اینک بزیر آن نخیل

زیر خرما بن ز خلقان او جدا — زیر سایه خفته بین سایه خدا

آمد او آنجا و از دور ایستاد — مر عمرؓ را دید و در لرزه فتاد

هیبتی زان خفته آمد بر رسول — حالتی خوش کرد بر جانش نزول

مهر و هیبت هست ضد یکدگر — این دو ضد را دید جمع اندر جگر

گفت با خود من شهان را دیده‌ام — پیش سلطانان خوش و بگزیده‌ام

از شهانم هیبت و ترسی نبود — هیبت این مرد هوشم در ربود

رفته‌ام در بیشهٔ شیر و پلنگ — روی من زیشان نگردانید رنگ

بس شدستم در مصاف و کارزار — همچو شیر آندم که باشد کارزار

بس که خوردم بس زدم زخم گران — دل قوی‌تر بوده‌ام از دیگران

بے سلاح این مرد خفته بر زمین　　　من بهفت اندام لرزان چیست این

هیبت حق است این از خلق نیست　　　هیبت این مردِ صاحب دلق نیست

اندرین فکرت بخدمت دست بست　　　بعد یکساعت عمرؓ از خواب جست

کرد خدمت مر عمرؓ را و سلام　　　گفت پیغمبرؐ سلام آنگه کلام

پس علیکش گفت و اورا پیش خواند　　　ایمنش کرد و بنزدِ خود نشاند

خاطرِ ویرانش را آباد کرد　　　آن دل از جا رفته را دلشاد کرد

بعد ازان گفتش سخنهائے دقیق　　　در صفاتِ پاکِ حق نعم الرفیق

وز نوازشهائے حق ابدال را　　　تا بداند او مقام و حال را

چون عمرؓ اغیار رو را یار یافت　　　جانِ او را طالبِ اسرار یافت

شیخ کامل بود و طالب مشتهی　　　مرد چابک بود و مرکب درگهی

دید آن مرشد که او ادراک داشت　　　تخمِ پاک اندر زمینِ پاک داشت

مرد گفتش کاے امیر المومنینؓ　　　جان ز بالا چون در آمد در زمین

مرغِ بے اندازه چون شد در قفص　　　گفت، حق بر جان فسون خواند و قصص

بر عدمها کان ندارد چشم و گوش　　　چون فسون خواند همی آید بجوش

از فسونِ او عدمها زود زود　　　خوش معلق میزند سوئے وجود

باز بر موجود افسونے چو خواند　　　زود او را در عدم دو اسپه راند

از عمرؓ چون آن رسول این را شنید　　　روشنئے در دلش آمد پدید　　　۴۱

محو شد پیشش سوال و هم جواب　　　گشت فارغ از خطا و از صواب

اصل را دریافت بگذشت از فروع　　　بهرِ حکمت کرد در پرسش رجوع

با عمرؓ گفت او چه حکمت بود سر　　　حبسِ آن صافی درین خاکِ کدر

آبِ صافی در گلے پنهان شده　　　جانِ باقی بستهٔ ابدان شده

فائده فرما که این حکمت چه بود مرغ را اندر قفس کردن چه سود
گفت، تو بحث شگرفے میکنی معنیٔ را بندِ حرفے میکنی
حبس کردی معنیٔ آزاد را بندِ حرفے کردۂ تو باد را
از برائے فائده این کردۂ تو که خود از فائده در پردۂ
آنکه از وے فائده زائیده شد چون نه بیند آنچه مارا دیده شد
صد هزاران فائده است و هر یکے صد هزاران پیشِ آن یک اندکے
آن دمِ نطقش که جانِ جانهاست چون بود خالی ز معنی گوئے راست
آن دمِ نطقت که جزو جزوهاست فائده شد کل و کل خالی چراست
تو که جزوی، کار تو با فائده است پس چرا در طعنِ کل آری تو دست
گفت را گر فائده نبود، مگو ور بود، هل اعتراض و شکر جو
آن رسول اینجا رسیده، شاد شد واله اندر قدرت الله شد
آن رسول از خود بشد زین یک دو جام نے رسالت یاد ماندش، نے پیام
سیل چون آمد بدریا، بحر گشت دانه چون آمد بمزرع، کشت گشت
روحهائے کز قفسها رسته اند انبیا و رهبرِ شایسته اند
از برون آوازشان آید برین که رهِ رستن ترا اینست، این
ما بدین رستیم، زین تنگین قفس غیر این ره نیست چاره این قفس
خویش را رنجور سازو زار زار تا ترا بیرون کنند از اشتهار
کاشتهار خلق بندے محکم است
در رهِ این، از بندِ آهن کے کم است

۴۲

۹

پیغام فرستادن طوطیِ محبوس سوئے طوطیانِ ہند و سبق بردن از فعلِ طوطیِ ہند

۴۲

بود بازرگانے و او را طوطیئے　　　در قفس محبوس، زیبا طوطیئے

چونکہ بازرگان سفر را ساز کرد　　　سوئے ہندستان شدن آغاز کرد

ہر غلام و ہر کنیزک را ز جود　　　گفت بہرِ تو چہ آرم گوے زود

ہر یکے از وے مرادے خواست کرد　　　جملہ را وعدہ بداد آن نیکمرد

گفت طوطی را چہ خواہی ارمغان　　　کارمت از خطۂ ہندوستان

گفتش آن طوطی کہ آنجا طوطیان　　　چون بہ بینی کن ز حالِ من بیان

کہ فلان طوطی کہ مشتاقِ شماست　　　از قضائے آسمان، در حبسِ ماست

بر شما کردہ سلام و داد خواست　　　وز شما چارہ رہ و ارشاد خواست

گفت، می شاید کہ من در اشتیاق　　　جان دہم اینجا، بمیرم در فراق

این روا باشد کہ من در بندِ سخت　　　گہ شما بر سبزہ گاہے بر درخت

اینچنین باشد وفائے دوستان　　　من درین حبس و شما در بوستان

مرد بازرگان پذیرفت آن پیام　　　کو رساند سوئے جنس از وے سلام

۴۳

چونکہ در اقصائے ہندستان رسید　　　در بیابان طوطیئے چندین بدید

مرکب استانید و پس آواز داد　　　آن سلام و آن امانت باز داد

طوطیئے از طوطیان لرزید و پس　　　اوفتاد و زود بگسستش نفس

شد پشیمان خواجہ از گفتِ خبر　　　گفت، رفتم در ہلاکِ جانور

این مگر خویش است با آن طوطیک　　　این مگر دو جسم بود و روح یک

این چرا کردم، چرا دادم پیام　　　سوختم بیچارہ را زین گفتِ خام

۴۴	کرد بازرگان تجارت را تمام	باز آمد سوئے منزل شاد کام
	ہر غلامے را بیاورد ارمغان	ہر کنیزک را ببخشید او نشان
	گفت طوطی، ارمغانِ بندہ کو	آنچہ دیدی، آنچہ گفتی، باز گو
	گفت، نے، من خود پشیمانم ازان	دستِ خود خایان و انگشتان گزان
	کہ چرا پیغامِ خامے از گزاف	بردم از بیدانشے و از نشاف
	گفت، اے خواجہ پشیمانی ز چیست	چیست این کین خشم و غم را مقتضی ست
	گفت، گفتم آن شکایتہائے تو	با گروہِ طوطیان ہمتائے تو
	آن یکے طوطی ز دردت بوئے برد	زہرہ اش بدرید و لرزید و بمرد
	من پشیمان گشتم، این گفتن چہ بود	لیک چون گفتم پشیمانی چہ سود
۴۵	چون شنید آن مرغ کان طوطی چہ کرد	ہم بلرزید و فتاد و گشت سرد
	خواجہ چون دیدش فتادہ این چنین	بر جہید و زد کلہ را بر زمین
	چون بدین رنگ و بدین حالش بدید	خواجہ بر جست و گریبان را درید
	گفت، اے طوطئ خوبِ خوش حنین	ہے چہ بودت این، چرا گشتی چنین
	اے دریغا، مرغِ خوش آوازِ من	اے دریغا، ہمدم و ہمرازِ من
	اے دریغا، مرغِ خوش الحانِ من	راحِ روح و روضۂ رضوانِ من
	گر سلیمان را چنین مرغے بدے	کے دگر مشغولِ آن مرغان شدے
۴۷	خواجہ اندر آتش و درد و حنین	صد پراگندہ ہمی گفت این چنین
	گہ تناقض گاہ ناز و گہ نیاز	گاہ سودائے حقیقت، گہ مجاز
۴۸	بعد از انش از قفس بیرون فگند	طوطیک پرید تا شاخِ بلند
	طوطئ مردہ چنان پرواز کرد	کافتاب از شرق ترک و تاز کرد
	خواجہ حیران گشت اندر کارِ مرغ	بیخبر ناگہ بدید اسرارِ مرغ

روئے بالا کرد و گفت، اے عندلیب　　از بیانِ حالِ خود، مان ده نصیب
او چه کرد آنجا که تو آموختی　　چشمِ ما از مکرِ خود بردوختی
ساختی مکرے و ما را سوختی　　سوختی ما را و خود افروختی
گفت طوطی، کو بفعلم پند داد　　که رہا کن نطق و آواز و گشاد
زانکه آوازت ترا در بند کرد　　خویش را مرده پئے این پند کرد
یعنی اے مطرب شده با عام و خاص　　مرده شو چون من که تا یابی خلاص
یک دو پندش داد طوطی بے نفاق　　بعد ازان گفتش، سلام والفراق
الوداع، اے خواجه کردی مرحمت　　کردی آزادم ز قیدِ مظلمت
الوداع، اے خواجه، رفتم تا وطن　　هم شوی آزاد روزے همچو من
خواجه گفتش، فی امان الله برو　　مر مرا اکنون نمودی راهِ نو
سوئے هندستانِ اصلی رو نهاد　　بعد شدت از فرج دل گشته شاد
خواجه، باخود گفته این پندِ من است　　راهِ او گیرم که این ره روشن است
جانِ من کمتر ز طوطی کے بود　　جان چنین باید که نیکو پے بود
معنئ مردن ز طوطی بد نیاز　　در نیاز و فقر خود را مرده ساز　　۵۰
تا دمِ عیسےٰ ترا زنده کند　　همچو خویشت خوب و فرخنده کند
در بهاران کے شود سرسبز سنگ　　خاک شو، تا گل بروید رنگ رنگ
سالها تو سنگ بودی دلخراش　　آزمون را یک زمانے خاک باش

۱۱

چنگ زدنِ پیرِ چنگئے در گورستان از بهرِ خدا　　۵۰

این شنیدستی که در عهد عمرؓ — بود چنگی مطربے با کر و فر
بلبل از آوازِ او بیخود شدے — یک طرب ز آوازِ خوبش صد شدے
(۱۲) مجلس و مجمع دمش آراستے — وز نوائے او قیامت خاستے
۵۴ مطربے کز وے جهان بد پرطرب — رسته ز آوازش خیالات عجب
از نوایش مرغِ دل پران شدے — وز صدایش هوشِ جان حیران شدے
چون بر آمد روزگار و پیر شد — باز جانش از عجز پشه گیر شد
پشتِ او خم گشت همچون پشتِ خم — ابروان بر چشم همچون پاردم
گشت آوازِ لطیف و جانفزاش — ناخوش و مکروه و زشت و دلخراش
آن نوا که حسرت زهره بُده — همچو آوازِ خرِ پیرے شده
چونکه مطرب پیرتر گشت و ضعیف — شد ز بیکسبی رهین یک رغیف
گفت عمر و مهلتم دادی بسے — لطفها کردی خدایا با خسے
معصیت ورزیده ام هفتاد سال — باز نگرفتی ز من روزے نوال
نیست کسب امروز مهمانِ توام — چنگ بهرِ تو زنم کانِ توام
چنگ را برداشت شد الله جو — سوے گورستانِ یثرب آه گو
گفت خواهم از حق ابریشم بها — کو بنیکوئی پذیرد قلبها
چنگ زد بسیار و گریان سر نهاد — چنگ بالین کرد و بر گورے فتاد
خواب بردش مرغِ جان از حبس رست — چنگ و چنگی را رها کرد و بجست
گشت آزاد از تن و رنجِ جهان — در جهانِ ساده و صحراے جان
آن زمان حق بر عمرؓ خوابے گماشت — تا که خویش از خواب نتوانست داشت
در عجب افتاد کاین معهود نیست — این ز غیب افتاد بے مقصود نیست
سر نهاد و خواب بردش خواب دید — کامدش از حق ندا جانش شنید

بانگ آمد مر عمر(رض) را کای عمر(رض)
بندهٔ ما را ز حاجت باز خر

بندهٔ داریم خاص و محترم
سوی گورستان تو رنجه کن قدم

ای عمر(رض) برجه ز بیت المال عام
هفت صد دینار در کف نه تمام

پیش او بر کای تو ما را اختیار
این قدر بستان کنون معذور دار

این قدر از بهر ابریشم بها
خرج کن چون خرج شد اینجا بیا

پس عمر(رض) زان هیبت آواز جست
تا میان را بهر این خدمت ببست

سوی گورستان عمر(رض) بنهاد رو
در بغل همیان دوان در جستجو

گرد گورستان دوان شد او بسی
غیر آن پیر او ندید آنجا کسی

گفت این نبود دگر باره دوید
مانده گشت و غیر آن پیر او ندید

گفت حق فرمود ما را بنده ایست
صافی و شایسته و فرخنده ایست

پیر چنگی کی بود خاص خدا
حبذا ای سر پنهان حبذا

بار دیگر گرد گورستان بگشت
همچو آن شیر شکاری گرد دشت

چون یقین گشتش که غیر از پیر نیست
گفت در ظلمت دل روشن بسیست

آمد و با صد ادب آنجا نشست
بر عمر(رض) عطسه فتاد و پیر جست

مر عمر(رض) را دید و ماند اندر شگفت
عزم رفتن کرد و لرزیدن گرفت

گفت در باطن خدایا از تو داد
محتسب بر پیرکی چنگی فتاد

چون نظر اندر رخ آن پیر کرد
دید او را شرمسار و روی زرد

پس عمر(رض) گفتش مترس از من مرم
کت بشارتها ز حق آورده ام

چند یزدان مدحت خوی تو کرد
تا عمر(رض) را عاشق روی تو کرد

پیش من بنشین و مهجوری مساز
تا بگوشت گویم از اقبال راز

حق سلامت میکند می پرسدت
چونی از رنج و غمان بیحدت

نک قراضه چند، ابریشم بها | خرچ کن اینرا و باز اینجا بیا
پیر لرزان گشت، چون این را شنید | دست می خائید و بر خود می طپید
بانگ میزد کاے خدائے بے نظیر | بس که از شرم آب شد بیچاره پیر
چون بسے بگریست و از حد رفت درد | چنگ را زد بر زمین و خرد کرد
گفت، اے بوده حجابم از اله | اے مرا تو راهزن از شاهراه
اے بخورده خونِ من هفتاد سال | اے ز تو رویم سیه پیش از کمال
اے خدائے با عطاؤ با وفا | رحم کن بر عمرِ رفته پر جفا
همچنین در گریه و در ناله او | می شمرد بے جرم چندین ساله او
پس عمرؓ گفتش که این زاریٔ تو | هست هم آثارِ هشیاریٔ تو
بعد ازان او را ازان حالت براند | زاعتذارش سوئے استغراق خواند
هست هشیاری زیادِ ما مضیٰ | ماضی و مستقبلت، پردهٔ خدا
آتشے بر زن بهر دو تا بکے | پُر گره باشی ازین هر دو چو نے
چونکه فاروق رضؓ آئینه اسرار شد | جانِ پیر از اندرون بیدار شد
همچو جان بے گریه و بے خنده شد | جانش رفت و جانِ دیگر زنده شد
حیرتے آمد درونش آن زمان | که برون شد از زمین و آسمان
چونکه قصهٔ حالِ پیر اینجا رسید | پیر و جانش روے در پرده کشید
پیر دامن را زگفت و گو فشاند | نیم گفته در دهانِ او بماند
از پئے این عیش و عشرت ساختن | صد هزاران جان بشاید باختن

در شکارِ بیشهٔ جان، باز باش
همچو خورشیدِ جهان جانباز باش

۵۷

۱۲

۵۲

باران غیب

ہست بارانہا جز این باران جہان
کہ نمی بیند ورا جز چشم جان
چشم جان را پاک کن نیکو نگر
تا از آن باران عیان بینی خضر

مصطفیٰؐ روزے بگورستان برفت　　　با جنازہ مردے از یاران برفت

خاک را در گور او آگندہ کرد　　　زیر خاک آن دانہ اش را زندہ کرد

چون ز گورستان پیمبرؐ باز گشت　　　سوئے صدیقہؓ شد و ہمراز گشت

چشم صدیقہؓ چو بر رویش فتاد　　　پیش آمد، دست بر وے می نہاد

بر عمامہ و بر رخ و بر موے او　　　بر گریبان و بر و بازوئے او

گفت پیغمبرؐ چہ میجوئی شتاب　　　گفت، باران آمد امروز از سحاب

جامہایت می بجویم در طلب　　　تر نمی بینم ز باران، اے عجب

۵۳

گفت، چہ بر سر فگندی از ازار　　　گفت، کردم آن ردایت را خمار

گفت، بہر آن نمود، اے پاک جیب　　　چشم پاکت را خدا باران غیب

نیست آن باران، ازین ابرِ سما　　　ہست ابرِ دیگر و دیگر سما

اینچنین باران، ز ابرِ دیگرست　　　رحمتِ حق در نزولش مضمرست

پس سوالش کرد صدیقہؓ ز صدق　　　با خشوع و با ادب از جوشِ عشق

کاے خلاصہ ہستی و زبدہ وجود　　　حکمتِ بارانِ امروزی چہ بود

این ز بارانہائے رحمتہاست یا　　　بہرِ تہدید است و عدلِ کبریا

این از آن لطف بهاریات بود | یا ز پائیز ے پر آفات بود
گفت، این از بهر تسکین غم است | کز مصیبت بر نژاد آدم است
گر بر آن آتش بماندے آدمی | بس خرابی او فتادے و کمی
این جهان ویران شدے اندر زمان | حرصها بیرون شدے از مردمان
استن این عالم، اے جان غفلت است | هوشیاری، این جهان را آفت است
۵۴ هوشیاری زان جهان است و چو آن | غالب آید، پست گردد این جهان
هوشیاری آفتاب و حرص، یخ | هوشیاری آب و این عالم، وسخ
زان جهان اندک ترشح میرسد | تا نخیزد در جهان حرص و حسد
گر ترشح بیشتر گردد ز غیب | نے هنر ماند درین عالم نه عیب

۱۳

۵۸ بهدیه بردن اعرابئے شوراب را به خلیفهٔ بغداد و پذیرفتن خلیفه آنرا

یک خلیفه بود در ایام پیش | کرده حاتم را گدائے جودِ خویش
رایت اکرام و جود افراشته | فقر و حاجت از جهان برداشته
بحر و کان از بخشش صاف آمده | دادِ او از قاف تا قاف آمده
اندر ایام چنین سلطانِ داد | بشنو اکنون داستانے باکشاد
یک شب اعرابی زنے مر شوئے را | گفت و از حد برُد گفت و گوے را
کین همه فقر و جفاها می کشیم | جمله عالم در خوشی، ما ناخوشیم
نانِ مان نے نانخورش مان درد و رشک | کوزه مان نے، آبِ مان از دیده اشک
جامهٔ ما روز تاب آفتاب | شب نهالین و لحاف، از ماهتاب

قرصِ مه را قرصِ نان پنداشته   دست سوئے آسمان برداشته

ننگِ درویشان، ز درویشئ ما   روز و شب از روزئ اندیشئ ما

خویش و بیگانه شده از ما رمان   بر مثالِ سامری از مردمان

شوی گفتش، چند جوئی دخل و کشت   خود چه ماند از عمر، افزون تر گذشت   ۵۹

عاقل اندر بیش و نقصان ننگرد   زانکه هر دو همچو سیلے بگذرد

خواه صاف و خواه سیلی تیزرو   چون نمی پاید دمے، از وے مگو

اندرین عالم هزاران جانور   میزید خوش عیش، بے زیر و زبر

چون ز جنس و مرگ نتوانی گریخت   دانکه کلّش بر سر تو خواهند ریخت

درد ها از مرگ می آید رسول   از رسولش رو مگردان، اے فضول

هر که شیرین می زید، او تلخ مرد   هر که او تن را پرستد، جان نبرد

جفت مائی، جفت باید هم صفت   تا بر آید کار ها با مصلحت

جفت باید بر مثالِ همدگر   در دو جفتِ کفش و موزه درنگر

من روم سوئے قناعت دل قوی   تو چرا سوئے شناعت میروی

مرد قانع از سر اخلاص و سوز   زین نسق میگفت با زن تا بروز

زن برو زد بانگ کاے ناموس کیش   من فسونِ تو نخواهم خورد بیش   ۶۰

ترّهات از دعوئے و دعوت مگو   رو، سخن از کبر و از نخوت مگو

چند حرفِ طمطراق و کار و بار   کار و حالِ خود ببین و شرم دار

از قناعت کے تو جان افروختی   از قناعتها، تو نام آموختی

تو مخوانم جفت و کمتر زن بغل   جفتِ انصافم، نیم جفتِ دغل

چون قدم با میر و بابک میزنی   چون مگس را در هوا رگ میزنی

باسگان در استخوان در چالشی   چون نئے اشکم تهی، در نالشی

تو بنامِ حق فریبی مر مرا / تا کنی رسوائے شور و شر مرا

نامِ حقم بست، نے آن رائے تو / نامِ حق را دام کردی، وائے تو

نامِ حق بستاند از تو دادِ من / من بنامِ حق سپردم جان و تن

تا بزخمم من رگِ جانت برد / یا ترا چون من بزندانے برد

زن ازین گونه خشن گفتارها / خواند بر شوئے خود او طومارها

مرد چون این طعنها از زن شنفت / مستمع شد، بعد ازان بین تا چه گفت

گفت، اے زن، تو زنی یا بوالحزن / فقر فخر آمد، مرا طعنه مزن

مال و زر سر را بود همچون کلاه / کل بود آن، کز کله سازد پناه

آنکه زلف و جعدِ رعنا باشدش / چون کلاهش رفت، خوشتر آیدش

مردِ حق باشد بمانندِ بصر / پس برهنه به که پوشیده نظر

حاش لله طمعِ من از خلق نیست / از قناعت در دلِ من عالمیست

اے زن، ار طلّاع می بینی مرا / زین تحرّیئے زنانه برتر آ

آن طمع را مائده رحمت بود / کو طمع آنجا که آن نعمت بود

امتحان کن فقر را روزے دو، تو / تا بفقر اندر غنا بینی دو تو

صبر کن با فقر و بگذار این ملال / زانکه در فقر است عزِّ ذوالجلال

گر جهان را پر درِ مکنون کنند / روزئے تو چون نباشد، چون کنند

گر بیابان پر شود زر و نقود / بے رضائے حق جوے نتوان ربود

ترکِ جنگ و سرزنش اے زن، بگو / ور نمی گوی، بترکِ من بگو

مر مرا چه جائے جنگِ نیک و بد / کاین دلم از صلحها هم میرمد

بر سرِ این ریشها نیشم مزن / زخمها بر جانِ بے خویشم مزن

گر خمش گردی، وگرنه آن کنم / که همین دم ترکِ خان و مان کنم

۶۱

پا تهی گشتن بہ است از کفشِ تنگ ‏ ‏ ‏ رنجِ غربت بہ کہ اندر خانہ جنگ

زن چو دید اورا کہ تند و توسن است ‏ ‏ ‏ گشت گریان، گریہ خود دامِ زن است

زن در آمد از طریقِ نیستی ‏ ‏ ‏ گفت، من خاکِ شمایم، نے ستی

گفت، از تو کے چنین پنداشتم ‏ ‏ ‏ از تو من امیدِ دیگر داشتم

جسم و جان و ہر چہ ہستم آنِ تست ‏ ‏ ‏ حکم و فرمان جملگی فرمانِ تست

گر ز درویشی دلم از صبر جست ‏ ‏ ‏ بہرِ خویشم نیست، این بہرِ تو است ‏ ‏ ۶۲

تو مرا در دردہا بودی دوا ‏ ‏ ‏ من نمی خواہم کہ باشی بینوا

جانِ تو، کز بہرِ خویشم نیست این ‏ ‏ ‏ از برائے تست این بانگ و چنین

از فراقِ تلخ میگوی سخن ‏ ‏ ‏ ہر چہ خواہی کن ولیکن این مکن

ور تو از من عذر خواہی ہست سر ‏ ‏ ‏ با تو بے من او شفیعے مستمر

زین نسق میگفت با لطف و گشاد ‏ ‏ ‏ در میانِ گریہ بر روے او فتاد

شد ازان باران یکے برقے پدید ‏ ‏ ‏ زو شرارے بر دلِ مردِ وحید

مرد ازان گفتن پشیمان شد چنان ‏ ‏ ‏ کز عوانی ساعتِ مردن عوان

گفت، خصمِ جانِ جان چون آمدم ‏ ‏ ‏ بر سرِ جان، من لگدہا چون زدم

مرد گفت، اے زن پشیمان میشوم ‏ ‏ ‏ گر بدم کافر، مسلمان میشوم ‏ ‏ ۶۳

من گنہگارِ توام، رحمے بکن ‏ ‏ ‏ عذرِ من بپذیر و بشنو این سخن

مرد گفت، اکنون گذشتم از خلاف ‏ ‏ ‏ حکم داری، تیغ برکش از غلاف ‏ ‏ ۶۷

ہر چہ گوئی، مر ترا فرمان برم ‏ ‏ ‏ در بد و نیک آید او ر ننگرم

در وجودِ تو شوم من منعدم ‏ ‏ ‏ چون محبم، حب یعمی و یصم ‏ ‏ ۶۸

گفت زن آہنگِ برّم میکنی ‏ ‏ ‏ یا بحیلت کشفِ سرّم میکنی

گفت واللہ عالم السرّ الخفی ‏ ‏ ‏ کآفرید از خاکِ آدم را صفی

گر بہ پیشت امتحانست این ہوس   امتحان را امتحان کن یک نفس
سر مپوشان تا پدید آید سرم   امر کن تا ہر چہ بروے قادرم
دل مپوشان تا پدید آید دلم   تا قبول آرم ہر آنچہ قابلم
چون کنم در دستِ من چہ چارہ است   در نگر تا جانِ من چہ کارہ است
گفت زن یک آفتابے تافتہ است   عالمے زو روشنائی یافتہ است
نائبِ رحمٰن خلیفہ کردگار   شہر بغداد است از وے نوبہار
گر بپیوندی بدان شہ شہ شوی   سوئے ہر ادبار تا کے میروی
دوستیٔ مقبلان چون کیمیاست   چون نظر شان کیمیائے خود کجاست
چشم احمد بر ابوبکرے زدہ   او زیک تصدیق صدیقے شدہ
گفت من شہ را پذیرا چون شوم   بے بہانہ سوئے او من چون روم
نسبتے باید مرا یا حیلتے   ہیچ پیشہ راست شد بے آلتے
۶۹ گفت زن صدق آن بود کز بودِ خویش   پاک برخیزی تو با مجہودِ خویش
آب باران است ما را در سبو   ملکت و سرمایہ و اسبابِ تو
این سبوئے آب را بردار و رو   ہدیہ ساز و پیشِ شاہنشاہ شو
گو کہ ما را غیر ازین اسباب نیست   در مفازہ ہیچ بہ زین آب نیست
گر خزانہ اش پر متاع فاخر است   اینچنین آبش نباشد نادر است
مرد گفت اے زن سبو را سر ببند   بین کہ این ہدیہ است ما را سودمند
در نمد در دوز تو این کوزہ را   تا کشاید شہ بہدیہ روزہ را
کاینچنین اندر ہمہ آفاق نیست   جز رحیق و مایۂ اذواق نیست
پس سبو برداشت آن مردِ عرب   در سفر شد میکشیدش روز و شب
بر سبو لرزان بُد از آفاتِ دہر   میکشیدش از بیابان تا بشہر

زن، مصلّا باز کردہ از نیاز　　ربِّ سلّم، ورد کردہ در نماز

کہ نگهدار آبِ ما را از خسان　　یارب، این گوہر بدان دریا رسان

گرچہ شویم آگہ است و پرفن است　　لیک گوہر را ہزاران دشمن است

از دعاہائے زن و زارئے او　　وز غمِ مرد و گرانبارئے او

سالم از دزدان و از آسیبِ سنگ　　برد تا دار الخلافہ بیدرنگ

دید درگاہے، پر از انعامہا　　اہلِ حاجت، گستریدہ دامہا　　۷۰

دمبدم، ہر سوئے صاحب حاجتے　　یافتہ زان در، عطا و خلعتے

آن عرابی از بیابانِ بعید　　بر درِ دار الخلافہ، چون رسید

پس نقیبان پیشِ اعرابی شدند　　بس گلابِ لطف بر رویش زدند　　۷۱

حاجتِ او فہمِ شان شد بے مقال　　کارِ ایشان بُد عطا پیش از سوال

پس بدو گفتند، یا وجہ العرب　　از کجائی؟ چونی از رنج و تعب

گفت، وجہم گر مرا وجہے دہید　　بے وجوہم، چون پس پشتم نہید

ایکہ در روتان، نشانِ مہتریست　　فرِّتان، خوشتر ز زرِّ جعفریست

من غریبم، از بیابان آمدم　　بر امیدِ لطفِ سلطان آمدم

بوئے لطفِ او بیابانہا گرفت　　ذرّہ ہائے ریگ ہم جانہا گرفت

تا بدینجا، بہرِ دینار آمدم　　چون رسیدم، مستِ دیدار آمدم

من برین در طالبِ چیز آمدم　　صدر گشتم، چون بدہلیز آمدم

آب آوردم تحفہ بہرِ نان　　بوئے نانم برد تا صدرِ جہان

با نقیبان حالِ خود را آن عرب　　چون بگفت و دید ہنگامِ طلب　　۷۲

آن سبوئے آب را در پیش داشت　　تخمِ خدمت را در آنحضرت بکاشت

گفت، این ہدیہ بر سلطان برید　　سائلِ شہ را ز حاجت واخرید

آبِ شیرین و سبوئے تیز بو ‌ ‌ ز آب بارانے کہ جمع آمد بگو

خندہ می آمد نقیبان را ازان ‌ ‌ لیک پذرفتند آنرا ہمچو جان

زانکہ لطفِ شاہِ خوبِ باخبر ‌ ‌ کردہ بود اندر ہمہ ارکان اثر ‌ (۱۴)

چون خلیفہ دید و احوالش شنید ‌ ‌ آن سبو را پر ز زر کرد و مزید

داد بخششہا و خلعتہائے خاص ‌ ‌ آن عرب را کرد از فاقہ خلاص

پس نقیبے را بفرمود آن قباد ‌ ‌ آن جہانِ بخشش و آن بحرِ داد

۷۳ ‌ کاین سبو پر زر بدستِ او دہند ‌ ‌ چونکہ وا گردد سوئے دجلش برند

از رہِ خشک آمد است و آن سفر ‌ ‌ از رہِ دجلش بود نزدیکتر

چون بکشتی در نشیند رنجِ راہ ‌ ‌ خود فراموشش شود آن جائگاہ

ہمچنان کردند و دادندش سبو ‌ ‌ پُر زر و بردند تا دجلہ دو تو

چون بکشتی در نشست و دجلہ دید ‌ ‌ سجدہ میکرد از حیا و می خمید

کاے عجب لطفِ آن شہِ وہاب را ‌ ‌ وین عجب تر کو ستد آن آب را

چون پذیرفت از من آن دریائے جُود ‌ ‌ آن چنان جنسِ دغل را زود زود

کُلِّ عالم را سبو دان اے پسر ‌ ‌ پر شدہ از لطف و خوبی تا بسر

آن عرب را بینوائی می کشید ‌ ‌ تا بدان درگاہ و آن دولت رسید

در حکایت گفتہ ایم احسانِ شاہ ‌ ‌ در حقِ آن بینوائے بے پناہ

ہرچہ گوید مردِ عاشق بوئے عشق ‌ ‌ از دہانش میجہد در کوئے عشق

گر بگوید فقہ، فقر آید ہمہ ‌ ‌ بوئے فقر آید ازان خوش دمدمہ

ور بگوید کفر آید بوئے دین ‌ ‌ آید از گفتِ شکش بوئے یقین

۷۴ ‌ ہم عرب ما ہم سبو ما ہم ملک ‌ ‌ جملہ ما یؤفک عنہ من افک

عقل را شو دان و زن این نفس و طمع ‌ ‌ این دو ظلمانی و منکر عقل و شمع

۱۴
۷۲
نحوی و کشتیبان

پیشِ استادے کہ او نحوی بود
جانِ شاگردش ازو نحوی شود
باز استادے کہ آن محو رہ است
جانِ شاگردش ازان محو شہ است
زین ہمہ انواعِ دانش روزِ مرگ
دانشِ فقر است سازِ راہ و برگ

آن یکے نحوی بکشتی در نشست — رو بکشتیبان نمود آن خود پرست
گفت، ہیچ از نحو خواندی؟ گفت، لا — گفت، نیم عمرِ تو شد بر فنا
دل شکستہ گشت کشتیبان زتاب — لیک آن دم گشت خاموش از جواب
باد کشتی را بگردابے فگند — گفت کشتیبان، بدان نحوی بلند
ہیچ دانی آشنا کردن، بگو، — گفت، نے، از من تو سبّاحی مجو
گفت، کلّی عمرت اے نحوی، فناست — زانکہ کشتی غرق در گرداب ہاست
محو می باید، نہ نحو اینجا، بدان — گر تو محوی، بے خطر در آب ران
آبِ دریا مردہ را بر سر نہد — ور بود زندہ ز دریا کے رہد
چون بمردی تو ز اوصافِ بشر — بحرِ اسرارت نہد بر فرقِ سر

۱۵
۷۶
کبودی زدن قزوینیے و نیاوردن تابِ زخمِ سوزن

این حکایت بشنو از صاحب بیان
در طریق و عادت قزوینیان

بر تن و دست و کتفها، بیدرنگ
میزنند از صورت شیر و پلنگ

برچنان صورت، پیاپی بیگزند
از سر سوزن کبودیها زنند

سوی دلاکی بشد قزوینئی
که کبودم زن ستان شیرینئی

گفت، چه صورت زنم اے پهلوان
گفت برزن صورت شیر ژیان

طالعم شیر است، نقش شیر زن
جهد کن، رنگ کبودی سیر زن

گفت، بر چه موضعت صورت زنم
گفت، بر شانه گهم زن آن رقم

تا شود پشتم قوی در رزم و بزم
با چنین شیر ژیان در عزم و جزم

چونکه او سوزن فرو بردن گرفت
درد آن، در شانگه مسکن گرفت

پهلوان در ناله آمد کاے سنی
مر مرا کشتی، چه صورت میزنی

گفت، آخر شیر فرمودی مرا
گفت، از چه عضو کردی ابتدا

گفت، از دُمگاه آغازیده ام
گفت، دم بگذار، اے دو دیده ام

از دُم و دُمگاه شیرم، دم گرفت
دُمگه او دمگهم محکم گرفت

شیر بے دم باش، گو، اے شیر ساز
که دلم سستی گرفت از زخم گاز

جانب دیگر گرفت آن شخص زخم
بیمحابا، بے مواساتی و رحم

بانگ زد او کاین چه اندام است ازو
گفت، او گوش است این، اے نیکخو

گفت، تا گوشش نباشد، اے همام
گوش را بگذار و کوته کن کلام

جانب دیگر خلش آغاز کرد
باز قزوینی فغانے ساز کرد

کاین سوم جانب چه اندام است نیز
گفت، اینست اشکم شیر اے عزیز

گفت گو اشکم نباشد شیر را
تا نباشد درد من بے منتها

درد افزون گشت، کم زن زخمها
اشکمے چه شیر را بهر خدا

خیره شد ولاک و بس حیران بماند — تا بدیر انگشت در دندان بماند
بر زمین زد سوزن آن دم اوستاد — گفت در عالم کسی را این فتاد
شیر بی دم و سر و اشکم که دید — اینچنین شیری خدا هم نافرید
چون نداری طاقت سوزن زدن — از چنین شیر ژیان پس دم مزن
ای برادر صبر کن بر درد نیش — تا رهی از نیش نفس گبر کیش
کان گروهی که رهیدند از وجود — چرخ و مهر و ماه شان آرد سجود
هر که مرد اندر تن او نفس گبر — مر ورا فرمان برد خورشید و ابر
چیست تعظیم خدا افراشتن — خویشتن را خوار و خاکی داشتن
چیست توحید خدا آموختن — خویشتن را پیش واحد سوختن
گر همی خواهی که بفروزی چو روز — هستی همچون شب خود را بسوز

۱۶

رفتن شیر و گرگ و روباه برای شکار و امتحان شیر گرگ و روباه را

۷۶

شیر و گرگ و روبهی بهر شکار — رفته بودند از طلب در کوهسار
کان سه باهم اندران صحرای ژرف — صیدها گیرند بسیار و شگرف
تا به پشت همدگر از صیدها — سخت بربندند بار و قیدها
گرچه زایشان شیر نر را ننگ بود — لیک کرد اکرام و همراهی نمود
اینچنین شه را ز لشکر زحمت است — لیک همره شد جماعت رحمت است
چونکه رفتند آن جماعت سوی کوه — در رکاب شیر با فر و شکوه
گاو کوهی و بز و خرگوش زفت — یافتند و کار ایشان پیش رفت

ہر کہ باشد در پئے شیرِ حراب — کم نیاید روز و شب او را کباب

چون زکہ در بیشہ آوردند شان — کشتہ و مجروح و اندر خون کشان

گرگ و روبہ را طمع بود اندران — کہ رود قسمت بعدلِ خسروان

۷۷ عکسِ طمعِ ہر دو شان، بر شیر زد — شیر دانست آن طمعہا را سند

شیر چون دانست آن وسواسِ شان — وا نگفت و داشت آندم پاسِ شان

لیک با خود گفت، بنمایم سزا — من شما را اے خسیسانِ گدا

مر شما را بس نیامد رائے من — ظنِ تان اینست در اعطائے من

اے وجود و رائے تان از رائے من — از عطاہائے جہان آرائے من

گفت شیر اے گرگ، اینرا بخش کن — معدلت را نو کن، اے گرگِ کہن

نائبِ من باش، در قسمتگری — تا پدید آید کہ تو چہ گوہری

گفت، اے شہ گاو وحشی، بخشِ تست — آن بزرگ و تو بزرگ و زفت و چست

بز مرا کہ، بز میانہ است و وسط — روبہا خرگوش بستان بے غلط

شیر گفت، اے گرگ چون گفتی، بگو — چونکہ من باشم، تو گوی ما و تو

گرگ خود چہ سگ بود کو خویش دید — پیشِ چون من، شیرِ بے مثل و ندید

گفت، پیش آ اے خرے کو خود خرید — پیشش آمد پنجہ زد، او را درید

چون ندیدش مغز و تدبیرِ رشید — در سیاست، پوستش از سر کشید

گفت، چون دیدِ منت، از خود نبرد — اینچنین جان را بباید زار مرد

(۱۷) چون نبودی فانی اندر پیشِ من — فرض آمد، مر ترا گردن زدن

۷۸ گرگ را بر کند سر آن سرفراز — تا نماند دو سرئے و امتیاز

بعد ازان رو شیر با روباہ کرد — گفت، اینرا بخش کن از بہرِ خورد

سجدہ کرد و گفت، کاین گاوِ سمین — چاشت خوردت باشد اے شاہِ گزین

وین بزاز بهر میانه روز را　　تحفۀ باشد شهِ فیروز را
وان دگر خرگوش بهر شام هم　　شب چره، اے شاهِ با لطف و کرم
گفت، اے روبه، تو عدل افروختی　　اینچنین قسمت، ز که آموختی
از کجا آموختی این، اے بزرگ　　گفت، اے شاهِ جهان، از حال گرگ
گفت، چون در عشقِ ما گشتی گرو　　هر سه را برگیر و بستان و برو
روبها، چون جملگی ما را شدی　　چونت آزاریم، چون تو ما شدی
ما ترا و جمله اشکاران ترا　　پائے بر گردونِ هفتم نه، بر آ
چون گرفتی عبرت از گرگ دنی　　پس تو روبه نیستی، شیر منی
روبه آندم بر زبان صد شکر راند　　که مرا شیر از پس آن گرگ خواند　　۷۹
گر مرا اول بفرمودے که تو　　بخش کن این را، که بردے جان ازو
پس سپاس او را، که ما را در جهان　　کرد پیدا از پس پیشینیان
تا شنیدم، این سیاستهائے حق　　بر قرونِ ماضیه اندر سبق
تا که ما، از حالِ آن گرگان پیش　　همچو روبه، پاس خود داریم بیش
امتِ مرحومه، زین رو خواندمان　　آن رسولِ حق و صادق در بیان
استخوان و پشمِ گرگان عیان　　بنگرید و پند گیرید، اے مهان
عاقل از سر بنهد این هستی و باد　　چون شنید انجام فرعونان و عاد
ورنه بنهد، دیگران از حال او
عبرتے گیرند از اضلالِ او

۱۷

گوفتن شخصے در یار و گفتن کہ منم

ہر کہ بر در او من و ما میزند
ردّ بابست او و بر لا میزند

آن یکے آمد در یارے بزد | گفت یارش کیستی اے معتمد
گفت من گفتش برو ہنگام نیست | برچنین خوانے مقام خام نیست
خام را جز آتش ہجر و فراق | کے پزد کہ وارہاند از نفاق
چون توئے تو ہنوز از تو نرفت | سوختن باید ترا در نار تفت
رفت آن مسکین و سالے در سفر | در فراق دوست سوزید از شرر
پختہ گشت آن سوختہ پس بازگشت | بازگرد خانۂ آن یار گشت
حلقہ زد بر در بصد ترس و ادب | تا نہ جہد بے ادب لفظے زلب
بانگ زد یارش کہ بر درکیست ہان | گفت بر درہم توئی اے دلستان
گفت اکنون چون منی اے من درآ | نیست گنجائے دو من در یک سرا
چون یکے باشد ہمہ نبود دوئی | ہم منی برخیزد آنجا ہم توئی

۱۸

آمدن آشنائے بدیدن یوسفؑ و ارمغان طلب کردن یوسفؑ ازوے

آمد از آفاق یارے مہربان | یوسفؑ صدیق را شد میہمان
کاشنا بودند وقت کودکی | بر وسادہ آشنائی متکی

یاد دادش جورِ اخوان و حسد   گفت، آن زنجیر بود و ما اسد

عار نبود شیر را از سلسله   ما نداریم از قضائے حق گله

شیر را بر گردن ار زنجیر بود   بر ہمہ زنجیرداران میر بود

گفت، چون بودی تو در زندان و چاه   گفت، ہمچون در محاق و کاست ماه

بعد قصه گفتنش گفت، اے فلان   ہین چہ آوردی تو ما را ارمغان

بر درِ یاران، تہیدست آمدن   ہست بے گندم، سوئے طاحون شدن

گفت یوسف ہین بیاور ارمغان   او ز شرم این تقاضا زد فغان

گفت، من چند ارمغان جُستم ترا   ارمغانے در نظر نامد مرا

حبۂ را جانبِ کان، چون برم   قطرۂ را سوئے عمان چون برم

زیرۂ را من سوئے کرمان آورم   گر بہ پیشِ تو، دل و جان آورم

نیست تخمے کاندرین انبار نیست   غیرِ حسنِ تو کہ او را یار نیست

لائق آن دیدم، کہ من آئینۂ   پیشِ تو آرم چو نورِ سینۂ

تا بہ بینی روئے خوبِ خود در آن   اے تو چون خورشید شمعِ آسمان

آئینہ آوردمت، اے روشنی   تا چو بینی روئے خود، یادم کنی

آئینہ بیرون کشید او از بغل   خوب را آئینہ باشد مشتغل

آئینۂ ہستی چہ باشد؟ نیستی   نیستی بگزین، گر ابلہ نیستی

ہستی اندر نیستی بتوان نمود   مالداران بر فقیر آرند جود

آئینۂ صافئ نان، خود گرسنہ است   سوختہ ہم آئینۂ آتش زنہ است

نیستی و نقص ہر جائے کہ خاست   آئینۂ خوبئ جملہ ہستہاست

٨١

۱۹

مرتد شدن کاتبِ وحی

۸۱

پیش از عثمان رض یکے نساخ بود — کو بنسخِ وحی، جدّے می نمود

چون نبی ص از وحی فرمودے سبق — او همان را وا نوشتے بر ورق

پرتوِ آن وحی، بروے تافتے — او درونِ خویش حکمت یافتے

عینِ آن حکمت بفرمودے رسول ص — زین قدر گمراه شد آن بوالفضول

کانچه میگوید رسولِ مستنیر — مر مرا هست آن حقیقت در ضمیر

پرتوِ اندیشه اش زد بر رسول ص — قهرِ حق آورد بر جانش نزول

پرتوِ آن، تا گهش بر دل بتافت — در درونِ خویشتن حرفے نیافت

هم ز نساخی برآمد، هم ز دین — شد عدوئے مصطفیٰ از روے کین

مصطفیٰ فرمود کاے گبرِ عنود — چون سیه گشتی، اگر نور از تو بود

گر تو ینبوعِ الٰهی بودهٔ — اینچنین آبِ سیه نگشودهٔ

اندرون می سوختش هم زین سبب — تو به کردن می نیارستے عجب

تا که ناموسش، به پیشِ این و آن — نشکند، بربست از تو به دهان

آه میکرد و نبودش آه سود — چون در آمد تیغ، سر را در ربود

کرد حق، ناموس را صد من حدید — اے بسا بسته به بندِ ناپدید

۸۲

کبر و کفر، آنسان به بندد راه را — کو نیارد کرد ظاهر آه را

اے بسا کفار را سوداے دین — بندشان ناموس و کبر و آن و این

بندِ پنهان، لیک از آهن بتر — بندِ آهن را کند پارهٔ تبر

بندِ آهن را توان کردن جدا — بندِ غیبی را نداند کس دوا

۲۰

اعتماد ہاروت و ماروت بر عصمتِ خویش

۸۳

بلعم باعور را، خلقِ جہان
سغبہ شد مانندِ عیسیٰؑ زمان
سجدہ نادردند کس را، دونِ او
صحّت رنجور بود، افسونِ او
پنجہ زد با موسیٰؑ از کبر و کمال
آنچنان شد کہ شنیدستی تو حال

ہمچو ہاروت و چو ماروتِ شہیر　　از بطر، خوردند زہر آلود تیر
اعتمادے بود شان، بر قدسِ خویش　　چیست بر شیر، اعتمادِ گاو میش
گرچہ او با شیر صد چارہ کند　　شاخ شاخش شیر نرپارہ کند
چون گناہ و فسق خلقانِ جہان　　میشدے روشن بایشان، آن زمان　۸۴
دست خائیدن گرفتندے بخشم　　لیک عیبِ خود ندیدندے بچشم
گفت حق شان، گر شما روشنگرید　　در سیہ کارانِ مغفل، منگرید
شکر گوئید، اے سپاہ و چاکران　　رستہ اید، از شہوت و از چاکِ ران
گر از ان معنی نہم من، بر شما　　مر شما را بیش نپذیرد سما
عصمتے کہ مر شما را در تن است　　آن ز عکسِ عصمت و حفظِ من است
آن ز من بینید، نز خود، ہین و ہین　　تا نچربد بر شما دیو لعین　(۲۱)
ہر دو گفتند، اے خدا فرمان تراست　　بے امانِ تو، امانے خود کجاست
این ہمہ گفتند و دل شان می طپید　　بد کجا آید ز ما نعم العبید

۸۶ پس ہمی گفتند کای ارکانیان　　بیخبر از پاکئ روحانیان
ما برین گردون تنتہا می تنیم　　بر زمین آئیم و شادروان زنیم
ہر دو شان گفتند ما را باک نیست　　کہ سرشت ما ز آب و خاک نیست
عدل ورزیم و عبادت آوریم　　باز ہر شب سوے گردون بر پریم
تا شویم اعجوبۂ دور زمان　　تا نہیم اندر زمین امن و امان

۲۰۶ (دفتر سوم) مست بودند و رہیدہ از کمند　　ہای و ہوئے عاشقانہ میزدند
یک کمین و امتحان در راہ بود　　صرصرش چون کاہ کہ راہی ربود
امتحان میکرد شان زیر و زبر　　کے بود سرمست را زینہا خبر
پس زمستیہا بگفتند اے دریغ　　بر زمین باران بدادیمے چو میغ
گستریدیمے دران بیداد جا　　عدل و انصاف و عبادات و وفا
این بگفتند و قضا می گفت بایست　　پیش پایت دام ناپیدا بسیست

۲۰۷ این قضا میگفت لیکن گوش شان　　بستہ بود اندر حجاب جوش شان
چشمہا و گوشہا را بستہ اند　　جز مگر آنہا کہ از خود رستہ اند
جز عنایت کہ گشاید چشم را　　جز محبت کہ نشاند خشم را
جہد بے توفیق جان کندن بود　　زار زنی کم گرچہ صد خرمن بود

۲۱

۸۴ عیادت کردن کرے ہمسایہ را و جوابہا دادن از قیاس

لحن مرغان را اگر واصف شوی
بر ضمیر مرغ کے واقف شوی

گر بیاموزی صفیر بلبلے
تو چہ دانی کو چہ گوید با گلے
ور بدانی باشد آن ہم از گمان
چون ز لب جنبان گمانہائے گران

آن کرے را گفت افزون مایۂ
که ترا رنجور شد ہمسایۂ
گفت با خود کر که باگوشِ گران
من چه دریابم، ز گفتِ آن جوان
خاصه رنجور و ضعیف آواز شد
لیک باید رفت آنجا نیست بد
چون به بینم کان لبش جنبان شود
من قیاسے گیرم آنرا از خرد
چون بگویم چونی اے محنت کشم
او بخواہد گفت، نیکم یا خوشم
من بگویم، شکر، چه خوردی ابا
او بگوید، شربتے یا آشِ با
من بگویم، صحّ نوشت باد آن،
از طبیبان پیشِ تو، گوید فلان
من بگویم، بس مبارک پاست او
چونکه او آید، شود کارت نکو
پائے اورا آزمودستیم ما
ہر کجا شد، می شود حاجت روا
این جواباتِ قیاسی راست کرد
پیش آن رنجور شد آن نیکمرد
گو ئیا، رنجور را خاطر ز کر
اندکے رنجیده بود، اے پُرہنر
کر، در آمد پیش رنجور و نشست
بر سر او خوشش ہمی مالید دست
گفت، چونی، گفت، مردم گفت، شکر
شد ازان رنجور پر آزار و نکر
کاین چه شکر است، این عدوئے ما بد است
کر قیاسے کرد آن کج آمده است
بعد ازان گفتش، چه خوردی، گفت، زہر
گفت نوشت باد، افزون گشت قہر
بعد ازان گفت، از طبیبان کیست او
کو ہمی آید بچاره پیشِ تو
گفت عزرائیل ؑ می آید برو
گفت، پایش بس مبارک، شاد شو

این زمان از نزدِ او آیم برت — گفتم او را تا که گردد غمخورت

۸۵ کر برون آمد، بگفت او، شادمان — شکر که کردم مراعات این زمان

خود گمانش از کری معکوس بود — که زیانِ محض را، پنداشت سود

او بره میگفت با خود از عما — شکر، که کردم عیادت جار را

گفت رنجور، این عدوِ جانِ ماست — ما ندانستیم، کو کانِ جفاست

خاطرِ رنجور گویان صد سقط — تا که پیغامش کند از هر نمط

این قیاسِ خویش را، رد، ترک کن — کز قیاست نو شود ریشِ کهن

گوشِ حسِ تو بحرف ار درخوراست — دان که گوشِ عیب گیرِ تو کر است

اوّل آنکس کاین قیاسکها نمود — پیشِ انوارِ خدا، ابلیس بود

۲۲

۸۷ مقابلهٔ چینیان و رومیان در صنعتِ نقاشی

چینیان گفتند، ما نقّاش تر — رومیان گفتند ما را کرّ و فر

گفت سلطان، امتحان خواهم درین — کز شما خود کیست در دعوی مبین

چینیان گفتند، ما خدمت کنیم — رومیان گفتند، در حکمت تنیم

اہلِ چین و روم در بحث آمدند — رومیان، در علم واقف تر بدند

چینیان گفتند یک خانه بما — خاص بسپارید و یک آنِ شما

بود دو خانه مقابل در بدر — زان یکے چینی ستد، رومی دگر

چینیان، صد رنگ از شه خواستند — پس خزانه باز کرد آن ارجمند

هر صباحے، از خزینه رنگها — چینیان را، راتبه بود و عطا

رومیان گفتند، نے نقش و نه رنگ ‏ ‏ ‏ در خور آید کار را جز دفعِ زنگ
در فرو بستند و صیقل میزدند ‏ ‏ ‏ همچو گردون، ساده و صافی شدند
چینیان، چون از عمل فارغ شدند ‏ ‏ ‏ از پئے شادی، دہلہا میزدند
شه درآمد، دید آنجا نقشها ‏ ‏ ‏ می ربود آن عقل را و فهم را
بعد ازان آمد بسوئے رومیان ‏ ‏ ‏ پرده را بالا کشیدند از میان
عکسِ آن تصویر و آن کردارها ‏ ‏ ‏ زد بران صافی شده، دیوارها
هرچه آنجا بود، اینجا به نمود ‏ ‏ ‏ دیده را، از دیده خانه می ربود
رومیان آن صوفیان اند، اے پسر ‏ ‏ ‏ بے ز تکرار کتاب و بے هنر
لیک صیقل کرده اند، آن سینها ‏ ‏ ‏ پاک ز آز و حرص و بخل و کینها
آن صفائے آئینه وصفِ دل است ‏ ‏ ‏ صورتِ بے منتها را، قابل است
اهلِ صیقل رسته اند از بو و رنگ ‏ ‏ ‏ هر دمے بینند خوبی بیدرنگ
نقشِ دفترِ علم را بگذاشتند ‏ ‏ ‏ رایتِ عین الیقین افراشتند
رفت فکر و روشنای یافتند ‏ ‏ ‏ بحر و بر را آشنای یافتند

۸۷

۲۳

سوال کردن پیغمبرؐ از زیدؓ که چونی و جوابِ او

گفت پیغمبرؐ، صباحے زیدؓ را ‏ ‏ ‏ کیف اصبحت، اے رفیقِ باصفا
گفت، عبداً مومناً، باز اوش گفت ‏ ‏ ‏ کو نشان از باغِ ایمان گر شگفت
گفت، تشنه بوده ام من روزها ‏ ‏ ‏ شب نخفتستم ز عشق و سوزها
تا ز روز و شب، گذر کردم چنان ‏ ‏ ‏ که ز اسپر بگذرد نوکِ سنان

که از آن سو روز و شب جمله یکیست   صد هزاران سال و یکساعت یکیست

هست ازل را و ابد را اتحاد   عقل را ره نے سوائے افتقاد

گفت، ازین ره کوره آوردی بیار   درخورِ فہم و عقولِ این دیار

گفت، خلقان چون ببینند آسمان   من ببینم عرش را با عرشیان

هشت جنت، هفت دوزخ پیشِ من   هست پیدا، همچو بت پیش شمن

یک بیک وامی شناسم خلق را   همچو گندم، من ز جو در آسیا

که بہشتی کیست و بیگانہ کیست   پیشِ من پیدا چو مار و ماهیست

جمله را چون روزِ رستاخیز من   فاش می بینم، عیان از مرد و زن

هین بگویم، یا فرو بندم نفس   لب گزیدش مصطفیٰ یعنی که بس

یا رسول الله بگویم سرِّ حشر   در جهان پیدا کنم امروز نشر

هِل مرا، تا پردها را بر درم   تا چو خورشیدے بتابد گوهرم

تا کسوف آید، ز من خورشید را   تا نمایم نخل را و بید را

وا نمایم رازِ رستاخیز را   نقد را و نقدِ قلب آمیز را

دستها ببریده، اصحاب شمال   وا نمایم رنگِ کفر و رنگِ آل

وا کشایم، هفتِ سوراخ نفاق   در ضیائے ماه، بے خسف و محاق

وا نمائیم من پلاسِ اشقیا   بشنوانم طبل و کوسِ انبیا

همچنین میگفت سرمست و خراب   داد پیغمبر گریبانش بتاب

گفت، هین درکش که اسپت گرم شد   عکسِ حقِّ لا یستحی، زد شرم شد

91 گفت پیغمبر که اصحابی نجوم   رهروان را، شمع و شیطان را رجوم

هر کسے را گر بدے آن چشم و زور   که گرفتے ز آفتاب چرخ نور

کے ستاره حاجتستے اے ذلیل   که بدے، بر نورِ خورشید او دلیل

هیچ ماه و اختری حاجت نبود — که بود بر آفتاب حق شهود
نیست حکمت، گفتن این اسرار را — چون قیامت میرسد اظهار را
زیدؓ را اکنون نیابی کو گریخت — جست از صف نعالم نعل ریخت
تو که باشی زیدؓ هم خود را نیافت — همچو اختر که برو خورشید تافت
نے ازو نقشے بیابی، نے نشان — نے کہے یابی براه کهکشان
شد حواس و نطق بے پایانِ ما — محو نور دانش سلطان ما

۲۴

۸۹

متهم کردن غلامانِ خواجه، لقمان را که میوه هائے خوب خورده است و تدبیر لقمان در انکشاف حال

آئینه تو جست بیرون از غلاف
آئینه و میزان کجا گوید خلاف
آئینه و میزان کجا بندد نفس
بهرِ آزار و حیائے هیچ کس

بود لقمان، پیش خواجه خویشتن — در میان بندگانش، خوار تن
میفرستاد او غلامان را بباغ — تا که میوه آیدش بهر فراغ
بود لقمان، با غلامان چون طفیل — پر معانی، تیره صورت، همچو لیل
آن غلامان، میوه هائے جمع را — خوش بخوردند از نهیب طمع را
خواجه را گفتند، لقمان خورد آن — خواجه، بر لقمان ترش گشت و گران
چون تفحص کرد لقمان، آن سبب — در عتاب خواجه اش بکشاد لب

گفت لقمان، سیدا، پیش خدا
بندهٔ خائن نباشد مرتجے!
امتحان را کار فرما، اے کیا
شربت گرم آب ده بہرِ بلا
امتحان کن جملہ مارا، اے کریم
سیر مان در ده تو از آبِ حمیم
بعد ازان مارا بصحرائے بران
تو سوار و ما پیاده، بر دوان
انگہان بنگر تو بدکردار را
صنعہائے کاشفِ اسرار را
گشت ساقی خواجہ از آبِ حمیم
مر غلامان را و خوردند آن زبیم
بعد ازان میراندشان در دشتہا
مید دیدندے میانِ کشتہا
ستے در افتادند ایشان از عنا،
آب، می آورد ز ایشان میوہا
چونکہ لقمان را درآمد ستے زناف
می برآمد از درونش آبِ صاف
حکمتِ لقمان چو تاند این نمود
پس چہ باشد حکمتِ ربّ الوجود

۲۵

آتش افتادن بشہرے در عہدِ عمرؓ

۹۲

آتشے افتاد در عہدِ عمرؓ
ہمچو چوبِ خشک، میخورد او حجر
در فتاد اندر بنا و خانہا
تا زد اندر پرّ مرغ و لانہا
نیم شہر، از شعلہ ہا آتش گرفت
آب می ترسید ازان و می شگفت
مشکہائے آب و سرکہ میزدند
بر سرِ آتش کسانِ ہوشمند
آتش از استیزه، افزودے لہب
میرسید او را مدد، از صنعِ رب
خلق آمد جانبِ عمرؓ شتاب
کاتشِ ما، می نمیرد ہیچ ز آب
گفت، این آتش، ز آیاتِ خداست
شعلۂ از آتشِ بخلِ شماست

آب بگذارید و نان قسمت کنید | بخل بگذارید، اگر آلِ منید
خلق گفتندش، که در بگشوده ایم | ما سخی و اہلِ فتوت، بوده ایم
گفت، نان بر رسم و عادت داده اید | از برائے حق، درے نگشاده اید
بہرِ فخر و بہرِ بوش و بہرِ ناز | نز برائے ترس و تقوٰے و نیاز
مال تخم است و بہر شوره منه | تیغ، را در دستِ ہر رہزن مده
اہلِ دین را، باز دان از اہلِ کین | ہمنشینِ حق بجو، با او نشین
ہر کسے، بر قوم خود ایثار کرد | خواجه پندارد که او خود کار کرد

۲۶

خدو انداختن کافرے بر روئے علیؓ و باز ماندن حضرتؓ از قتلِ او

از علیؓ، آموز اخلاصِ عمل | شیرِ حق را، دان منزه از دغل
در غزا، بر پہلوانے دست یافت | زود شمشیرے بر آورد و شتافت
او خدو انداخت بر روئے علیؓ | افتخارِ ہر نبی و ہر ولی
او خدو انداخت بر روئے که ماه | سجده آرد پیشِ او، در سجده گاه
افتخارِ ہر ولی و ہر صفی | کرد ناہر غیظ بر خود منطقی
در زمان، انداخت شمشیر آن علیؓ | کرد او اندر غزایش کاہلی
گشت حیران آن مبارز در عمل | از نمودِ عفو و رحم بے محل
گفت، بر من تیغِ تیز افراشتی | از چه افگندی، مرا بگذاشتی
ہان، چه دیدی بہتر از پیکارِ من | تا شدی، تو سست در اشکارِ من

۹۴ گفت، من تیغ از پئے حق میزنم — بندۂ حقم، نہ مامورِ تنم

شیرِ حقم، نیستم شیرِ ہوا — فعلِ من، بر دینِ من باشد گوا

خشم، بر شاہان شہ و مارا غلام — خشم را من بستہ ام زین و لگام

تیغِ حلمم، گردنِ خشمم زدہ ست — خشمِ حق، بر من چو رحمت آمدہ ست

۹۵ گفت پیغمبرؐ بگوشِ چاکرم — کو برد روزے زگردن این سرم

کرد آگہ آن رسولؐ از وحئ دوست — کہ ہلاکم عاقبت بر دستِ اوست

او ہمی گوید، بکش پیشین مرا — تا نیاید از من این منکر خطا

من ہمی گویم، چو مرگِ من ز تست — با قضا من چون توانم حیلہ جست

۹۷ گفت، دشمن را ہمی بینم بہ چشم — روز و شب، بر وے ندارم ہیچ خشم

زانکہ مرگم، ہمچو جان، خوش آمد است — مرگِ من در بعث چنگ اندر زدہ ست

مرگِ بی مرگی، بود مارا حلال — برگِ بے برگی، بود مارا نوال

آمد و در خاکِ پیشم او فتاد — دمیدم بر پائے من سری نہاد

باز آمد، کے علیؓ زودم بکش — تا نہ بینم آن دم و وقتِ ترش

من حلالت میکنم، خونم بریز — تا نہ بیند چشمِ من آن رستخیز

گفتم، ار ہر ذرۂ خونی شود — خنجر اندر کف، بقصدِ تو بود

یک سرِ مو از تو نتواند برید — چون قلم، بر تو چنین خطے کشید

لیک بے غم شو، شفیعِ تو منم — خواجۂ روحم، نہ مملوکِ تنم

۹۸ گفت، امیر المومنینؓ با آن جوان — کہ بہنگامِ نبردِ اے پہلوان

چون خدو انداختی بر روئے من — نفس جنبید و تبہ شد خوئے من

نیم بہرِ حق شد و نیمے ہوا — شرکت اندر کارِ حق نبود روا

تو نگاریدہ کفِ مولیستی — آنِ حقی، کردۂ من نیستی

نقشِ حق را، هم بامرِ حق شکن ‏ ‏ ‏ بر زجاجه دوست، سنگِ دوست زن

گبر، این بشنید و نورے شد پدید ‏ ‏ ‏ در دلِ او، تا کہ زنارے برید

گفت، من تخمِ جفا میکاشتم ‏ ‏ ‏ من ترا نوعے دگر پنداشتم

تو ترازوے احدخو بودۂ ‏ ‏ ‏ بل زبانہ ہر ترازو بودۂ

تو تبار و اصلِ خویشم بودۂ ‏ ‏ ‏ تو فروغِ شمعِ کیشم بودۂ

من غلامِ آن چراغِ شمعِ خو ‏ ‏ ‏ کہ چراغت روشنی پذرفت زو

من غلامِ موجِ آن دریائے نور ‏ ‏ ‏ کو چنین گوہر برآرد در ظہور

عرضہ کن بر من شہادت را کہ من ‏ ‏ ‏ مر ترا دیدم سرافرازِ زمن

قرب پنجہ کس زخویشش و قوم او ‏ ‏ ‏ عاشقانہ سوئے دین کردند رو

او بہ تیغِ حلم چندین خلق را ‏ ‏ ‏ وا خرید از تیغ، چندین حلق را

تیغِ حلم، از تیغِ آہن تیزتر ‏ ‏ ‏ بل ز صد لشکر، ظفر انگیزتر

اے دریغا لقمۂ دو خوردہ شد ‏ ‏ ‏ جوششِ فکرت ازان افسردہ شد

سخت خاک آلود می آید سخن ‏ ‏ ‏ آب تیرہ شد، سرِ چہ بند کن

تا خدایش باز صاف و خوش کند ‏ ‏ ‏ او کہ تیرہ کرد، ہم صافش کند

صبر آرد آرزو را نہ شتاب ‏ ‏ ‏ صبر کن واللہ اعلم بالصواب

تمام شد دفتر اول

دفترِ دوم

مدّتے این مثنوی تاخیر شد

مہلتے بایست تا خون شیر شد

چون ضیاء الحق حسام الدین عنان

باز گردانید زاوجِ آسمان

چون بدریا سوئے ساحل باز گشت

چنگِ شعرِ مثنوی با ساز گشت

مثنوی که صیقلِ ارواح بود

باز گشتش روزِ استفتاح بود
۱۵ رجب

مطلعِ تاریخِ این سودا و سود

سالِ ہجرت ششصد و شصت و دو بود
۶۶۲ھ

بسم الله الرحمن الرحیم

آئینهٔ دل چون شود صافی و پاک　　　نقشها بینی برون از آب و خاک

هم ببینی نقش و هم نقّاش را　　　فرش دولت را و هم فرّاش را

تا یکے مو باشد از تو پیش چشم　　　در خیالت گوهرے باشد چو یشم

یشم را آنگه شناسی از گہر　　　کز خیال خود کنی کلّی عبر

یک حکایت بشنو اے گوہر شناس　　　تا بدانی تو عیان را از قیاس

۱

ہلال پنداشتن شخصے خیال را در عہد عمرؓ

۱۰۲

ماہ روزہ گشت در عہد عمرؓ　　　بر سر کوہے دویدند آن نفر

تا ہلال روزہ را گیرند فال　　　آن یکے گفت اے عمرؓ اینک ہلال

چون عمرؓ بر آسمان مہ را ندید　　　گفت کاین مہ از خیال تو دمید

ورنہ من بیناترم افلاک را　　　چون نمی بینم ہلال پاک را

گفت تر کن دست و بر ابرو بمال　　　انگہان تو برنگر سوئے ہلال

چونکہ او تر کرد ابرو مہ ندید　　　گفت اے شہ نیست مہ شد ناپدید

گفت آرے موے ابرو شد کمان سوئے تو افگند تیرے از گمان
چون یکے مو کژ شد از ابروئے او شکلِ ماہِ نو نمود آن موئے او
چون یکے مو کژ شد او را راہ زد تا بدعوے لافِ دیدِ ماہ زد
موئے کژ چون پردۂ گردون شود چون ہمہ اجزات کژ شد چون بود
راست کن اجزات را از راستان سر مکش اے راست رو زان آستان
ہم ترازو را ترازو راست کرد ہم ترازو را ترازو کاست کرد
ہر کہ با ناراستان ہم سنگ شد در کمی افتاد و عقلش دنگ شد
بر سرِ اغیار چون شمشیر باش ہین مکن روباہ بازی شیر باش
تا ز غیرت از تو یاران نگسلند زانکہ آن خاران عدوے این گلند

۲

۱۰۳ **دزدیدن مارگیرے مارے از مارگیرے دیگر**

گر بد حالت عدوے پر فنے
رہزنے را بردہ باشد رہزنے

دزدکے از مارگیرے مار برد ز ابلہی آن را غنیمت می شمرد
وارہید آن مارگیر از زخمِ مار مارکشت آن دزد را بس زار زار
مارگیرش دید و پس بشناختش گفت از جان مارِ من پرداختش
در دعا میخواستے جانم ازو کش بیابم مار بستانم ازو
شکر حق را کان دعا مردود شد من زیان پنداشتم آن سود شد
بس دعاہا کان زیان است و ہلاک وز کرم می نشنود یزدانِ پاک

مُصلح است و مصلحت راداند او | کان دعا را باز می گرداند او
وان دعا گوینده شاکی میشود | می برد ظنّ بد و آن به بود
می نداند کو بلائے خویش خواست | وز کرم حق آن بدو ناور دراست

۳

التماس ہمراہئے عیسیٰؑ بزنده کردن استخوانہا

۱۰۳

گشت با عیسیٰؑ یکے ابلہ رفیق | استخوانہا دید در گور عمیق
گفت، روح اللہؑ آن نام سنی | کہ بدان تو مردہ زندہ میکنی
مر مرا آموز تا احسان کنم | استخوانہا را بدان با جان کنم
گفت، خامش کن کہ آن کارِ تو نیست | لائقِ انفاس و گفتارِ تو نیست
کان نفس خواہد ز باران پاک تر | وز فرشتہ در روش چالاک تر
گفت اگر من نیستم اسرار خوان | ہم تو برخوان نام را بر استخوان
گفت عیسیٰؑ، یارب این اسرار چیست | میلِ این ابلہ درین گفتار چیست
چون غم خود نیست این بیمار را | چون غمِ جان نیست این مردار را
مردۂ خود را رہا کردست او | مردۂ بیگانہ را جوید رفو
گفت حق او بار ہم او بار جو است | خار روئیدن جزائے کشت اوست
چونکہ عیسیٰؑ دید کان ابلہ رفیق | جز کہ استیزہ نمیداند طریق
می نگیرد پند را از ابلہی | بخل می پندارد او از گمرہی
خواند عیسیٰؑ نامِ حق بر استخوان | از برائے التماسِ آن جوان
حکم یزدان از پئے آن خام مرد | صورتِ آن استخوان را زندہ کرد

۵۱۴

از میان برجست یک شیر سیاه | پنجه برزد، کرد نقشش را تباه
کله اش برکند و مغزش ریخت زود | همچو جوزے کاندر و مغزے نبود
گر ورا مغزے بدے زاشکستنش | خود نبودے نقص الا بر تنش
گفت عیسیٰ چون شتابش کوفتی | گفت زانرو که تو زو آشوفتی
گفت عیسیٰ چون نخوردی خون مرد | گفت در قسمت نبودم رزق خورد
گفت آن شیر اے مسیحا آن شکار | بود خالص از برائے اعتبار
گر مرا روزی بُدے اندر جهان | خود چه کارستی مرا با مردگان
این سزائے آنکه یابد آب صاف | همچو خر در جو بمیزد از گزاف
گر بداند قیمت آن جوئے خر | او بجائے پا نهد در جوئے سر
او بیابد آن چنان پیغمبرے | میر آبے زندگانی پرورے
چون نمیرد پیش او از امر کن | اے امیر آب مارا زنده کن
هین سگ این نفس را زنده مخواه | کو عدوئے جان تست از دیرگاه
خاک بر سر استخوانے را که آن | مانع این سگ بود از صید جان

۴

سپردن صوفئے بهیمه خود را بخادمے و باز ندر بیان

۱۰۳

صوفئے میگشت در دور افق | تا شبے در خانقاهے شد قنق
یک بهیمه داشت در آخر ببست | او بصدر صفه با یاران نشست
پس مراقب گشت با یاران خویش | دفترے باشد حضور یار پیش
دفتر صوفی سواد و حرف نیست | جز دل اسپید همچون برف نیست

زادِ دانشمند، آثارِ قلم　　زادِ صوفی چیست، انوارِ قدم

حلقهٔ آن صوفیانِ مستفید　　چونکه در وجد و طرب آخر رسید

خوان بیاوردند بهرِ میهمان　　از بهیمه یاد آورد آن زمان

گفت خادم را که در آخُر برو　　راست کن بهرِ بهیمه کاه و جو

گفت، لاحول، اینچه افزون گفتن است　　از قدیم این کارها کارِ من است

گفت، تر کن آن جوش را از نخست　　کان خرک پیر است و دندانهاش سست

گفت، لاحول، این چه میگوئی مها　　از من آموزند این تدبیرها

گفت، پالانش فرو نه پیش پیش　　داروئے منبل بنه بر پشت ریش

گفت، لاحول آخر این حکمت گذار　　جنسِ تو مهمانم آمد صد هزار

جمله راضی رفته اند از پیشِ ما　　هست مهمان، جانِ ما و خویشِ ما

گفت، آبش ده ولیکن شیر گرم　　گفت، لاحول، از توام بگرفت شرم

گفت، اندر جو تو کمتر کاه کن　　گفت، لاحول، این سخن کوتاه کن

گفت، جایش را بروب از سنگ و پشک　　ور بود تر، ریز بروئے خاک خشک

گفت، لاحول، اے پدر، لاحول کن　　با رسولِ اهل کمتر گو سخن

گفت، بستان شانه پشتِ خر بخار　　گفت، لاحول، اے پدر شرمے بدار

گفت، دُم افسار را کوته ببند　　تا ز غلطیدن نیفتد او به بند

گفت، لاحول اے پدر چندین منال　　بهرِ خر چندین مرو اندر جوال

گفت، بر پشتش فگن جُل زود تر　　زانکه شب سرماست، اے کانِ هنر

گفت لاحول اے پدر چندین مگو　　استخوان در شیر نبود، تو مجو

من ز تو استاترم در فنِ خود　　میهمان آید مرا از نیک و بد

لائق هر میهمان خدمت کنم　　من ز خدمت چون گل و چون سوسنم

خادم این گفت و میان بربست چست / گفت، رفتم کاه و جو آرم نخست
رفت و از آخر نکرد او هیچ یاد / خواب خرگوشی بدان صوفی فتاد
رفت خادم، جانب اوباش چند / کرد بر اندرز صوفی ریشخند
صوفی از ره مانده بود و شد دراز / خوابها میدید با چشم فراز
کان خرش در چنگ گرگی مانده بود / پارها از پشت و رانش می ربود
گفت، لاحول، این چه مالیخولیاست / ای عجب، آن خادم مشفق کجاست
باز میدید آن خرش در راهرو / گه بچاهی می فتاد و گه به گو
گونه گون میدید ناخوش واقعه / فاتحه میخواند او و القارعه
گفت، چاره چیست یاران خفته اند / رفته اند و جمله درها بسته اند
باز میگفت، ای عجب آن خادمک / نی که با ما گشت هم نان و نمک
من نکردم با وی الا لطف و لین / او چرا با من کند بر عکس، کین
هر عداوت را سبب باشد سند / ور نه جنسیت وفا تلقین کند
باز میگفت آدم با لطف و جود / کی بر آن ابلیس جوری کرده بود
آدمی مر مار و کژدم را چه کرد / که همیخواهند او را مرگ و درد
گرگ را خود خاصیت بدریدن است / وین حسد در خلق، آخر روشن است
باز میگفت، این گمان بد خطاست / بر برادر اینچنین ظنم کجاست
باز گفتی، حزم سوء الظن تست / هر که بدظن نیست، کی ماند درست
صوفی اندر وسوسه و آن خر چنان / که چنان بادا جزای دشمنان
آن خر مسکین میان خاک و سنگ / کژ شده پالان دریده پالهنگ
خسته از ره جمله شب بی علف / گاه در جان کندن و گه در تلف
خر همه شب ذکر گویان کای اله / جوها کردم، کم از یک مشت کاه

باز بانِ حال میگفت، اے شیوخ — رحمتے که سوختم زین خام شوخ

آنچه آن خر دید از رنج و عذاب — مرغ خاکی بیند اندر سیلِ آب

پس به پہلو گشت آن شب تا سحر — آن خرِ بیچاره از جوع البقر

ناله میکرد از فراقِ کاه و جو — مستمند از اشتیاقِ کاه و جو

ہمچنین در محنت و در درد و سوز — نالها میکرد از شب تا بروز

روز شد، خادم بیامد بامداد — زود پالان جست و بر پشتش نهاد

خرفروشانه دو سه زخمش بزد — کرد با خر آنچه با سگ می سزد

خر جہنده گشت از تیزیئے نیش — کو زبان، تا خر بگوید حالِ خویش

چونکه صوفی برنشست و شد روان — رو در افتادن گرفت آن ہر زمان

ہر زمانش خلق می برداشتند — جمله رنجورش ہمی پنداشتند

آن یکے گوشش ہمی پیچید سخت — وان دگر، در زیر کامش جست لخت

وان دگر، در نعلِ او میجست سنگ — وان دگر، در چشمِ او میدید زنگ

باز می گفتند، اے شیخ، این ز چیست — دے ہمیگفتے که شکر، این خر قویست

گفت آن خر، کو به شب لاحول خورد — جز بدین شیوه نتاند راه برد

چونکه قوتِ خر بشب لاحول بود — شب مسبّح بود و روز اندر سجود

چون ندارد کس غمِ تو ممتحن — خویش کارِ خویش باید ساختن

آدمی خوارند اغلب مردمان — از سلام علیکِ شان کم جو امان

خانهٔ دیو است دلہائے ہمه — کم پذیر از دیوِ مردم دمدمه

از دمِ دیو آنکه او لاحول خورد — ہمچو آن خر در سر آید در نبرد

ہمچو شیرے صیدِ خود را خویش کن — ترکِ عشوهٔ اجنبیّ و خویش کن

ہمچو خادم دان مراعاتِ خسان — بیکسی بہتر ز عشوهٔ ناکسان

۱۰۶

کیست بیگانه، تنِ خاکیٔ تو — کز برائے اوست غمناکیٔ تو

تا تو تن را چرب و شیرین میدهی — جوہرِ جان را نه بینی فربهی

۵

۱۰۸ حلوا خریدن شیخ احمد خضرویه جهت غریمان

رحمتم موقوفِ آن خوش گریهاست

چون گریست از بحرِ رحمت موج خاست

تا نگرید ابر، کے خندد چمن

تا نگرید طفل، کے جوشد لبن

بود شیخے دائما او وامدار — از جوانمردی که بود او نامدار

ده هزاران وام کردے از مهان — خرج کردے بر فقیرانِ جهان

هم بوامِ او خانقاہے ساخته — جان و مال و خانقه در باخته

احمدِ خضرویه بودے نامِ او — خدمتِ عشاق بودے کامِ او

وامِ او را، حق ز هر جا میگزارد — کرد حق بهرِ خلیل از ریگ آرد

شیخِ وامی، سالها این کار کرد — می ستد میداد همچون پایمرد

تخمها میکاشت تا روزِ اجل — تا بود روزِ اجل، میرِ اجل

۱۰۹ چونکه عمرِ شیخ در آخر رسید — در وجودِ خود نشانِ مرگ دید

وامداران گرد او بنشسته جمع — شیخ در خود خوش گدازان همچو شمع

وامداران گشته نومید و ترش — دردِ دلها یار شد با دردِ شش

شیخ گفت، این بدگمانان را نگر — نیست حق را چارصد دینارِ زر

کودکے، حلوا ز بیرون بانگ زد　　لافِ حلوا، بر امید دانگ زد

شیخ رح اشارت کرد خادم را بسر　　کہ برو، آن جملہ حلوا را بخر

تا غریمان چونکہ از حلوا خورند　　یکزمانے تلخ در من ننگرند

در زمان خادم برون آمد ز در　　تا خرد آن جملہ حلوا زان پسر

گفت او را کین ہمہ حلوا بچند　　گفت کودک، نیم دینار ہست واند

گفت، نے، از صوفیان افزون مجو　　نیم دینارت دہم، دیگر مگو

او طبق بنهاد اندر پیشِ شیخ رح　　تو بہ بین اسرارِ سر اندیش شیخ رح

کرد اشارت، با غریمان کین نوال　　نک تبرک، خوش خورید این حلال

بہرِ فرمان، جملگی حلقہ زدند　　خوش ہمیخوردند حلوا ہمچو قند

چون طبق خالی شد، آن کودک ستد　　گفت، دینارم بده، اے پیر مرد

شیخ گفتا، از کجا آرم درم　　وام دارم، میروم سوئے عدم

کودک از غم زد طبق را بر زمین　　نالہ و گریہ برآورد و حنین

نالہ میکرد و فغان و ہائے ہائے　　کہ مرا بشکستہ بودے ہر دو پائے

کاشکے من گردِ گلخن گشتمے　　بر درِ این خانقہ نگذشتمے

از غریو کودک، آنجا خیر و شر　　گرد آمد، گشت بر کودک حشر

پیشِ شیخ رح آمد کہ اے شیخ رح درشت　　تو یقین دان کہ مرا استاد کشت

گر روم من پیشِ او دستِ تہی　　او مرا بکشد، اجازت میدہی

وان غریمان ہم بانکار و جحود　　رو بشیخ رح آورده کاین بازی چہ بود

مالِ ما خوردی، مظالم میبری　　از چہ بود این ظلم دیگر بر سری

تا نماز دیگر آن کودک گریست　　شیخ رح دیده ببست و بر وے ننگریست

شیخ رح فارغ از جفا و از خلاف　　در کشیده روئے چون مہ در لحاف

هم شدے توزیع کودک دانگ چند | همتِ شیخ آن سخا را کرد بند

تا کسے ندهد بکودک هیچ چیز | قوّتِ پیران، ازان پیش است تیز

شد نمازِ دیگر، آمد خادمے | یک طبق بر سر زپیشِ حاتمے

صاحبِ مالے و حالے پیشِ پیر | هدیه بفرستاد، کز وے بد خبیر

چارصد دینار بر گوشه طبق | نیم دینارِ دگر، اندر ورق

خادم آمد، شیخ را اکرام کرد | وان طبق بنهاد پیشِ شیخ فرد

چون طبق پوش از طبق برداشت او | خلق دیدند آن کرامت را ازو

آه و افغان از همه برخاست زود | کاے سرِ شیخان و شاهان این چه بود

این چه سرّ است، این چه سلطانیست باز | اے خداوند خداوندانِ راز

ما ندانستیم، ما را عفو کن | بس پراگنده که رفت از ما سخن

ما که کورانه عصاها می زنیم | لاجرم، قندیلها را بشکنیم

ما چو کرّان، ناشنیده یک خطاب | هرزه گویان، از قیاسِ خود جواب

۱۱۰ شیخ فرمود آن همه گفتار و قال | من بحل کردم شمارا آن جدال

سرِّ آن، این بود کز حق خواستم | لاجرم بنمود راهِ راستم

گفت، این دینار اگرچه اندک است | لیک موقوفِ غریوِ کودک است

تا نگرید، کودکِ حلوا فروش | بحرِ بخشایش نمی آید بجوش

اے برادر، طفل طفلِ چشمِ تست | کامِ خود موقوفِ زاری دان نخست

کامِ تو موقوفِ زاریئے دل است | بے تضرع، کامیابی مشکل است

گر همیخواهی که مشکل حل شود | خارِ محرومی بگل مبدل شود

گر همیخواهی که آن خلعت رسد | پس بگریان طفلِ دیده بر جسد

۶

خاریدن روستائی شیر را در تاریکی

۱۱۱

الله الله میزنی از بهر نان

بے طمع پیش آئی و اللہ راجوان

گر بدانستے گدا از گفت خویش

پیش چشم او نه کم ماندے نه بیش

روستائی گاو در آخر ببست — شیر گاوش خورد و بر جایش نشست

روستائی شد در آخر سوئے گاو — گاو را میجست شب آن کنجکاو

دست می مالید بر اعضائے شیر — پشت و پہلو گاه بالا گاه زیر

گفت شیر ار روشنی افزون بدے — زهره اش بدریدے و دل خون شدے

اینچنین گستاخ زان می خاردم — کو درین شب گاو می پنداردم

حق همیگوید که اے مغرورِ کور — نے ز نامم پاره پاره گشت طور

از پدر وز مادر این بشنیده — لاجرم غافل درین پیچیده

گر تو بے تقلید ازو واقف شوی — بے نشان بےجائے چون هاتف شوی

۷

فروختن صوفیان بهیمهٔ صوفی مسافر را

۱۱۱

بشنو این قصه پئے تهدید را — تا بدانی آفت تقلید را

صوفئے در خانقاه از ره رسید — مرکب خود برد و در آخر کشید

آبکش داد و علف از دستِ خویش / نی چو آن صوفی که ما گفتیم پیش

احتیاطش کرد از سهو و خباط / چون قضا آید چه سود است احتیاط

صوفیان درویش بودند و فقیر / کاد فقرٌ ان یکن کفراً کبیر

ای توانگر تو که سیری هین مخند / بر کژی آن فقیرِ دردمند

از سرِ تقصیر آن صوفی رمه / خرفروشی درگرفتند آن همه

کز ضرورت هست مرداری مباح / بس فسادی کز ضرورت شد صلاح

هم در آن دم آن خرک بفروختند / لوت آوردند و شمع افروختند

ولوله افتاد اندر خانقه / کامشبان لوت و سماع است و وله

چند ازین صبر و ازین سه روزه چند / چند ازین زنبیل و این دریوزه چند

ما هم از خلقیم جان داریم ما / دولت امشب میهمان داریم ما

تخم باطل را از آن میکاشتند / کانکه آن جان نیست جان پنداشتند

وان مسافر نیز از راهِ دراز / خسته بود و دید آن اقبال و ناز

صوفیانش یک بیک بنواختند / نردِ خدمتهاش خوش می باختند

١١٢

آن یکی پایش همی مالید دست / وان یکی پرسیدش از جای نشست

وان یکی افشاند گرد از رختِ او / وان یکی بوسید دستش را و رو

گفت چون میدید میلان شان بوی / گر طرب امشب نخواهم کرد کی

لوت خوردند و سماع آغاز کرد / خانقه تا سقف شد پر دود و گرد

دودِ مطبخ گردِ آن پاکوفتن / ز اشتیاق و وجد جان آشوفتن

گاه دست افشان قدم میکوفتند / گه بسجده صفه را می روفتند

چون سماع آمد ز اول تا کران / مطرب آغازید یک ضربِ گران

خر برفت و خر برفت آغاز کرد / زین حرارت جمله را انباز کرد

زین حراره پاے کوبان تا سحر | کف زنان، خر رفت و خر رفت، اے پسر
از رهِ تقلید، آن صوفی همین | خر برفت آغاز کرد اندر حنین
چون گذشت آن نوش و جوش و آن سماع | روز گشت و جمله گفتند الوداع
خانقه خالی شد و صوفی بماند | گرد از رخت آن مسافر می فشاند
رخت از حجره برون آورد او | تا بخر بر بندد آن همراه جو
تا رسد در همرهان، او می شتافت | رفت در آخر، خر خود را نیافت
گفت، آن خادم بآبش برده است | زانکه آب او دوش کمتر خورده است
خادم آمد، گفت صوفی، خر کجاست | گفت، خادم ریش بین، جنگے بخاست
گفت، خر را من بتو بسپرده ام | من ترا بر خر موکل کرده ام
بحث با توجیه کن، حجت میار | وانچه من بسپردمت، واپس سپار
از تو خواهم آن چه من دادم بتو | باز ده آنچه که بسپردم بتو
گفت پیغمبر که دستت انچه برد | بایدش در عاقبت واپس سپرد
ورنۂ از سرکشی راضی باین | نک من و تو خانۂ قاضئ دین
گفت، من مغلوب بودم صوفیان | حمله آوردند، بودم نیمجان
تو جگر بندے میان گربگان | اندر اندازی و جوئی زان نشان
درمیان صد گرسنه گردۂ | پیش صد سگ گربۂ پژمردۂ
گفت، گیرم کز توظلماً بستدند | قاصد جان من مسکین شدند
تو نیائی و نگوئی مر مرا | که خرت را می برند، اے بینوا
تا خر از هر که برد من واخرم | ورنه توزیعے کنند ایشان زرم
صد تدارک بود، چون حاضر بدند | این زمان هر یک باقلیمے شدند
من کرا گیرم، کرا قاضی برم | این قضا خود از تو آمد بر سرم

چون نیائی وبگوئی، اے عزیب — پیش آمد اینچنین ظلم مهیب
گفت، واللہ آمدم من بارہا — تا ترا واقف کنم زین کارہا
تو ہمی گفتی کہ خر رفت، اے پسر — از ہمہ گویندگان با ذوق تر
باز می گشتم کہ او خود واقف است — زین قضا راضیست مرد عارف است
گفت، آنرا جملہ میگفتند خوش — مر مرا ہم ذوق آمد گفتنش
مر مرا تقلیدِ شان بر باد داد — کہ دو صد لعنت برین تقلید باد
خاصہ تقلیدِ چنین بیحاصلان — کآبرو را ریختند از بہرِ نان
عکسِ ذوقِ آن جماعت میزدے — وین دلم از عکس ذوقین میشدے
عکسِ چندان باید از یارانِ خوش — کہ شوی از بحرِ بے عکس آبکش
عکس کاول زد، تو آن تقلید دان — چو پیاپے شد، شود تحقیق آن
تا نشد تحقیق از یاران مبر — از صدف مگسل، نگشتہ قطرہ در
صاف خواہی چشمِ عقل و سمع را — بر دران تو پردہ ہائے طمع را

۸

۱۱۳

زندانئ مفلس و اعلانِ افلاسِ او

ہر کہ از دیدار برخوردار شد
این جہان در چشمِ او مردار شد
لیک آن صوفی ز مستی دور بود
لاجرم در حرص او شب کور بود
صد حکایت بشنود مدہوش حرص
در نیاید نکتۂ در گوش حرص

بود شخصی مفلسی بی خان و مان — مانده در زندان و بند بی امان

لقمهٔ زندانیان خوردی گزاف — بر دلِ خلق از طمع چون کوه قاف

زهره نی کس را که لقمهٔ نان خورد — زانکه آن لقمه رُبا چابک برد

با وکیل قاضی ادراک مند — اهلِ زندان در شکایت آمدند

که سلام ما بقاضی بر کنون — باز گو آزارِ ما زین مردِ دون

کاندرین زندان بماند او مستمر — یاوه تاز و طبل خوار است و مضر

مرد زندانی نیابد لقمهٔ — ور بصد حیلت گشاید طعمهٔ

در زمان پیش آید آن دوزخ گلو — حجتش اینکه خدا گفته کلوا

چون مگس حاضر شود بر هر طعام — از وقاحت بی صلا و بی سلام

پیشِ او هیچ است لوتِ شصت کس — کر کند خود را اگر گوئیش بس

زین چنین قحطِ سه ساله داد داد — ظلِ مولانا ابد پاینده باد

گو ز زندان تا رود این گاو میش — یا وظیفه کن ز وقفی لقمه ایش

ای ز تو خوش هم ذکور و هم اناث — داد کن المستغاث المستغاث

سوی قاضی شد وکیل با نمک — گفت با قاضی شکایت یک بیک

خواند او را قاضی از زندان به پیش — پس تفحص کرد از اعیانِ خویش

گشت ثابت پیشِ قاضی آن همه — که نمودند از شکایت آن رمه

گفت قاضی خیز زین زندان برو — سوی خانه مرده ریگِ خویش شو

گفت خان و مانِ من احسانِ تست — همچو کافر جنتم زندانِ تست

گر ز زندانم برانی تو برو — خود بمیرم من ز درویشی و کد

گفت قاضی مفلسی را وانما — گفت اینک اهلِ زندانت گوا

گفت ایشان متهم باشند چون — میگریزند از تو میگریند خون

۱۱۴

وز تو میخواهند تا هم وا رهند ‌‌ زین غرض باطل گواهی میدهند

جمله اهل محکمه گفتند ما ‌‌ هم بر ادبار و بر افلاسش گوا

هر کرا، پرسید قاضی حالِ او ‌‌ گفت، مولا دست ازین مفلس بشو

گفت قاضی، کش بگردانید فاش ‌‌ گردِ شهر، این مفلس است و بس قلاش

کو بکو، او را منادیها کنید ‌‌ طبلِ افلاسش عیان هرجا زنید

هیچکس، نسیه نبفروشد بدو ‌‌ قرض ندهد، هیچکس او را تسو

هر که دعوی آردش اینجا بفن ‌‌ هیچ زندانش نخواهم کرد من

پیشِ من افلاس او ثابت شده است ‌‌ نقد و کالا نیستش چیزے بدست

حاضر آوردند چون فتنه فروخت ‌‌ اشتر کردے که هیزم میفروخت

کُرد بیچاره، بسے فریاد کرد ‌‌ هم موکّل را، بدانگے شاد کرد

اشترش بردند از هنگامِ چاشت ‌‌ تا بشب و افغانِ او سودے نداشت

بر شتر بنشست آن قحطِ گران ‌‌ صاحبِ اشتر پے اشتر دوان

سو بسو و کو بکو می تاختند ‌‌ تا همه شهرش عیان بشناختند

پیشِ هر حمام و هر بازارگه ‌‌ کرده مردم جمله در شکلش نگه

ده منادی گر بلند آوازیان ‌‌ ترک و کرد و رومیان و تازیان

جملگان، آوازها برداشته ‌‌ کاین همه تخمِ جفاها کاشته

بینوائے، بد ادائے، بیوفا ‌‌ نان ربائے، تر گدائے، بیحیا

مفلس است این و ندارد هیچ چیز ‌‌ قرض ندهد کس مراورا یک پشیز

ظاهر و باطن ندارد حبهٔ ‌‌ مفلسے، قلبے، دغائے، دبهٔ

هان و هان با او حریفی کم کنید ‌‌ چونکه او آید، گره محکم زنید

ور بحکم آرید این پژمرده را ‌‌ من نخواهم کرد زندان، مرده را

۱۱۵

خوش تہید است وگلویش بس فراخ | با شعار نود تا بر شاخ شاخ
گر بپوشد بہر مکر آن جامہ را | عاریہ است آن، تا فریبد عامہ را
چون شبانگہ از شتر آمد بزیر | کُرد گفتش منزلم دور است و دیر
بر نشستی اشترم را از پگاہ | جورہا کردم، کم از اخراج کاہ
گفت، تا اکنون چہ میگردیم پس | ہوش تو کو؟ نیست اندر خانہ کس
طبل افلاسم بچرخ سابعہ | رفت تو نشنیدۂ این واقعہ
گوش تو پر بودہ است از طمع خام | پس طمع کر میکند گوش اے غلام
تا کلوخ و سنگ بشنید این بیان | مفلس است و مفلس است، این قلتبان
تا بشب گفتند و در صاحب شتر | بر نزد کو از طمع پُر بود پُر

۹

کشتن شخصے مادر را بہ تہمت

117

نفسش اندر خانۂ تن نازنین
بر دگر کس دست میخاید بکین

آن یکے از خشم مادر را بکشت | ہم بزخم خنجر و ہم زخم مشت
آن یکے گفتش کہ از بد گوہری | یاد ناوردی تو حقِ مادری
ہے تو مادر را چرا کشتی، بگو | او چہ کرد آخر بتو؟ اے زشت خو
ہیچکس کشت است مادر، اے عنود | می نگوی کو چہ کرد آخر چہ بود
گفت، کارے کرد، کان عار و بست | کشتمش کان خاک ستار و بست
متہم شد با یکے، زان کشتمش | غرق خون در خاک گور آغشتمش

گفت آنکس را بکُش اے محتشم
گفت، پس ہر روز مردے را کشم

کشتم او را، رستم از خونہاے خلق
نای او بُرّم، بہ است از نائے خلق

نفس تست، آن مادرِ بد خاصیت
کہ فساد اوست در ہر ناحیت

پس بکش او را کہ بہرِ آن دنی
ہر دمے قصدِ عزیزے میکنی

از وے این دنیائے خوش بر تست تنگ
از پئے او با حق و با خلق جنگ

نفس کشتی، باز رستی ز اعتذار
کس ترا دشمن نماند در دیار

۹

۱۱۸ امتحان پادشاہے دو غلامانِ نوخرید را

بادشاہے دو غلام ارزان خرید
با یکے زان دو، سخن گفت و شنید

یافتش زیرک دل و شیرین جواب
از لبِ شکّر، چہ زاید شکر آب

۱۱۹ آدمی مخفیست در زیرِ زبان
این زبان، پردہ است بر درگاہِ جان

آن غلامک را چو دید اہلِ ذکا
آن دگر را کرد اشارت کہ بیا

چون بیامد آن دوم در پیشِ شاہ
بود او، گندہ دہان، دندان سیاہ

گرچہ شہ ناخوش شد از دیدارِ او
جستجوئے کرد، ہم از کارِ او

گفت با این شکل و این گندہ دہان
دور بنشین لیک زین سو ترمران

تا علاجِ این دہانِ تو کنیم
تو مریض و ما طبیبِ پرفنیم

آن ذکی را پس فرستاد او بکار
سوئے حمامے کہ رو خود را بخار

وین دگر را گفت، تو چہ زیرکی
صد غلامی در حقیقت، نے یکی

آن نہ‌ئی کہ خواجہ تاشِ تو نمود
از تو ما را سرد میکرد آن حسود

گفت، او دزد و کژ است و کژ نشین ... حیز و نامرد و چنان است و چنین

گفت، پیوسته بده است او راست گو ... راست تر من کس ندیدستم ازو

راست گوئی در نهادش خلقتیست ... هر چه گوید، من نگویم تهمتیست

کش نگویم آن نکو اندیش را ... متهم دارم وجودِ خویش را

باشد، او در من ببیند عیبها ... من نه بینم در وجودِ خود شها

گفت، تو هم عیبِ او گو مو بمو ... آن چنان که گفت او از عیبِ تو

تا بدانم که تو غمخوار منی ... کدخدائے ملکت و کار منی

گفت، اے شه من بگویم عیبهاش ... گرچه هست او، مر مرا خوش خواجه تاش

عیبِ او مهر و وفا و مردمی ... عیبِ او صدق و صفا و همدمی

کمترین عیبش، جوانمردی و داد ... آن جوانمردی که جان را هم بداد ۱۲۰

عیب دیگر آنکه، خودبین نیست او ... هست او در هستی، خود عیب جو

عیب گوئی و عیب جوی خود بُد است ... با همه نیکو و با خود بد بُده است

گفت شه، جلدی مکن در مدحِ یار ... مدحِ خود، در ضمنِ مدحِ او میار

زانکه من در امتحان آرم ورا ... شرمساری آیدت در ماجرا

گفت نے واللہ باللہ العظیم ... مالک الملک و برحمن و رحیم

که صفاتِ خواجه تاش و یارِ من ... هست صد چندانکه این گفتارِ من ۱۲۱

آنچه می دانم ز وصفِ آن ندیم ... باورت ناید چه گویم اے کریم

شاه گفت، اکنون از آنِ خود بگو ... چند گوئی آنِ این و آنِ او

تو چه داری و چه حاصل کردهٔ ... از تگِ دریا چه دُر آوردهٔ

روزِ مرگ این حسِ تو باطل شود ... نورِ جان داری که یارِ دل شود

در لحد کین چشم را خاک آگند ... هست آنچه گور را روشن کند

نقل نتوان کرد، مر اعراض را — لیک از جوہر بُد امراض را

تا مبدل گشت جوہر زین عرض — چون ز پرہیزے کہ زائل شد مرض

گفت، شاہا بے قنوط عقل نیست — گر تو فرمائی عرض را نقل نیست

پادشاہا، جز کہ یاس بندہ نیست — ہر عرض کان رفت باز آیندہ نیست

گر نبودے مر عرض را نقل و حشر — فعل بودے باطل و اقوال قشر

۱۲۲ گفت، شاہنشہ چنین گیر، المراد — این عرضہائے تو یک جوہر زاد

گفت، مخفی داشت است آن زاخرد — تا بود غیب این جہان نیک و بد

زانکہ گر پیدا شدے اشکال فکر — کافر و مومن نگفتے غیر ذکر

گفت شہ، پوشید حق پاداشِ بد — لیک از عامہ نہ از خاصانِ خود

گر بدامے افگنم من یک امیر — از امیران خفیہ دارم نزد وزیر

تو نشانے دہ کہ من دانم تمام — ماہ را، بر من نمی پوشد غمام

گفت، پس از گفتنِ من مقصود چیست — چون تو میدانی کہ آنچہ بود چیست

گفت شہ، حکمت در اظہار جہان — آنکہ دانستہ برون آید عیان

شاہ با او در سخن اینجا رسید — تا پدید از وے نشانے یا ندید

گر بدید آن شاہ جویا دور نیست — لیک، ما را ذکرِ آن دستور نیست

چون ز گرما بہ بیامد آن غلام — سوئے خویشش خواند آن شاہِ ہمام

گفت، صحّا لک نعیمٌ دائمٌ — پس لطیفے و ظریفے و خوبرو

پس سوئے کارے فرستاد آن دگر — تا ازین دیگر شود او با خبر

پیش بنشاندش بصد لطف و کرم — بعد ازان گفت، اے چو ماہ اندر ظلم

ماہروئی، جعد موئی، مشکبو — نیکخوئی نیکخوئی، نیکخو

اے دریغا گر نبودے در تو آن — کہ ہمیگوید برائے تو، فلان

ہیں

شاد گشتے ہر کہ رویت دیدۂ　　دیدنت ملک جہان ارزیدۂ
گفت رمزے زان بگو اے بادشاہ　　کز برائے من بگفت آن دین تباہ
گفت اوّل وصفِ دو روئیت کرد　　کاشکارا تو دوائی خفیہ درد
خبثِ یارش را چو از شہ گوش کرد　　در زمان دریائے خشمش جوش کرد
کف برآورد آن غلام و سرخ گشت　　تا کہ موجِ ہجو او از حد گذشت
کو ز اوّل دم کہ با من یار بود　　ہمچو سگ در قحط سرگین خوار بود
چون دمادم کرد ہجوش چون جرس　　دست بر لب زد شہنشاہش کہ بس
گفت دانستم ترا از وے بدان　　از تو جان گندہ است و از یارت دہان
پس نشین اے گندہ جان از دور تو　　تا امیر او باشد و مامور تو
بہر این گفتند اکابر در جہان　　راحۃ الانسان فی حفظ اللسان
در خبر آمد کہ تسبیح از ریا　　ہمچو سبزہ گولخن دان اے کیا
پس بدان کہ صورتِ خوب و نکو　　با خصائل بد نیرزد یک تسو
ور بود صورت حقیر و ناپذیر　　چون بود خلقش نکو در پاش میر
چند بازی عشق با نقشِ سبو　　بگذر از نقشِ سبو و آب جو　　۱۲۳
چند باشی عاشقِ صورت بگوئے　　طالبِ معنی شو و معنی بجوئے

۱۱

کلوخ انداختن تشنۂ از سرِ دیوار در جوئے آب　　۱۲۶

بر لبِ جو بود دیوارے بلند　　بر سرِ دیوار تشنہ دردمند
تشنۂ مستسقیٔ زار و نزار　　عاشقے مستے غریبے بیقرار

مانعش از آب آن دیوار بود … از پی آب او چو ماهی زار بود

شد حجاب آب آن دیوار او … بر فلک میشد فغان زار او

ناگهان انداخت او خشتے در آب … بانگ آب آمد بگوشش چون خطاب

چون خطاب یار شیرین و لذیذ … مست کرد آن بانگ آبش چون نبیذ

از سماع بانگ آب آن ممتحن … گشت خشت انداز و ازانجا خشت کن

آب میزد بانگ یعنی هے ترا … فائده چه زین زدن خشتے مرا

تشنه گفت آیا مرا دو فائده است … من ازین صنعت ندارم هیچ دست

فائده اول سماع بانگ آب … کو بود مر تشنگان را چون رباب

بانگ او چون بانگ اسرافیل شد … مرده رازین زندگی تحویل شد

فائده دیگر که هر خشتے کزین … برکنم آیم سوے ماء معین

کز کمی خشت دیوار بلند … پست تر گردد بهر دفعه که کند

پستے دیوار قربے می شود … فصل او درمان وصلے می شود

سجده آمد کندن خشت لزب … موجب قربت که واسجد واقترب

تا که این دیوار عالی گردن است … مانع این سر فرود آوردن است

سجده نتوان کرد بر آب حیات … تا نیابی زین تن خاکی نجات

اے خنک آنرا که او ایام پیش … مغتنم دارد گزارد وام خویش

اندران ایام کش قدرت بود … صحت و زور دل و قوت بود

وان جوانی همچو باغ سبز و تر … میرساند بیدریغے بار و بر

بین غنیمت دان جوانی اے پسر … سر فرود آور بکن خشت و مدر

پیش ازان کایام پیری در رسد … گردنت بندد بحبل من مسد

خانه ویران کار بیسامان شده … دل پر افغان همچو نے انبان شده

بیخہاۓ خوۓ بد محکم شدہ / قوّت بر کندن آن کم شدہ

۱۲

نشاندن شخصے خاربن بر سرِ راہ و گفتن کہ فردا ایش برکنم ۱۲۷

ہمچو آن شخصِ درشتِ خوش سخن / درمیانِ رہ نشاند او خاربن

رہ گذریانش، ملامت گر شدند / پس بگفتندش، بکن او برنکند

ہر دمے آن خاربن افزون شدے / پاۓ خلق، از زخمِ او پر خون شدے

جامہاۓ خلق بدریدے ز خار / پاۓ درویشان بخستے زار زار

چونکہ حاکم را خبر شد زین حدیث / یافت آگاہی ز فعلِ آن خبیث

چون بجد حاکم بدو گفت، این بکن / گفت، آرے، بر کنم روزیش من

مدتے، فردا و فردا، وعدہ داد / شد درختِ خارِ او محکم نہاد

گفت روزے حاکمش اے وعدہ کژ / پیش آ در کارِ ما، واپس مغژ

تو کہ میگوئی کہ فردا، این بدان / کہ بہر روزے کہ می آید زمان

آن درختِ بد جوان تر میشود / وین کنندہ پیر و مضطر میشود

خاربن، در قوّت و برخاستن / خارکن، در سستی و در کاستن

خاربن، ہر روز و ہر دم سبز و تر / خارکن، ہر روز زار و خشک تر

او جوان تر میشود، تو پیر تر / زود باش و روزگارِ خود مبر ۱۲۸

خاربن، دان ہر یکے خوے بدت / بارہا در پاۓ خار آخر زدت

بارہا از فعلِ خود، نادم شدی / بر سرِ راہِ ندامت آمدی

بارہا از خوۓ خود خستہ شدی / حس نداری سخت بےحس آمدی

گر زخسته گشتن دیگر کسان
که ز خلق زشت تو هست آن نشان

غافلی بارے زز خم خود نه
تو عذاب خویش و هم بیگانه

یا تبر بردار و مردانه بزن
تو علی وار این در خیبر بکن

ورنه چون صدیق و فاروق مهین
هین طریق دیگران را برگزین

یا بگلبن وصل کن این خار را
وصل کن با نار نور یار را

تا که نور او کشد نار ترا
وصل او گلبن کند خار ترا

۱۳

دیوانه ساختن ذو النون مصری خود را و آمدن دوستان جهت پرسش

۱۳۱

باز دیوانه شدم من اے طبیب
باز سودائی شدم من اے حبیب

حلقہائے سلسلہ تو ذو فنون
ہر یکے حلقہ دہد دیگر جنون

داد ہر حلقہ فنونے دیگر است
پس مرا ہر دم جنونے دیگر است

پس جنون باشد فنون این شد مثل
خاصہ در زنجیر آن میر اجل

آنچنان دیوانگی بگست بند
کہ ہمہ دیوانگان پندم دہند

اینچنین ذو النون مصری را فتاد
کاندرو شور و جنون نو بزاد

شور چندان شد که تا فوق فلک ‌ ‌ ‌ می‌رسد از وی جگرها را نمک

خلق را تا سبب جنون او نبود ‌ ‌ ‌ آتش او ریشها شان می‌ربود

چونکه در ریش عوام آتش فتاد ‌ ‌ ‌ بند کردندش بزندان، المراد

نیست امکان واکشیدن این لجام ‌ ‌ ‌ گرچه زین ره تنگ می‌آیند عام

حکم چون بر دست رندان اوفتاد ‌ ‌ ‌ لاجرم ذو النونؒ بزندان اوفتاد

چون قلم در دست غداری بود ‌ ‌ ‌ لاجرم منصورؒ بر داری بود

چون سفیهان راست این کار و کیا ‌ ‌ ‌ لازم آمد یقتلون الانبیا

چونکه ذو النونؒ سوی زندان رفت شاد ‌ ‌ ‌ بند بر پا، دست بر سر زافتقاد ‌ ‌ ‌ ۱۳۲

دوستان، از هر طرف بنهاده رو ‌ ‌ ‌ بهر پرسش سوی زندان نزد او

دوستان در قصهٔ ذو النونؒ شدند ‌ ‌ ‌ سوی زندان و دران رای زدند

کاین مگر قاصد کند یا حکمتیست ‌ ‌ ‌ کو درین ره قبله است و آیتیست

دور باد از عقل چون دریای او ‌ ‌ ‌ تا جنون باشد سفه فرمای او

حاش لله از کمال جاه او ‌ ‌ ‌ کابر بیماری بپوشد ماه او

او ز شر عامه اندر خانه شد ‌ ‌ ‌ او ز ننگ عاقلان، دیوانه شد

چون رسیدند آن نفر نزدیک او ‌ ‌ ‌ بانگ برزد هی کیانید اتقوا

با ادب گفتند، ما از دوستان ‌ ‌ ‌ بهر پرسش آمدیم اینجا بجان

چونی، ای دریای عقل ذوفنون ‌ ‌ ‌ اینچه بهتانست، بر عقلت جنون

وا مگیر از ما بیان کن این سخن ‌ ‌ ‌ ما محبانیم، با ما این مکن

مر محبان را نشاید دور کرد ‌ ‌ ‌ یا برو پوشش دغل، مهجور کرد

راز را اندر میان نه، با محب ‌ ‌ ‌ ای که بحر علم و عقلی، استجب

ما محب صادق و دلخسته ایم ‌ ‌ ‌ در دو عالم، دل بتو بربسته ایم

راز را از دوستان پنهان مکن | در میان نه راز و قصد جان مکن
چونکه ذوالنون این سخن زایشان شنید | جز طریقِ امتحان مخلص ندید
فحش آغازید و دشنام از گزاف | گفت او دیوانگانه زی و قاف
برجهید و سنگ پرّان کرد و چوب | جملگان بگریختند از بیم کوب
قهقهه خندید و جنبانید سر | گفت با درویش این یاران نگر
دوستان بین، کو نشانِ دوستان | دوستان را رنج باشد همچو جان
کے گران گیرد، ز رنجِ دوست، دوست | رنج مغز و دوستی او را چو پوست
نه نشانِ دوستی باشد خوشی | در بلا و محنت و آفت کشی
دوست همچون زر، بلا چون آتش است | زرّ خالص، در دلِ آتش خوش است

۱۴

امتحان خواجۂ لقمان را

۱۳۲

بنده‌ئے که لقمان را که بنده پاک بود | روز و شب در بندگی چالاک بود
خواجه اش میداشتے در کار پیش | بهترش دیدے ز فرزندانِ خویش
زانکه لقمان گرچه بنده زاده بود | بنده بود و از هوا آزاده بود

۱۳۳

خواجۂ لقمان، بظاهر خواجه وش | در حقیقت بنده، لقمان خواجه اش
در جهان بازگونه، زین بسیست | در نظر شان گوهرے کم از خسیست
بود لقمان بنده شکلے خواجۂ | بندگی بر ظاهرش دیباچۂ
خواجۂ لقمان براحوالِ نهان | بود واقف، دیده بود از وے نشان
راز میدانست، خوش میراند خر | از برائے مصلحت، آن راهبر

مر ورا آزاد کردے از نخست　　لیک خوشنودے لقمان زو بجست
زانکه لقمان را مراد این بود تا　　کس نداند سرّ آن شیر فتا
خواجۂ لقمان چو لقمان را شناخت　　بنده بود او ورا و با او عشق باخت
هر طعامے کاوریدندے بوے　　کس سوئے لقمان فرستادے زپے

۱۳۴

تا که لقمان دست سوئے آن برد　　قاصداً تا خواجه پس خوردش خورد
سورِ او خوردے و شورے انگیختے　　هر طعامے کو نخوردے ریختے
ور بخوردے بیدل و بے اشتها　　این بود پیوستگی بے منتها
خربزه آورده بودند ارمغان　　لیک غائب بود لقمان آن زمان
گفت خواجه با غلامے کاے فلان　　زود رو فرزند لقمان را بخوان
چونکه لقمان آمد و پیشش نشست　　خواجه پس بگرفت سکّینے بدست
چون برید و داد او را یک برین　　همچو شکر خوردش و چون انگبین
از خوشی که خورد داد او را دوم　　تا رسید آن کرچها تا هفدهم
ماند کرچے گفت این را من خورم　　تا چه شیرین خربزه است این بنگرم
او چنان خوش میخورد کز ذوقِ او　　طبعها شد مشتهی و لقمه جو
چون بخورد از تلخیش آتش فروخت　　هم زبان کرد آبله هم حلق سوخت
ساعتے بیخود شد از تلخیّٔ آن　　بعد از آن گفتش که اے جان جهان
نوش چون کردی تو چندین زهر را　　لطف چون انگاشتی این قهر را
اینچه صبر است این صبوری از چه روست　　یا مگر پیشِ تو این جانت عدوست
چون نیاوردی بحیلت حجّتے　　که مرا عذریست بس کن ساعتے
گفت من از دستِ نعمت بخشِ تو　　خورده ام چندانکه از شرمم دوتو
شرمم آمد که یکے تلخ از کفت　　می ننوشم اے تو صاحب معرفت

چون همه اجزا ایم از انعام تو | رسته اند و غرقِ دانه و دامِ تو
گر ز یک تلخی کنم فریاد و داد | خاک صد ره بر سرِ اجزام باد
لذتِ دستِ شکر بخشِ تو داشت | اندرین بطّیخ تلخی کے گذاشت

۱۵

انکار موسیٰؑ بر مناجاتِ شبان

۱۳۸

دید موسیٰؑ یک شبانے را براہ | کو ہمیگفت، اے گزینندۂ الٰہ
تو کجائی، تا شوم من چاکرت | چارقت دوزم، کنم شانہ سرت
تو کجائی، تا کہ خدمتہا کنم | جامہ ات را دوزم و بخیہ زنم
جامہ ات شویم، شپشہایت کشم | شیر پیشت آورم، اے محتشم
ور ترا بیمارے آید بہ پیش | من ترا غمخوار باشم ہمچو خویش
دستکت بوسم، بمالم پایکت | وقت خواب آید، بروبم جایکت
گر بہ بینم خانہ ات را، من دوام | روغن و شیرت بیارم، صبح و شام
ہم پنیر و نانہائے روغنین | خمرہا جغراتہائے نازنین
سازم و آرم بہ پیشت، صبح و شام | از من آوردن، ز تو خوردن طعام
اے فدائے تو ہمہ بزہائے من | وئے بیادت ہے ہی و ہیہائے من
زین نمط، بیہودہ میگفت آن شبان | گفت موسیٰؑ، با کیستت، اے فلان
گفت، با آن کس کہ ما را آفرید | این زمین و چرخ ازو آمد پدید
گفت، موسیٰؑ ہائے خیرہ سر شدی | خود مسلمان ناشدہ، کافر شدی
این چہ ژاژ است و چہ کفر است و فشار | پنبہ اندر دہان خود فشار

۱۳۹

گندِ کفرِ تو جہان را گندہ کرد
کفرِ تو دیبائے دین را ژندہ کرد

چارق و پاتابہ لائق مر تراست
آفتابے را چنینہا کے رواست

گر نہ بندی زین سخن تو حلق را
آتشے آید، بسوزد خلق را

آتشے گر نامدست، این دود چیست
جان سیہ گشتہ، روان مردود چیست

گر ہمیدانی کہ یزدان داور است
ژاژ گستاخی تراچون باور است

دوستئ بے خرد، خود دشمنیست
حق تعالیٰ زینچنین خدمت غنیست

با کہ میگوئی تو این، با عم و خال
جسم و حاجت، در صفاتِ ذو الجلال

شیر او نوشد کہ در نشو و نماست
چارق او پوشد کہ او محتاج پاست

گفت، اے موسیٰ، دہانم دوختی
وز پشیمانی، تو جانم سوختی

جامہ را بدرید و آہے کرد تفت
سر نہاد اندر بیابانے و رفت

وحی آمد سوئے موسیٰ از خدا
بندۂ ما را چرا کردی جدا

تو برائے وصل کردن آمدی
نے برائے فصل کردن آمدی

تا توانی، پا منہ اندر فراق
ابغض الاشیاء عندی الطلاق

ہر کسے را، سیرتے بنہادہ ایم
ہر کسے را، اصطلاحے دادہ ایم

در حقِ او مدح و در حقِ تو ذم
در حقِ او شہد و در حقِ تو سم

در حقِ او نور و در حقِ تو نار
در حقِ او ورد و در حقِ تو خار

در حقِ او نیک و در حقِ تو بد
در حقِ او خوب و در حقِ تو رد

ما بری، از پاک و ناپاکی ہمہ
از گران جانی و چالاکی ہمہ

من نکردم خلق، تا سودے کنم
بلکہ تا بر بندگان جودے کنم

ہندیان را اصطلاحِ ہند مدح
سندیان را اصطلاحِ سند مدح

من نگردم پاک از تسبیحِ شان
پاک ہم ایشان شوند و دُر فشان

ما برون را ننگریم و قال را — ما درون را بنگریم و حال را

موسیا آداب‌دانان دیگر اند — سوخته جان و روانان دیگر اند

۱۴۰ چونکه موسیٰ این عتاب از حق شنید — در بیابان در پیِ چوپان دوید

بر نشانِ پای آن سرگشته راند — گرد از پرهٔ بیابان بر فشاند

گامِ پای مردمِ شوریده خود — هم ز گامِ دیگران، پیدا بود

عاقبت، دریافت اورا و بدید — گفت مژده ده که دستوری رسید

هیچ آدابے و ترتیبے مجو — هرچه میخواهد دلِ تنگت بگو

کفرِ تو دین است و دینت نورِ جان — ایمنی، وز تو جهانے در امان

اے معافِ یفعل اللہ مایشا — بے محابا رو، زبان را برکشا

گفت، اے موسیٰ، ازان بگذشته ام — من کنون در خونِ دل آغشته ام

من ز سدره منتہی بگذشته ام — صد هزاران ساله، زانسو گشته ام

تازیانه برزدی، اسپم بگشت — گنبدے کرد و ز گردون برگذشت

محرمِ ناسوتِ ما، لاهوت باد — آفرین بر دست و بر بازوت باد

حالِ من، اکنون برون از گفتن است — انچه میگویم، نه احوالِ من است

هان و هان گر حمد گوئی در سپاس — همچو نافرجامِ آن چوپان شناس

حمدِ تو نسبت بتو گر بهتر است — لیک آن نسبت بحق هم ابتر است

کاشکے بهتر نبودے مرترا — درد او دلسوز بودے مرترا

این قبولِ ذکرِ تو، از رحمت است — چون نمازِ مستحاضه، رخصت است

با نماز او بیالودست خون — ذکرِ تو آلوده تشبیه و چون

خون، پلید است و بآبے میرود — این پلیدی جهل، قائم تر بود

کان بغیرِ آبِ لطفِ کردگار — کم نگردد از درونِ مرد کار

۱۶

۱۴۲

رنجانیدن امیرے خفته را که مار در دهانش رفته بود

گفت پیغمبرؑ عداوت از خرد

بهتر از مهرے که از جاهل رسد

دوستی با مردم دانا نکوست

دشمنِ دانا به از نادان دوست

عاقلے بر اسپ می آمد سوار — در دهانِ خفته ئی می رفت مار

آن سوار، آنرا بدید و میشتافت — تا رهاند خفته را، فرصت نیافت

چونکه از عقلش فراوان بد مدد — چند دبوسے قوی، بر خفته زد

خفته از خوابِ گران چون برجهید — یک سوارِ ترک، با دبوس دید

بیحابا، ترک دبوسے گران — چونکه افزون کوفت او را شد دوان

برد او را زخمِ آن دبوس سخت — زو گریزان تا بزیرِ یک درخت

سیب بوسیده، بسے بُد ریخته — گفت، زین خور، اے بدرد آویخته

سیب چندان مرد را در خورد داد — کز دهانش، باز بیرون می فتاد

بانگ میزد، کاے امیر آخر چرا — قصد من کردی؟ چه کردم من ترا

گر ترا از اصل است با جانم ستیز — تیغ زن، یکبارگی، خونم بریز

شوم ساعت، که شدم بر تو پدید — اے خنک آنرا که روئے تو ندید

بے خیانت، بیگنه، بے بیش و کم — ملحدان جائز ندارند این ستم

میچکد خون از دهانم با سخن — اے خدا، آخر مکافاتش تو کن

هر زمان میگفت او نفرین نو — اوش میزد کاندرین صحرا بدو

زخمِ دبوس سوار، همچو باد   میدوید و باز بر رو می فتاد

ممتلی و خوابناک و سست شد   بر سر و پایش هزاران زخم شد

تا شبانگه، می کشید و می گشاد   تا ز صفرا، قی شدن بر وی فتاد

زو، برآمد خوردها زشت و نکو   مار با آن خورده، بیرون جست ازو

چون بدید از خود برون آن مار را   سجده آورد، آن نکوکردار را

سهمِ آن مارِ سیاه، زشت و زفت   چون بدید، آن دردها از وی برفت

گفت تو خود جبرئیلِ رحمتی   یا خداوند و ولیٔ نعمتی

ای مبارک ساعتی که دیدیم   مرده بودم، جانِ نو بخشیدیم

ای خداوند و شهنشاه و امیر   من نگفتم، جهل من گفت، آن مگیر

شمهٔ زین حال، اگر دانستمی   گفتنِ بیهوده، نتوانستمی

پس ثنایت گفتمی ای خوش خصال   گر مرا یک رمز میگفتی ز حال

لیک خامش کرده می آشوفتی   خامشانه، بر سرم میکوفتی

عفو کن، ای خوبروئے و خوبکار   انچه گفتم از جنون، اندر گزار

گفت، اگر من گفتمی رمزے ازان   زهرهٔ تو آب گشتی آن زمان

۱۴۳ گر ترا، من گفتمی اوصاف مار   ترس، از جانت برآوردی دمار

گر ترا من گفتمی این ماجرا   آندم از تو جانِ تو گشتی جدا

مر ترا نی قوّتِ خوردن بدی   نی ره و پروای قی کردن بدی

می شنیدم فحش و خر می راندم   رب یسّر زیرِ لب می خواندم

از سبب گفتن، مرا دستور نی   ترکِ تو کردن، مرا مقدور نی

سجدها میکرد آن رسته ز رنج   کای سعادت و ای مرا اقبال و گنج

از خدا یابی، جزاهای شریف   قوّتِ شکرت، ندارد این ضعیف

شکرِ حق گوید ترا، اے پیشوا آن لب و چانہ ندارم، وان نوا
دشمنیٔ عاقلان زینسان بود زہرِ ایشان ابتہاجِ جان بود
دوستیٔ ابلہان رنج و ضلال این حکایت بشنو از بہرِ مثال

۱۷

اعتمادِ ابلہے بر دوستیٔ خرس

۱۴۳

اژدہائے خرس را در می کشید شیر مردے رفت و فریادش رسید
۱۴۴
خرس، چون فریاد کرد، از اژدہا شیر مردے کرد از چنگش رہا
حیلت و مردی بہم دادند پشت اژدہا را، او بدین قوت بکشت
اژدہا را، او بدین حیلت بہ بست تا کہ آن خرس از ہلاک تن برست
اژدہا را ہست قوت، حیلہ نیست لیک فوقِ حیلۂ تو، حیلہ ایست
۱۴۵
خرس ہم از اژدہا چون وا رہید وان کرم زان مردِ مردانہ بدید
چون سگِ اصحابِ کہف آن خرس زار شد ملازم در پیٔ آن یارِ غار
آن مسلمان، سر نہاد از خستگی خرس، حارس گشت از دلبستگی
آن یکے بگذشت، گفتش، حال چیست اے برادر، مر ترا این خرس کیست
قصہ وا گفت و حدیثِ اژدہا گفت، بر خرسے منہ دل، ابلہا
دوستی زابلہ بتر از دشمنیست او بہر حیلہ کہ دانی، راندنیست
گفت، واللہ از حسودی گفت این ورنہ خرسے چہ نگری؟ این مہر بین
گفت، مہرِ ابلہان عشوہ دہ است این حسودیٔ من، از مہرش بہ است
ہے، بیا با من، بران این خرس را خرس را مگزین، مہل ہمجنس را

گفت، رو رو، کارِ خود کن، اے حسود / گفت، کارم این بد و بخت تو بود

من کم از خرسے نباشم اے شریف / ترکِ او کن تا منت باشم حریف

بر تو دل می لرزدم زاندیشۂ / با چنین خرسے مرو در بیشۂ

این دلم ہرگز نلرزید از گزاف / نورِ حق است این، نہ دعوے و نہ لاف

مومنم، ینظر بنور اللہ شدہ / ہان و ہان، بگریز ازین آتشکدہ

این ہمہ گفت و بگوشش در نرفت / بدگمانی مرد را سدیست زفت

دست او بگرفت و دست از وے کشید / گفت، رفتم چون نۂ یارِ رشید

گفت، رو بر من تو غمخوارہ مباش / بو الفضولا، معرفت کمتر تراش

باز گفتش من عدوے تو نیم / لطف باشد گر بیائی در پیم

گفت، خوابستم مرا بگذار و رو / گفت آخر یار را منقاد شو

تا بہ خسپی در پناہِ مقبلے / در جوارِ دوستے صاحبدلے

در خیال افتاد مرد، از جدِ او / خشمگین شد، زو بگردانید رو

کین مگر قصدِ من آمد، خونی است / یا طمع دارد گدا و تونی است

یا گرو بست است با یاران بدین / کہ بترساند مرا زین ہمنشین

یا حسد دارد ز مہرِ یارِ من / کاینچنین جد میکند در کارِ من

خود نیامد ہیچ از خبثِ سرش / یک گمانِ نیک اندر خاطرش

ظنِ نیکش، جملگی بر خرس بود / او مگر مر خرس را ہمجنس بود

بدگمان و ابلہ و نا اہل بود / وز شقادت او مطیعِ جہل بود

بدرگ و خودرائے و بدبختِ ابد / گمرہ و مغرور و کور و خوار و رد

خرس را بگزیدہ بر صاحب کمال / روسیہ، حاصل تبہ، فاسد خیال

عاقلے را از سگی تہمت نہاد / خرس را دانست اہلِ مہر و داد

۱۴۶

آن مسلمان، ترکِ آن ابله گرفت — زیر لب لاحول گویان، ره گرفت

گفت چون از جد و پند و از جدال — در دلِ او، بیش می زاید خیال

پس رهِ پند و نصیحت بسته شد — امر اَعرِض عنهُم پیوسته شد

(۱۸) ۱۴۷

شخص خفت و خرس میراندش مگس — وز ستیز آمد مگس زو باز پس

چند بارش راند از روے جوان — آن مگس پس باز می آمد دوان

خشمگین شد با مگس خرس و برفت — برگرفت از کوه سنگے سخت زفت

سنگ آورد و مگس را دید باز — بر رخِ خفته گرفته جائے ساز

برگرفت آن آسیا سنگ و بزد — بر مگس تا آن مگس واپس خزد

سنگ روئے خفته را خشخاش کرد — این مثل بر جمله عالم فاش کرد

مهرِ ابله، مهرِ خرس آمد یقین — کینِ او مهر است و مهرِ اوست کین

۱۸

تملق دیوانه با جالینوس

۱۴۶

گفت، جالینوس با اصحابِ خود — مر مرا تا آن فلان دارو دهد

پس بدو گفت، آن یکے کاے ذوفنون — این دوا خواهند از بهرِ جنون

دور از عقلت، بگو این گفت گو — گفت، در من کرد یک دیوانه رو

۱۴۷

ساعتے در روئے من خوش بنگرید — چشمکم زد، آستینِ من درید

گر نه جنسیت بدے در من ازو — کے رخ آوردے بمن آن زشت رو

گر ندیدے جنس خود کے آمدے — کے بغیرِ جنس خود را بر زدے

چون دو کس برهم زند، بے هیچ شک — در میان شان هست قدرِ مشترک

کے پر د مرغے بجز با جنس خود | صحبتِ ناجنس گوراست و لحد

تمثیل

آن حکیمے گفت دیدم در تگے | در بیابان زاغ را با لکلکے
در عجب ماندم بجستم حال شان | تا چہ قدر مشترک یابم نشان
چون شدم نزدیک من حیران و دنگ | خود بدیدم ہر دو آن بودند لنگ

۱۹

بیمار شدن صحابیؓ و رفتن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلّم بعیادت او

۱۴۸

از صحابہؓ خواجۂ بیمار شد | و اندران بیماری او چون تار شد
مصطفیؐ آمد عیادت سوئے او | چون ہمہ لطف و کرم بد خوئے او

(۲۰) (۲۱)

در عیادت شد رسولؐ بے ندید | آن صحابیؓ را بحال نزع دید
۱۴۹
چون پیمبرؐ دید آن بیمار را | خوش نوازش کرد یارِ غار را
زندہ شد او چون پیمبرؐ را بدید | گوئی آندم حق مر او را آفرید
گفت، بیماری مرا این بخت داد | کامد این سلطان، بر من بامداد
تا مرا صحت رسید و عافیت | از قدوم این شہِ پر خاصیت
اے خجستہ، رنج و بیماری و تب | اے مبارک، درد و بیداری شب

(۲۴) (۲۵)

گفت پیغمبرؐ مر آن بیمار را | چون عیادت کرد یارِ زار را
۱۵۵
کہ مگر نوعے دعائے کردۂ | از جہالت زہر بائے خوردۂ
یاد آور، چہ دعا می گفتۂ | چون ز مکرِ نفس می آشفتۂ
گفت، یادم نیست، الا ہمتے | دار با من، یا دم آید ساعتے

ہمہ

از حضورِ نور بخشِ مصطفیٰ　　پیشِ خاطر آمد او را آن دعا

همتِ پیغمبرِ روشنکده　　پیشِ خاطر آمدش آن گم شده

تافت زان روزن که از دل تا دل است　　روشنی کو فرقِ حق و باطل است

گفت، اینک یادم آمد اے رسول　　آن دعا که گفته ام من از فضول

چون گرفتارِ گنه می آمدم　　غرقه گشته دست و پاے میزدم

پرگنه بابِ کشایش میزند　　غرقه، دست اندر حشایش میزند

از تو تهدید و وعیدے می رسید　　مجرمان را از عذاباتِ شدید

مضطرب میگشتم و چاره نبود　　بندِ محکم بود و قفلِ ناکشود

نے مقامِ صبر و نے راهِ گریز　　نے امیدِ توبه، نے جائے ستیز

نے بغیرِ حق تعالیٰ یارِ من　　اینچنین دشوار آمد کارِ من

من همیگفتم که یارب، آن عذاب　　هم درین عالم بران بر من شتاب

تا دران عالم فراغت باشدم　　در چنین درخواست حلقه میزدم

اینچنین رنجورئے پیدام شد　　جانِ من از رنج بے آرام شد

مانده ام از ذکر و از اورادِ خود　　بیخبر گشتم ز خویش و نیک و بد

گر نمی دیدم کنون من روئے تو　　اے خجسته وے مبارک خوئے تو

میشدم از دست من یکبارگی　　کردیم شاهانه این غمخوارگی

گفت، هے هے این دعا دیگر مکن　　برمکن تو خویش را از بیخ و بن

تو چه طاقت داری اے مورِ سقیم　　که نهد بر تو چنان کوهِ عظیم

گفت، توبه کردم اے سلطان که من　　از سرِ جلدی نه لافم هیچ فن

اینجهان تیه است و تو موسیٰ و ما　　از گنه در تیه مانده مبتلا

سالها، ره میرویم و در اخیر　　همچنان در منزلِ اول اسیر

۱۵۶ عهدِ ما بشکست صد بار و هزار / عهدِ تو چون کوه ثابت بر قرار

عهدِ ما کاه و بهر بادے زبون / عهدِ تو کوه و زصد کُہ هم فزون

حقِ آن قوت، که بر تلوین ما / رحمتے کن، اے امیرِ لونها

خویش را دیدیم و رسوائے خویش / امتحانِ ما مکن، اے شاہ بیش

۱۵۷ گفت پیغمبر مر آن بیمار را / این بگو که سهل کن دشوار را

آتنا فی دار دنیا نا حسن / آتنا فی دارِ عقبانا حسن

راه را بر ما چو بستان کن لطیف / منزلِ ما، خود تو باشی اے شریف

۲۰

وحی آمدن از حق به موسے که چرا بعیادت من نیامدی

۱۴۸ آمد از حق، سوئے موسے این عتیب / کاے طلوعِ ماه، دیده تو ز جیب

مشرقت کردم ز نورِ ایزدی / من حقم، رنجور گشتم، نامدی

گفت سبحانا، تو پاکی از زیان / اینچه رمز است؟ این بکن یارب بیان

باز فرمودش که در رنجوریم / چون نپرسیدی تو از روئے کرم

گفت، یارب نیست نقصانے ترا / عقل گم شد، این گره را بر کشا

گفت، آرے بندهٔ خاص گزین / گشت رنجور، او منم، نیکش ببین

هست رنجوریش رنجورئے من / هست معذوریش، معذورئے من

هر که خواهد همنشینی با خدا / گو نشیند در حضورِ اولیا

از حضورِ اولیا گر بگسلی / تو هلاکی، زانکه جزوی نے کلی

هر کرا دیو، از کریمان وا بُرد / بے کسش یابد، سرش را او خورد

نک بدہشت، از جمع رفتن یکزمان مکرِ شیطان باشد او نیکو بدان

۲۱

۱۴۸

جُدا کردن باغبانے صوفئے و فقیہے و علوئے را از یکدگر

باغبانے، چون نظر در باغ کرد دید چون دزدان بباغ خود سه مرد
یک فقیہ و یک شریف و صوفئے هر یکے شوخے، بدے، لایوفئے
گفت، با اینها مرا صد حجت است لیک جمع اند و جماعت قوت است
بر نیایم یک تنہ، با سہ نفر پس ببرم شان نخست از یکدگر
هر یکے را من بسوئے افگنم چونکه تنها شان کنم سر بر کنم
حیلہ کرد و کرد صوفی را براہ تا کند یارانش را با او تباہ
گفت صوفی را برو سوئے وثاق یک گلیم آور برائے این رفاق
رفت صوفی، گفت خلوت با دو یار تو فقیہی، وین شریف نامدار
ما بفتوائے تو نانے میخوریم ما بہ پرِّ دانشِ تو می پریم
وین دگر، شہزادہ و سلطانِ ماست سید است، از خاندانِ مصطفےٰ است
کیست آن صوفی، شکمخوارِ خسیس تا بود با چون شما شاہان جلیس
چون بیاید مر ورا پنبہ کنید هفتۂ، بر باغ و راغ من زنید
باغ چہ بود، جانِ من آنِ شماست اے شما، بودہ مرا چون چشم راست
وسوسه کرد و مر ایشانرا فریفت آہ کز یاران نمی باید شگیفت
چون برہ کردند صوفی را و رفت خصم شد اندر پیش با چوب زفت
گفت، اے سگ، صوفئے کو از ستیز اندر آئی باغِ مردم تیز تیز

این جنیدت رہ نمود و بایزید　　از کدامین شیخ و پیرت این رسید

کوفت صوفی را چو تنہا یافتش　　نیم کشتش کرد و سر بشکافتش

گفت صوفی آنِ من بگذشت لیک　　اے رفیقان، پاس خود دارید نیک

مر مرا اغیار دانستید، ہان　　نیستم اغیار تر زین قلتبان

آنچہ من خوردم، شما را خوردنیست　　وانچنین ضربت جزائے ہر دنیست

۱۴۹

چون ز صوفی گشت فارغ باغبان　　یک بہانہ کرد، زان پس جنس آن

کائے شریف من برو سوئے وثاق　　کہ ز بہر چاشت پختم من رقاق

بر درِ خانہ بگو قیماز را　　تا بیارد آن رقاق و قاز را

چون برہ کردش، بگفت اے مرد دین　　تو فقیہی، ظاہر است این و یقین

او شریفی میکند دعوائے سرد　　مادرِ او را کہ داند تا چہ کرد

بر زن و بر فعل زن دل می‌نہید　　عقل ناقص وانگہانے اعتمید

خویشتن را بر علیؓ و بر نبیؐ　　بستہ است اندر زمانہ ہر غبی

آنچہ گفت آن باغبانِ بوالفضول　　حالِ او بُد دور ز اولادِ رسولؐ

گر نبودے او نتیجہ مرتدان　　کے چنین گفتے برائے خاندان

خواند افسونہا شنید آنرا فقیہ　　در پیش رفت آن ستمگارِ سفیہ

گفت اے خر اندرین باغت کہ خواند　　از پیمبرؐ وزدیت میراث ماند

شیر را بچہ ہمی ماند بدو　　تو بہ پیغمبرؐ چہ می مانی بگو

با شریف آن کرد آن دون از کجی　　کہ کند با آلِ یٰسین خارجی

شد شریف از زخمِ آن ظالم خراب　　با فقیہ او گفت، با چشم پر آب

پائدار اکنون کہ باشی فرد و کم　　چون دہل شو، زخم میخور بر شکم

گر شریف و لایق و ہمدم نیم　　از چنین ظالم ترا من کم نیم

مر مرا دادی بدین صاحب غرض　　احمقی کردی، ترا ابس العوض

شد از و فارغ، بیامد کاسے فقیه　　چه فقیهی اسے تو ننگ ہر سفیه

فتوییت اینست، اسے ببریده دست　　کاندر آئی و نگوئی امر ہست

بوحنیفه رح داد این فتوسے ترا　　شافعی رح گفت است این اسے ناسزا

اینچنین رخصت بخواندی در وسیط　　یا بُد است این مسئله اندر محیط

این بگفت و دست بروسے بر کشاد　　دست او کین دلشں را داد داد

گفت، حقستت، بزن دستت رسید　　این سزاسے آنکه از یاران برید

من سزاوارم باین وصد چنین　　تا چرا ببریدم از یاران یکین

گوش کردم آنہمه افسوس تو　　میزنم بر سر که شد ناموس تو

زودرا القصه بسیار وبجست　　کرد بیرونش زباغ و در ببست

هر که تنها ماند از یاران خود　　اینچنین آید مراورا جمله بد

۲۲

رفتن بایزید رح بطرف کعبه و ملاقات پیرے مرد و گفتن او که گردِ من طواف کن

۱۴۹

چون شوی دور از حضورِ اولیاء
در حقیقت گشته، دور از خدا
تا توانی ز اولیا رو بر متاب
جهد کن واللّٰه اعلم بالصواب

سوسئے کعبه شیخِ امت بایزید رح　　از براسئے حج و عمره می دوید

او بہر شہرے کہ رفتے از نخست
مر عزیزان را بکردے باز جست

گرد میگشتے کہ اندر شہر کیست
کو، بزار کان بصیرت متکیست

گفت حق اندر سفر ہر جا روی
باید اوّل طالب مردے شوی

(۲۳) بایزیدؒ اندر سفر جستے بسے
تا بیابد خضرِ وقتِ خود کسے

دید پیرے، با قدے ہمچون ہلال
دید در وے فرّ و گفتارِ رجال

دیدہ نابینا و دل چون آفتاب
ہمچو پیلے، دیدہ ہندستان بخواب

بایزیدؒ او را چو از اقطاب یافت
مسکنت بنمود و در خدمت شتافت

پیش او بنشست و می پرسید حال
یافتش درویش و ہم صاحب عیال

گفت، عزم تو کجا، اے بایزیدؒ
رختِ غربت را کجا خواہی کشید

گفت، قصدِ کعبہ دارم از ولہ
گفت، ہین با خود چہ داری زادِ رہ

گفت، دارم از درم نقرہ، دو لیست
نک بہ بستہ، سخت بر گوشہ رویست

گفت، طوفے کن بگردم ہفت بار
وین نکوتر از طوافِ حج شمار

وان درہا، پیش من نہ اے جواد
دانکہ حج کردی و حاصل شد مراد

عمرہ کردی، عمر باقی یافتی
صاف گشتی، بر صفا بشتافتی

حق آن حقے کہ جانت دیدہ است
کہ مرا بر بیتِ خود بگزیدہ است

کعبہ را یکبار بیتی گفت یار
گفت، یا عبدی، مرا ہفتاد بار

بایزیدؒ آن نکتہا را ہوش داشت
ہمچو زرین حلقہ اش در گوش داشت

آمد از وے بایزیدؒ اندر مزید
منتہی در منتہی آخر رسید

۲۳

خانهٔ نو ساختن مریدے و امتحان پیر مرید را

۱۵۰

سیّد الاعمال بالنّیات گفت

نیتِ خیرت بسے گلہا شگفت

نیتِ مومن بود بہ از عمل

این چنین فرمود سلطانِ دول

خانهٔ نو ساخت روزے یک مرید　　پیر آمد خانهٔ او را بدید

گفت شیخ آن نو مرید خویش را　　امتحان کرد آن نکو اندیش را

روزن از بہر چہ کردی اے رفیق　　گفت تا نور اندر آید زین طریق

گفت آن فرع است این باید نیاز　　تا ازین رہ بشنوی بانگِ نماز

نورِ خود اندر تبع می آیدت　　نیت آنرا کن کہ آن می بایدت

۲۴

عذر دلقک کہ فاحشہ را بنکاح آوردہ بود

۱۵۲

ایمنی بگزار و جائے خوف باش

بگذر از ناموس و رسوا باش فاش

آزمودم عقلِ دور اندیش را

بعد ازین دیوانہ سازم خویش را

گفت با دلقک شبے سید اجل　　قحبہ را خواستی تو از عجل

با من اینرا بازمی بایست گفت | تات میکردم بیک مستوره جفت
گفت، نُهْ مستوره صالح خواستم | قحبه گشتند وز غم تن کاستم
خواستم این قحبه را با معرفت | تا ببینم چون شود این عاقبت
عقل را من آزمودم هم بسے | زین سپس جویم جنون را مغرسے

۲۵

بحیلت در سخن آوردن سائلے بهلول را

۱۵۲

آن یکے میگفت، خواهم عاقلے | مشورت آرم بدو در مشکلے
آن یکے گفتش، که اندر شهرِ ما | نیست عاقل جز که آن مجنون نما
بر نئے گشته سواره نک فلان | می دواند در میانِ کودکان
گوئے یبازد بروزان وشبان | درجهان، گنجِ نهان، جانِ جهان
صاحبِ رایست، و آتش پارهٔ | آسمان قدر است و اختر بارهٔ
فرِّ او کروبیان را جان شدهٔ است | او درین دیوانگی پنهان شده است
لیک هر دیوانه را جان نشمری | سر منه گوساله را چون سامری

۱۵۳

مشورت جوینده آمد پیش او | کاے ابِ کودک شده رازے بگو
گفت، رو زین حلقه، کین در باز نیست | باز گرد، امروز روزِ راز نیست
گر مکان را ره بدے در لامکان | همچو شیخان بودمے من بر دکان
گفت آن سائل، که آخر یک نفس | اے سواره برنے، این سو ران فرس
راند سوئے او، که هان زوتر بگو | کاسپِ من بس توسن است و تند خو
تا لگد بر تو نکوبد زود باش | از چه می پرسی بیانش کن تو فاش

او مجال رازِ دل گفتن ندید   زو برون شو کرد و در لاغش کشید

گفت میخواهم، درین کوچه زنے   کیست لائق، از برائے چون منے

گفت، سه گونه زنند اندر جهان   آن دو رنج و این یکے گنج روان

آن یکے را چون بخواهی، کل ترا ست   وین دگر، نیمے ترا، نیمے جدا ست

وان سوم، هیچ او ترا نبود بدان   این شنیدی، دور شو، رفتم روان

که ترا اسپم نپرّاند لگد   که بیفتی بر نخیزی تا ابد

شیخ راند اندر میانِ کودکان   بانگ زد، بارِ دگر اورا جوان

که بیا، آخر بگو تفسیر این   این زنان، سه نوع گفتی برگزین

راند سوئے او و گفتش، بکر خاص   کل ترا باشد، ز غم یابی خلاص

وانکه نیمے آنِ تو، بیوه بود   وآن که هیچ است آن عیالِ با ولد

چون ز شوئے اولش کودک بود   مهر و کلِّ خاطرش آنسو رود

دور شو، تا اسپ نندازد لگد   سمِ اسپِ توسنم بر تو رسد

هائے و هوئے کرد شیخ و باز راند   کودکان را باز، سوئے خویش خواند

باز بانگش کرد، آن سائل بیا   یک سوالم ماند، اے شاهِ کیا

باز راند این سو، بگو زو تر چه بود   که ز میدان آن بچه گویم ربود

گفت، اے شه با چنین عقل و ادب   این چه شید است، این چه فعل است، اے عجب

تو ورائے عقلِ کلی، در بیان   آفتابی، در جنون چونی نهان

گفت، این اوباش رائے میزنند   تا درین شهرِ خودم، قاضی کنند

دفع می گفتم، مرا گفتند، نے   نیست چون تو عالمے صاحب فنے

با وجودِ تو، حرام است و خبیث   که کم از تو در قضا گوید حدیث

در شریعت نیست دستوری که ما   کمتر از تو شه کنیم و پیشوا

زین ضرورت، گیج و دیوانه شدم — زین گروه از عجز بیگانه شدم
ظاهرا شوریده و شیدا شدم — لیک در باطن همانم که بدم
عقلِ من گنج است و من ویرانه ام — گنج اگر پیدا کنم دیوانه ام
اوست دیوانه که دیوانه نشد — این عسس را دید و در خانه نشد
دانشِ من جوهر آمد نی عرض — این بهائے نیست بهر هر عرض
کانِ قندم، نیستانِ شکرم — هم ز من میروید و من میخورم
علمِ تقلیدی و تعلیمی است آن — کز نفورِ مستمع، دارد فغان

۲۶

۱۵۳

خواندن محتسب مستے را بزندان و جواب او

محتسب در نیم شب جائے رسید — در بنِ دیوار مردے خفته دید
گفت، هے مستی، چه خوردستی بگو — گفت ازان خوردم که هست اندر سبو
گفت، آخر در سبو واگو که چیست — گفت، ازانکه خورده ام، گفت این خفیست
گفت، آنچه خوردهٔ آن چیست آن — گفت آنکه در سبو مخفیست آن
دور میشد این سوال و این جواب — ماند چون خر محتسب اندر خلاب
گفت او را محتسب هین، آه کن — مست هو هو کرد هنگام سخن
گفت، گفتم آه کن، هو میکنی — گفت من شاد و تو از غم منحنی
آه از درد و غم و بیدادیست — هوئے هوئے میخوران از شادیست
محتسب گفت، این ندانم خیز خیز — معرفت متراش و بگذار این ستیز
گفت، رو تو از کجا من از کجا — گفت مستی، خیز تا زندان بیا

گفت مست، اے محتسب، بگذار و رو | از برہنہ کے توان بردن گرو
گر مرا خود قوتِ رفتن بدے | خانۂ خود رفتمے، وین کے شدے
من اگر با عقل و با امکانمے | ہمچو شیخان بر سرِ دکانمے

۲۷

بیدار کردن ابلیس معاویہؓ را برائے نماز ۱۵۸

نفسِ خس گر جویدت کسبِ شریف
حیلہ و مکرے بود آنرا ردیف

در خبر آمد کہ آن معاویہؓ | خفتہ بد در قصر در یک زاویہ
قصر را از اندرون در بستہ بود | کز زیارتہائے مردم خستہ بود
ناگہان، مردے ورا بیدار کرد | چشم چون بکشاد، پنہان گشت مرد
گفت، اندر قصر کس را رہ نبود | کیست، کاین گستاخئے وجرأت نمود
گرد برگشت وطلب کرد آن زمان | تا بیابد زان نہان گشتہ نشان
در پسِ در او یکے را دید، کو | در پسِ پردہ نہان میکرد رو
گفت، ہے، تو کیستی، نام تو چیست | گفت، نامم فاش ابلیسِ شقیست
گفت، بیدارم چرا کردی بجد | راست گو با من مگو برعکس و ضد
گفت، ہنگامِ نماز آخر رسید | سوئے مسجد زود می باید دوید
عجّلوا الطاعات قبل الفوت گفت | مصطفےٰ چون دُرِّ وحدت را بسفت
گفت، نے نے، این غرض نبود ترا | کہ بخیرے رہنما باشی مرا
دزد آید از نہان در مسکنم | گویدم کہ پاسبانی میکنم

من کجا باور کنم آن دزد را — دزد کے داند ثواب مزد را

خاصه دزدے، چون تو قطاع الطریق — از چه رو گشتی چنین بر من شفیق

گفت، ما اوّل فرشته بوده ایم — راهِ طاعت را بجان پیموده ایم

سالکانِ راه را محرم بدیم — ساکنانِ عرش را همدم بدیم

پیشهٔ اوّل کجا از دل رود — مهرِ اوّل کے ز دل زائل شود

در سفر گر روم بینی یا ختن — از دلِ تو کے رود حب الوطن

ما هم از مستانِ این مے بوده ایم — عاشقانِ درگهِ وے بوده ایم

نافِ ما بر مهرِ او ببریده اند — عشقِ او در جانِ ما کاریده اند

گر عتابے کرد دریائے کرم — بسته کے کردند درهائے کرم

اصل نقدش داد و لطف و بخشش است — قهر بر وے چون غبارے از غش است

لطفِ سابق را نظاره میکنم — وانچه او حادث دو پاره میکنم

گفت، امیرؓ او را که اینها راست است — لیک بخشش تو از اینها کاست است ۱۵۹

صد هزاران را چو من تو ره زدی — حفره کردی، در خزینه آمدی

آتش و نفطی، نسوزی، چاره نیست — کیست، کز دستِ تو جامه اش پاره نیست

طبعت، اے آتش چو سوزانیده است — تا نسوزانی تو چیزے، چاره نیست

لعنت این باشد که سوزانت کند — اوستادِ جمله دزدانت کند

با خدا گفتی، شنیدی، روبرو — من چه باشم پیش مکرت اے عدو

بس مسلمان، کز تو دین در باخته — سرنگون تا قعر دوزخ تاخته

بس چو بلعمؑ از تو نومید آمده — بس چو برصیصا ز تو کافر شده

گفت ابلیسش، گشا این عقده را — من محکّم قلب را و نقد را

امتحانِ شیر و کلبم، کرد حق — امتحانِ نقد و قلبم، کرد حق

قلب را من کے سیہ رو کردہ ام　　صیرفیم قیمتِ او کردہ ام

نیکوان را رہنمائی میکنم　　مر بدان را، پیشوائی میکنم

صالحان را مقتدا و مامنم　　طالحان را نیز یاری میکنم

گر ترا بیدار کردم بہرِ دین　　خوئے اصلِ من ہمین است وہین　　۱۶۰

گفت امیرؓ اے راہزن حجّت مگو　　مر ترا رہ نیست در من، رہ مجو

رہزنی تو، من غریب و تاجرم　　ہر لباساتے کہ آری کے خرم

گرد رختِ من مگرد از کافری　　تو نہ، رختِ کسے را مشتری

مشتری نبود کسے را راہزن　　ور نماید مشتری، مکراست و فن

تا چہ دارد این حسود اندر کدو　　اے خدا، فریاد رس ما زین عدو

گر یکے فصلے دگر در من دمد　　در رُباید از من این رہزن نمد

این حدیثش ہمچو دود است اے الٰہ　　رحم کن، ورنہ گلیمم شد سیاہ

من بحجّت بر نیایم با بلیس　　کوست فتنہ ہر شریف و ہر خسیس

اے بلیس خلق سوز فتنہ جو　　بر چہیم بیدار کردی راست گو

زانکہ حیلت، در نگنجد با منے　　ہین غرض را در میان نہ، بے فنے

گفت، ہر مردیکہ باشد بدگمان　　نشنود او راست را با صد نشان

ہر درونے کو خیال اندیش شد　　چون دلیل آری، خیالش بیش شد

تو ز من با حق چہ نالی، اے سلیم　　تو بنال از شرِّ این نفسِ لئیم

تو خوری حلوا ترا دُمّل شود　　تب بگیرد، طبع تو مختل شود

بے گنہ لعنت کنی ابلیس را　　چون نہ بینی از خود این تلبیس را

گفت، غیر راستی نرہاندت　　داد سوئے راستی میخواندت

راست گو تا وارہی از چنگِ من　　مکر ننشاند غبارِ جنگِ من

گفت، چون دانی دروغ و راست را — اے خیال اندیش و پُر اندیشها

گفت، پیغمبرؐ نشانے دادہ است — قلب و نیکو را، محک بنہادہ است

گفته است الکذب ریب فے القلوب — باز الصدق طمانینۃٌ طروب

دل نیارامد ز گفتارِ دروغ — آب و روغن ہیچ نفروزد فروغ

در حدیثِ راست آرام دل است — راستیہا دانۂ دام دل است

از ہوا من خوئے را وا کردہ ام — لقمہائے شہوتی کم خوردہ ام

چاشنی گیرِ دلم شد با فروغ — راست را داند حقیقت از دروغ

اے سگِ ملعون، جواب من بگو — راست گو و در دروغے رہ مجو

تو چرا بیدار کردی مر مرا — دشمنِ بیداریٔ تو، اے دغا

ہمچو خشخاشی، ہمہ خواب آوری — ہمچو خمری عقل و دانش می بری

چار میخت کردہ ام، ہین راست گو — راست را دانم، تو حیلتہا مجو

من ز ہر کس، آن طمع دارم کہ او — صاحبِ آن باشد اندر طبع و خو

من ز شیطان این نجویم کوست غیر — کو مرا بیدار گرداند بخیر

گفت بسیار آن بلیس از مکر و غدر — میر ازو نشنید و کرد استیز و زجر

از بنِ دندان، بگفتش بہرِ آن — کردمت بیدار، میدان، اے فلان

تا رسی اندر جماعت در نماز — از پئے پیغمبرؐ دولت فراز

گر نماز از وقت رفتے مر ترا — این جہان، تاریک گشتے بے ضیا

از غبین و درد رفتے اشکہا — از دو چشمِ تو، مثالِ مشکہا

ذوق دارد ہر کسے بر طاعتے — لا جرم نشکیبد از وے ساعتے

آن غبین و درد بودے صد نماز — کو نماز و کو فروغ آن نیاز

پس عزازیلش بگفت اے میر او — مکر خود اندر میان باید نہاد

گر نمازت فوت میشد آن زمان | میزدی از درد دل آه و فغان
آن تاسف و آن فغان و آن نیاز | در گذشتے از دو صد ذکر و نماز
من ترا بیدار کردم از نهیب | تا نسوزاند چنان آہے حجیب
تا چنان آہے نباشد مر ترا | تا بدان راہے نباشد مر ترا
من حسودم، از حسد کردم چنین | من عدوم، کار من مکر است و کین
گفت، اکنون راست گفتی، صادقی | از تو این آید تو این را لایقی
عنکبوتی، تو مگس داری شکار | من نیم اے سگ مگس زحمت میار
باز اسپیدم شکارم شہ کند | عنکبوتے کے بگرد من تند
تو مرا بیدار کردی خواب بود | تو نمودی کشتی، آن گرداب بود
تو مرا در خیر زان میخواندی | تا مرا از خیرِ بہتر راندی

۲۹

حسرت خوردن شخصے بر فوت نماز جماعت

آن یکے، میرفت در مسجد درون | مردم از مسجد ہمی آمد برون
گشت پرسان کہ جماعت راچہ بود | کہ ز مسجد می برون آیند زود
آن یکے، گفتش کہ پیغمبر نماز | با جماعت کرد و فارغ شد ز راز
تو کجا در میروی اے مردِ خام | چونکہ پیغمبر بداد است السّلام
گفت آہ و دود زان آمد برون | آہِ او میداد از دل بوئے خون
آن یکے گفتا، بدہ این آہ را | دین نماز من ترا بادا عطا
گفت، دادم آہ و پذرفتم نماز | او ستد آن آہ را، با صد نیاز

بانیاز و با تضرّع بازگشت | باز بود و در پے شهباز گشت
شب بخواب اندر بگفتش هاتفے | که خریدی آب حیوان و شفے
حرمت این اختیار و این دخول | شد نماز جملۂ خلقان قبول

۲۹

گریختن دزدے از دستِ صاحب خانہ

۱۶۲

این عجب بدان ماند که شخصے دزد دید | در وثاق، اندر پے او می دوید
تا دو سه میدان دوید اندر پیش | تا در افگند از تعب اندر خویش
اندران حمله که نزدیک آمدش | تا بدو اندر جهد دریابدش
دزدِ دیگر، بانگ کردش که بیا | تا به بینی این علاماتِ بلا
زود باش و بازگرد، اے مردکا | تا به بینی حال اینجا زار زار
چون شنید این، مرد گشت اندیشه ناک | گفت باخود کشته گیر این جامه چاک
گفت، باشد کان طرف دزدے بُود | گر نگردم زود این بر من دود
در زن و فرزندِ من، دستے زند | کشتنِ این دزد، سودم کے کند
این سلمان، از کرم میخواندم | گر نگردم زود، پیش آید بدم
بر امیدِ شفقت آن نیک خواه | دزد را بگذاشت، باز آمد براه

۱۶۳

گفت، اے یارِ نکو، احوال چیست | این فغان و بانگِ تو از دستِ کیست
گفت، اینک بین نشان پاے دزد | کین طرف رفت است دزدِ زن بمزد
نک، نشان پاے دزدِ قلتبان | در پے او رو بدین نقش و نشان
گفت، اے ابله چه میگوئی مرا | من گرفته بودم آخر دزد را

عٓہ متعلق به آخر شعر حکایت امیر معاویہ رضؓ :- تو مرا در خیر زان میخواندی * تا مرا از خیر بهتر راندی۔

دزد را از بانگِ تو بگذاشتم　　من تو خر را آدمی پنداشتم

این چه ژاژ است و چه هرزه ای فلان　　من حقیقت یافتم چه بود نشان

گفت من از حق نشانت میدهم　　این نشان است از حقیقت آگهم

گفت طراری تو خود یا ابلهی　　بلکه تو دزدی و زین حال آگهی

خصمِ خود را میکشیدم من کشان　　تو رهانیدی ورا کاینک نشان

تو جهت گو من برونم از جهات　　در وصال آیات کو با بینات

واصلان چون غرقِ ذات اند ای پسر　　کے کنند اندر صفات او نظر

طاعتِ عامه گناه خاصگان　　وصلتِ عامه حجابِ خاص دان

۳۰

مسجد ضرار ساختن منافقان

یک مثالِ دیگر اندر کژروی　　شاید ار از نقلِ قرآن بشنوی

اینچنین کژ بازئے در جفت و طاق　　با نبیؐ میباختند اهلِ نفاق

کز برائے عزِّ دینِ احمدیؐ　　مسجدے سازیم و بود آن مرتدی

فرش و سقف و قبله اش آراستند　　لیک تفریقِ جماعت خواستند

نزد پیغمبرؐ به لابه آمدند　　همچو اشتر پیشِ او زانو زدند

کائے رسولِ حقؐ برائے محسنی　　سوئے آن مسجد قدم رنجه کنی

تا مبارک گردد از اقدامِ تو　　تا قیامت تازه بادا نامِ تو

مسجدِ روزِ گل است و روزِ ابر　　مسجدِ روزِ ضرورت وقتِ فقر

تا غریبے یابد آنجا خیر و جا　　تا فراوان گردد این خدمت سرا

اے دریغا کان سخن از دل بُدے تا مرادِ آن نفر حاصل شدے

بر رسولِ حق، فسونہا خواندند رخشِ دستان و حیل می‌راندند

چاپلوسی و فسونہا خواندند نزلِ خدمت سوے حضرت راندند

آن رسولِ مہربانِ رحم کیش جز تبسم، جز بلے، نآورد پیش

شکرہائے آن جماعت یاد کرد در اجابت قاصدان را شاد کرد

می نمود آن مکر ایشان پیشِ او یک بیک زانسان کہ اندر شیر مو

۱۶۴ موئے را نادیدہ میکرد آن لطیف شیر را شاباش میگفت آن ظریف

چون بران شد تا روان گردد رسول غیرتِ حق بانگ زد مشنو ز غول

کاین خبیثان مکر و حیلت کردہ اند جملہ مقلوب است آنچہ آوردہ اند

قصدِ ایشان جز سیہ روئی نبود خیر دین کے جست ترسا و یہود

مسجدے بر جسرِ دوزخ ساختند با خدا نردِ دغل می باختند

قصدِ شان، تفریقِ اصحابِ رسول فضلِ حق را کے شناسد ہر فضول

تا جہودے را ز شام اینجا کشند کہ بوعظِ او جہودان سرخوشند

گفت پیغمبر کہ آرے لیک ما بر سرِ راہیم و بر عزمِ غزا

زین سفر چون باز گردم، انگہان سوے آن مسجد روان گردم روان

دفعِ شان کرد و بسوے غزو تاخت با دغایان از دغا نردے بباخت

چون بیامد از غزا باز آمدند طالبِ آن وعدۂ ماضی شدند

گفت حقش کائے پیمبر فاش گو غدر را ور جنگ باشد باش گو

گفت، اے قوم دغل خامش کنید تا نگویم رازہاتان، تن زنید

گفت، تان بس بد درون و دشمنید من نخواہم آمد از من بگذرید

چون نشانے چند از اسرارِ شان در بیان آورد بد شد کارِ شان

قاصدان زو باز گشتند آن زمان　　حاش لله حاش لله دم زنان

هر منافق مصحفی زیر بغل　　سوی پیغمبر بیاورد از دغل

بهر سوگندان که ایمان جُنّتیست　　زانکه سوگندان کژان را سنتیست

چون ندارد مرد کژ در دین وفا　　هر زمانی بشکند سوگند را

گفت پیغمبر که سوگند شما　　راست گیرم یا که سوگند خدا

باز سوگند دگر خوردند قوم　　مصحف اندر دست و بر لب مهر صوم

که بحق این کلام پاک و راست　　کین بنای مسجد از بهر خداست

اندرینجا هیچ مکر و حیله نیست　　قصد ما زان صدق و ذکر یا ربیست

گفت پیغمبر که آواز خدا　　می رسد در گوش من همچون صدا

مهر بر گوش شما بنهاد حق　　تا به آواز خدا نارد سبق

نک صریح آواز حق می آیدم　　همچو صاف از درد می پالایدم

چون ز نور وحی در می ماندند　　باز نو سوگندها می خواندند

چون خدا سوگند را خوانده سپر　　کی نهد اسپر ز کف پیکارگر

باز پیغمبر بتکذیب صریح　　قد کذبتم گفت با ایشان فصیح

١٦٧

چون پدید آمد که آن مسجد نبود　　خانهٔ حیلت بد و دام جهود

پس نبی فرمود کان را بر کنید　　مطرح خاشاک و خاکستر کنید

صاحب مسجد چو مسجد قلب بود　　دانه‌ها بر دام ریزی نیست جود

گوشت کاندر شست تو ماهی رباست　　آن چنان لقمه نه بخشش نه سخاست

مسجد اهل قبا کان بد جماد　　آنچه کفو او نبد راهش نداد

پس حقایق را که اصل اصلهاست　　وانکه آنجا فرقها و فصلهاست

نه حیاتش چون حیات او بود　　نه مماتش چون ممات او بود

بر محک زن کار خود اے مرد کار | تا نسازی مسجد اہلِ ضرار
بس، بران مسجد کنان تسخر زوی | چون نظر کردی، تو خود زیشان بدی

۳۱

سخن گفتن چہار ہندو در نماز

۱۶۷

چار ہندو، در یکے مسجد شدند | بہرِ طاعت راکع و ساجد شدند
ہر یکے بر نیتے تکبیر کرد | در نماز آمد بہ مسکینی و درد
موذن آمد، زان یکے لفظے بجست | کاے موذن بانگ کردی، وقت ہست
گفت آن ہندوئے دیگر از نیاز | ہے سخن گفتی و باطل شد نماز
آن سوم گفت آن دوم را کاے عمو | چہ زنی طعنہ باو، خود را بگو
آن چہارم گفت، حمداللہ کہ من | در نیفتادم بہ چہ چون این سہ تن
پس نماز ہر چہاران شد تباہ | عیب گویان بیشتر گم کرد راہ
اے خنک جانے کہ عیبِ خویش دید | ہر کہ عیبے گفت، آن بر خود گزید
گر ہمان عیبت نبود، ایمن مباش | بو کہ آن عیب از تو گردد نیز فاش

۳۲

قصد کردن غزان بکشتن یکے از دو مردان برائے نشان دادن خزینہ

۱۶۸

آن غزانِ ترکِ خونریز آمدند | بہرِ یغما بر دہے ناگہ زدند
دو کس از اعیان آن دہ یافتند | در ہلاکِ آن یکے بشتافتند

دست بستندش که قربانش کنند　　　گفت اے شاهان و ارکان بلند

قصد خون من بچه رو میکنید　　　از چه آخر تشنهٔ خون منید

چیست حکمت، چه غرض در کشتنم　　　چون که من درویشم و عریان تنم

گفت، تا هیبت برین یارت زند　　　تا بترسد او و زر پیدا کند

گفت، آخر او ز من مسکین تر است　　　گفت، قاصد کرده است، او راز راست

گفت، چون وهم است ما هر دو یکیم　　　در مقام احتمال و در شکیم

خود ورا بکشید اول اے شهان　　　تا بترسم من، دهم زر را نشان

پس کرمهائے الٰهی بین که ما　　　آمدیم آخر زمان در انتها

آخرین قرنها پیش از قرون　　　در حدیث است آخرون السابقون

تا هلاک قوم نوح و قوم هود　　　نادئے رحمت بجان ما نمود

کشت ایشان را که ما ترسیم ازو　　　ور خود این برعکس کردے وائے تو

۳۴

۱۶۹

شکایت پیرے پیش طبیبے از رنجورها و جواب طبیب

گفت پیرے مر طبیبے را که من　　　در زحیرم، از دماغ خویشتن

گفت، از پیریست آن ضعف دماغ　　　گفت، بر چشمم ز ظلمت هست داغ

گفت، از پیریست اے شیخ قدیم　　　گفت، پشتم درد می آید عظیم

گفت، از پیریست، اے شیخ نزار　　　گفت، هر چه میخورم نبود گوار

گفت، ضعف معده هم از پیریست　　　گفت، وقت دم مرا دم گیریست

گفت، آرے انقطاع دم بود　　　چون رسد پیری، دو صد علت شود

گفت، گم شد شہوتم یکبارگی | گفت از پیریست این بیچارگی
گفت، پایم سست شد از رہ بماند | گفت، از پیریست، در کنجت نشاند
گفت، پشتم چون کمانے شد دوتا | گفت، از پیریست این رنج و عنا
گفت، تاریکیست چشمم اے حکیم | گفت، کز پیریست، اے پیر حلیم
گفت، اے احمق، برین بر دوختی | از طبیبی تو ہمین آموختی
اے مدمغ، عقلت این دانش نداد | کہ خدا ہر درد را درمان نہاد
تو خر احمق، ز اندک مایگی | بر زمین ماندی زکوتہ پایگی
پس طبیبش گفت کاے عمر تو شصت | این غضب، وین خشم ہم از پیریست
چون ہمہ اجزاو اعضا شد نحیف | خویشتن داری و صبرت شد ضعیف
بر نتابد در سخن، زان سہے کند | تاب یک جرعہ ندارد، قے کند
جز مگر پیرے کہ ارحق است مست | در درون او حیات طیب است
از برون پیر است و در باطن صبی | خود چہ چیز است، آن ولی و آن نبی

۳۴

نالیدن کودکے در پیش تابوت پدر و سخن جوحی

تا دل مرد خدا نامد بدرد
ہیچ قومے را خدا رسوا نکرد
قصد جنگ انبیا می داشتند
جسم دیدند آدمی پنداشتند
در تو ہست اخلاق آن پیشینیان

چون نمی ترسی که تو باشی همان
آن نشانیها همه چون در تو هست
چون تو زایشانی، کجا خواهی برست

کودکی در پیش تابوت پدر　　زار می نالید و بر میکوفت سر
کی پدر آخر کجایت می برند　　تا ترا در زیر خاکی بفشرند
می برندت خانهٔ تنگ و زحیر　　نی درو قالی و نه در وی حصیر
نی چراغی در شب و نی روزنان　　نی دران بوی طعام و نی نشان
نی درِ معمور، نی در بام راه　　نی یکی همسایه کو باشد پناه
جسم تو که بوسه گاهِ خلق بود　　چون رود در خانهٔ کور و کبود
خانهٔ بی زینهار و جائی تنگ　　که درو نه روی می ماند نه رنگ
زین نسق اوصافِ خانه می شمرد　　وز دو دیده اشک خونین می فشرد
گفت جوجی با پدر، ای ارجمند　　والله اینرا خانهٔ ما می برند
گفت جوجی را پدر، ابله مشو　　گفت، ای بابا نشانیها شنو
این نشانیها که گفت او یک بیک　　خانهٔ ماراست بی تردید و شک
نی حصیر و نی چراغ و نی طعام　　نه درش معمور و نه صحن و نه بام
زین نمط دارند برخود صد نشان　　لیک کی بینند آنرا طاغیان
خانهٔ آن دل که ماند بی ضیا　　از شعاعِ آفتابِ کبریا
تنگ و تاریک است چون جانِ جهود　　بینوا از ذوق سلطانِ ودود

گور خوشتر از چنین دل مر ترا
آخر از گورِ دلِ خود بر ترا

۳۵

۱۷۱

اعرابئے کہ ریگ در جوال کردہ بود برائے وزن

چون مبارک نیست بر تو این علوم
خویشتن گولے کن و بگذر ز شوم

چون ملائک گو کہ لا علم لنا
یا الٰہی غیر ما علّمتنا

یک حکایت بشنو اے صاحب قبول | در بیان جہل و عقل بوالفضول
یک عرابی بار کردہ اشترے | یک جوال زفت از دانہ پرے
یک جوال دیگرش از ریگ پر | ہر دو را او بار کردہ بر شتر
او نشستہ بر سر ہر دو جوال | یک حدیث انداز کرد او را سوال
از وطن پرسید و آوردش بگفت | وندران پرسش بسے دُرہا بسفت
بعد ازان گفتش کہ این ہر دو جوال | چیست آگندہ، بگو مصدوق حال
گفت، اندر یک جوالم گندم است | در دگر ریگے، نہ قوت مردم است
گفت، تو چون بار کردی این رمال | گفت، تا تنہا نماند آن جوال
گفت، نیم گندم آن تنگ را | در دگر ریز از پئے پاسنگ را
تا سبک گردد جوال و ہم شتر | گفت شاباش اے حکیم اہل و حر
اینچنین فکر دقیق و رائے خوب | تو چنین عریان، پیادہ در لغوب
رحمش آمد بر حکیم و عزم کرد | کش بر اشتر بر نشاند نیکمرد
باز گفتش اے حکیم خوش سخن | شمۂ از حال خود ہم شرح کن

اینچنین عقل و کفایت کہ تراست
تو وزیری یا شہی، بر گوے راست

گفت، این ہر دو نیم از عامہ ام
بنگر اندر حال و اندر جامہ ام

گفت، اشتر چند داری، چند گاؤ
گفت، نے این و نہ آن، مارا مکاؤ

گفت، رختت چیست بارے در دکان
گفت، مارا کو دکان و کو مکان

نیست قوت و نے رخوت و نے قماش
نے مطاع و نیست مطبخ، نیست آش

گفت، پس از نقد پرسم، نقد چند
کہ توئی تنہا رو و محبوب پند

کیمیائے مِس عالم، با تو است
عقل و دانش را گہر، تو بر تو است

گنجہا بنہادہ باشی در مکان
نیست عاقل تر ز تو کس در جہان

گفت، واللہ نیست یا وجہ العرب
در ہمہ ملکم، وجوہِ قوتِ شب

پا برہنہ، تن برہنہ می روم
ہر کہ نانے می دہد آنجا روم

مر مرا زین حکمت و فضل و ہنر
نیست حاصل، جز خیال و درد سر

پس عرب گفتش، کہ شو دور از برم
تا نبارد شومئ تو بر سرم

دور بر آن حکمتِ شومت ز من
نطقِ تو شوم است بر اہلِ زمن

یا تو آن سو رو، من این سو می روم
ور ترا رہ پیش، من واپس شوم

یک جوالم گندم و دیگر ز ریگ
بہ بود زین حیلہائے مردہ ریگ

کین جوال گندم و ریگم یقین
بہ بود زان حکمتِ تو اے مہین

احمقے ام، بس مبارک احمقیست
کہ دلم با برگ و جانم متقیست

گر تو خواہی کاین شقاوت کم شود
جہد کن، تا از تو حکمت کم شود

حکمتے کز طبع زاید وز خیال
حکمتے بے فیضِ نورِ ذوالجلال

حکمتِ دنیا فزاید ظن و شک
حکمتِ دینی برد فوقِ فلک

۳۶

کرامات ابراهیمؒ ادهم بر لبِ دریا

۱۷۱

فقر آن باشد که بگشاید رهی
راه آن باشد که پیش آید شهی
شاه آن باشد که از خود شه بود
نه بگنج و نه بلشکر شه بود
تا بماند شاهیِ او سرمدی
همچو عزّ ملکِ دینِ احمدی

هم ز ابراهیمؒ ادهم آمدست — کو ز راهی بر لبِ دریا نشست
دلقِ خود میدوخت بر ساحل روان — یک امیری آمد آنجا ناگهان
آن امیر از بندگان شیخؒ بود — شیخ را بشناخت، سجده کرد زود
خیره شد در شیخ و اندر دلقِ او — شکل دیگر گشته، خُلق و خَلقِ او
کو رها کرد آنچنان ملکِ شگرف — برگزید از فقر، بس باریک حرف
ترک کرد او ملکِ هفت اقلیم را — میزند بر دلق سوزن چون گدا
ملکِ هفت اقلیم ضائع میکند — چون گدا بر دلق سوزن میزند
شیخؒ واقف گشت از اندیشه اش — شیخؒ چون شیر است، دلها بیشه اش
چون رجا و خوف در دلها روان — نیست مخفی بر وی اسرارِ نهان

۱۷۲

شیخ، سوزن زود در دریا فگند — خواست سوزن را بآوازِ بلند
صد هزاران ماهیِ اللّهیی — سوزنِ زر بر لبِ هر ماهیی
سر بر آوردند از دریایِ حق — که بگیر ای شیخ سوزنهایِ حق

گفت، الٰہی سوزنِ خود خواستم　　دادہ از فضلت نشانِ راستم

ماہئے دیگر، برآمد در زمان　　سوزنِ او را گرفتہ در دہان

رو بدو کرد و بگفتش اے امیر　　ملکِ دل بہ، یا چنین ملکِ حقیر

این نشانِ ظاہر است، این ہیچ نیست　　باطنے جوئی، بظاہر برمآیست

چون نفاذِ امرِ شیخ آن میر دید　　ز آمدِ ماہی شدش وجدے پدید

گفت، آہ ماہی ز پیران آگہ است　　شُہ تنے را کو لعینِ درگہ است

ماہیان از پیر آگہ، ما بعید　　ما شقی، زین دولت و ایشان سعید

سجدہ کرد و رفت گریان و خراب　　گشت دیوانہ ز عشق فتحیاب

پس تو اے ناشستہ روئے، در چیستی　　در نزاع و در حسد با کیستی

با دمِ شیرے تو بازی میکنی　　بر ملایک ترکتازی میکنی

۳۷

طعنہ زدن بیگانہ در شانِ شیخ و جوابِ مریدِ شیخ

۱۷۳

آن یکے یک شیخ را تہمت نہاد　　کو بد است و نیست بر راہِ رشاد

شاربِ خمر است و سالوس و خبیث　　مر مریدان را کجا باشد مغیث

آن یکے گفتش، ادب را ہوش دار　　خورد نبود اینچنین ظن بر کبار

دور از و و دور از آن اوصافِ او　　کہ ز سیلے تیرہ گردد صافِ او

اینچنین بہتان منہ بر اہلِ حق　　کاین خیالِ تست، برگردان ورق

این نباشد، ور بود اے مرغِ خاک　　بحرِ قلزم را ز مردارے چہ باک

آن مریدِ شیخ، بدگوئندہ را　　آن بکفر و گمرہی آگندہ را

گفت، خود را تو مزن بر تیغ تیز هین مکن با شاه و با سلطان ستیز

حوض با دریا اگر پهلو زند خویش را، از بیخِ هستی بر کند

۱۷۵ آن خبیث، از شیخ می لائید ژاژ کژ نگر باشد همیشه چشمِ کاژ

که منم بر حالِ زشتِ او گواه خمر خوار است و بد و کارش تباه

دیدمش اندر میانِ مجلسے او ز تقوے عاریست و مفلسے

۱۷۶ ور که باور نیستت، خیز امشبان تا به بینی فسق شیخت را عیان

شب به بردش، بر سرِ یکے روزنے گفت، بنگر فسق و عشرت کردنے

بنگر، آن سالوس روز و فسقِ شب روز همچون مصطفیٰ، شب بولهب

روز عبداللہ او را گشته نام شب نعوذ باللہ و در دست جام

دید شیشه در کف آن شیخ پر گفت شیخا، مر ترا هم هست غر

تو نمی گفتی که در جام شراب دیو می میزد، بجد هر دم شتاب

گفت، جامم را چنان پر کرده اند کاندرونش می نگنجد یک سپند

بنگر، اینجا، هیچ گنجد ذرهٔ این سخن را کژ شنیده غرهٔ

شیخ گفت، این خود نه جام است و نه مے هین بزیر آ منکرا، بنگر بوے

آمد و دید انگبینِ خاص بود کور شد آن دشمنِ کور و کبود

گفت پیر آن دم مریدِ خویش را رو برائے من بجو مے، اے کیا

که مرا رنجیست، مضطر گشته ام من ز رنج، از مخمصه بگذشته ام

در ضرورت هست هر مردار پاک بر سرِ منکر ز لعنت باد خاک

گرد خمخانه بر آمد آن مرید بهرِ شیخ، از هر خمے مے میچشید

در همه خمخانها، او مے ندید گشته بد پر از عسل خمِ نبید

گفت، اے رندان چه حال است اینچه کار هیچ خمے، در نمی بینم عقار

جمله رندان نزد آن شیخ آمدند	چشم گریان، دست بر سر میزدند
در خرابات آمدی، شیخ اجل	جمله میها از قدومت شد عسل
کردهٔ مے را تو مبدل از حدث	جان مارا هم بدل کن از خبث
گر شود عالم پر از خون، مال مال	کے خورد بندهٔ خدا الا حلال

۳۸

دعوے کردن شخصے که حق مرا نمی گیرد بگناه و جواب شعیب

در وحل تاویل رخصت میکنی

چون نمی خواهی کزان دل بر کنی

کین روا باشد مرا من مضطرم

حق نه گیرد عاجزے را از کرم

آن یکے میگفت، در عهد شعیب	که خدا از من بسے دیدہ است عیب
چند دید از من گناه و جرمها	وز کرم، یزدان نمیگیرد مرا
حق تعالے گفت، در گوش شعیب	در جواب او فصیح از راهِ غیب
که بگفتی، چند کردم من گناه	وز کرم نگرفت در جرم اله
عکس میگوئی و مقلوب، اے سفیه	اے رها کرده ره و بگرفته تیه
چند چندت گیرم و تو بیخبر	در سلاسل ماندهٔ پا تا به سر
زنگ تو، بر توت اے دیگ سیاه	کرد سیمائے درونت را تباه
بر دلت زنگار بر زنگارها	جمع شد تا کور شد ز اسرارها
مرد آهنگر که او زنگی بود	دود را با روش همرنگی بود

مرد رومی کو کند آهنگری — رویش ابلق گردد از دود آوری

پس بداند زود تاثیر گناه — تا بنالد زود گوید اے اله

چون کند اصرار و بدپیشه کند — خاک اندر چشمِ اندیشه کند

توبه نندیشد دگر شیرین شود — بر دلش آن جرم تا بیدین شود

آن پشیمانی و یارب رفت ازو — شست بر آئینه زنگ شصت تو

آهنش را زنگها خوردن گرفت — گوهرش را زنگ کم کردن گرفت

چون شعیبؑ آن نکتها باوے بگفت — زاندم جان در دل او گل شگفت

جانِ او بشنید وحئے آسمان — گفت اگر بگرفت ما را کو نشان

گفت یارب دفعِ من میگوید او — آن گرفتن را نشان میجوید او

گفت ستارم نگویم رازهاش — جز یکے رمزے برائے ابتلاش

یک نشان آنکه میگیرم ورا — آنکه طاعت دارد از صوم و دعا

وز نماز و از زکوٰة و غیرِ آن — لیک یک ذره ندارد ذوق جان

میکند طاعات و افعالِ سنی — لیک یک ذره ندارد چاشنی

طاعتش نغز است و معنی نغز نے — جوزها بسیار و در وے مغز نے

ذوق باید تا دهد طاعات بر — مغز باید تا دهد دانه شجر

دانهٔ بے مغز کے گردد نهال — صورتِ بیجان نباشد جز خیال

چون شعیبؑ این نکتها بروے بخواند — از تفکر همچو خر در گل بماند

۳۹

گفتن عائشہؓ پیغمبرؐ را کہ تو بہر جائے نماز میکنی

۱۷۶

عائشہؓ روزے بہ پیغمبرؐ بگفت / یا رسول اللہ، تو پیدا و نہفت

ہر کجا یابی، نمازے میکنی / میدود در خانہ ناپاک و دنی

بے مصلے میگزاری تو نماز / ہر کجا روئے زمین، بگشاے راز

مستحاضہ وطفل و آلودہ پلید / کردہ مستعمل بہر جا کہ رسید

گفت پیغمبرؐ کہ از بہر جہان / حق نجس را پاک گرداند بدان

سجدہ گاہم را از آنرو لطفِ حق / پاک گردانید تا ہفتم طبق

ہان وہان، ترک حسد کن باشہان / ورنہ ابلیسے شوی اندر جہان

کو اگر زہرے خورد، شہدے شود / تو اگر شہدے خوری، زہرے بود

کو بدل گشت و بدل شد کارِ او / لطف گشت و نور شد ہر نارِ او

ور کنی با او مرئے و ہمسری / کافرم دان گر تو ز ایشان سر بری

۴۰

کشیدن موشے مہار شتر را

۱۷۶

موشکے در کف مہار اشترے / در ربود و شد روان او از مرے

اشتر از چستی کہ با او شد روان / موش غرہ شد کہ ہستم پہلوان

بر شتر زد پرتو اندیشہ اش / گفت بنمایم ترا تو باش خوش

تا بیامد بر لب جوئے بزرگ / کاندر و گشتے زبون پیل سترگ

موش آنجا ایستاد و خشک گشت — گفت اشتر، اے رفیق کوه و دشت

این توقف چیست و حیرانی چرا — پا بنه مردانه اندر جو درآ

تو قلاوزی و پیش آهنگِ من — در میانِ ره مباش و تن مزن

گفت، این آب شگرف است و عمیق — من همی ترسم ز غرقاب، اے رفیق

گفت اشتر، تا ببینم حدِ آب — پا درو بنهاد آن اشتر شتاب

گفت، تا زانو است آب، اے کور موش — از چه حیران گشتی و رفتی ز هوش

۱۷۷ گفت مور تست، مارا اژدہاست — کہ ز زانو تا بزانو فرقہاست

گر ترا تا زانو است، اے پر ہنر — مر مرا صد گز گذشت از فرقِ سر

گفت گستاخی مکن بار دگر — تا نسوزد جسم و جانت، زین شرر

تو مری با مثلِ خود موشان بکن — با شتر، مر موش را نبود سخن

گفت، توبہ کردم از بہرِ خدا — بگذران زین آبِ مہلک مر مرا

رحم آمد مر شتر را گفت ہین — بر جہ و بر کوہانِ من نشین

این گذشتن شد مسلم مر مرا — بگذرانم صد ہزاران چون ترا

چون پیمبر نیستی پس رو براه — تا رسی از چاه روزے سوئے جاه

تو رعیت باش، چون سلطان نۂ — خود مران، چون مردِ کشتیبان نۂ

خدمتِ اکسیر کن مس دار تو — جور میکش، اے دل، از دلدار تو

کیست دلدار، اہلِ دل نیکو بدان — کہ چو روز و شب، جہانند از جہان

عیب کم گو بندۂ الله را

متہم کم کن بدزدی شاه را

۴۱

۱۷۷

متهم کردن اهل کشتی شیخے را بدزدی

بود درویشے درون کشتیے　　　ساخته از رختِ مردی پشتیے

یاوه شد همیانِ زر او خفته بود　　　جمله را جستند و او را هم نمود

کین فقیرِ خفته را جوییم هم　　　کرد بیدارش زغم صاحب درم

کاندرین کشتی حرمدان گم شده ست　　　جمله را جستیم نتوانی تو رست

دلق بیرون کن برهنه شو ز دلق　　　تا ز تو فارغ شود اوهامِ خلق

گفت یا رب مر غلامت را خسان　　　متهم کردند فرمان در رسان

چون بدرد آمد دلِ درویش ازآن　　　سر برون کردند هر سو در زمان

صد هزاران ماهی از دریاے ژرف　　　در دهانِ هر یکے دُرّ شگرف

هر یکے دُرّے خراجِ ملکتے　　　کز اله است این ندارد شرکتے

درّ چند انداخت در کشتی وجست　　　مر هوا را ساخت کرسی و نشست

خوش مربع چون شهان بر تخت خویش　　　او فراز اوج و کشتی اش به پیش

گفت او کشتی شمارا حق مرا　　　تا نباشد با شما دزدِ گدا

تا کرا باشد خسارت زین فراق　　　من خوشم جفتِ حق و با خلق طاق　　۱۰۸

نے مرا او تهمتِ دزدی نهد　　　نے مهارم را بغمازے دهد

بانگ کردند اهلِ کشتی کاے همام　　　از چه دادندت چنین عالی مقام

گفت از تهمت نهادن بر فقیر　　　وز حق آزاری پئے چیزے حقیر

حاش لله بل ز تعظیم شهان　　　که نبودم بر فقیران بدگمان

۴۲

۱۷۸ تشنیع صوفیان بر صوفئے بسیار خوار و جواب او

صوفیان، بر صوفئے شنعت زدند
پیشِ شیخِ خانقاہے آمدند

شیخ را گفتند، دادِ جانِ ما
تو ازین صوفی بخواہ اے پیشوا

گفت، آخر چہ گلہ ست، اے صوفیان
گفت، این صوفی سہ خو دارد گران

در سخن، بسیار گو ہمچو جرس
در خورش، افزون خورد از بست کس

ور بخسپد ہست چون اصحابِ کہف
صوفیان کردند پیشِ شیخ زحف

شیخ رو آورد سوئے آن فقیر
کہ ز ہر حالیکہ ہست، اوساط گیر

در خبر خیر الامور اوساطہا
نافع آمد ز اعتدال اخلاطہا

پس فقیر آن شیخ را احوال گفت
عذر را با آن غرامت کرد جفت

ہر سوالِ شیخ را داد او جواب
چون جواباتِ خضر خوب و صواب

گفت، راہِ اوسط ارچہ حکمت است
لیک، اوسط نیز ہم بانسبت است

آبِ جو، نسبت باشتر ہست کم
لیک باشد موش را او ہمچو یم

ہر کرا باشد وظیفہ چار نان
دو خورد یا سہ خورد، ہست اوسط آن

ور خورد ہر چار، دور از اوسط است
او اسیرِ حرص مانند بط است

ہر کہ او را اشتہا، دہ نان بود
شش خورد، میدان کہ اوسط آن بود

چون مرا پنجاہ نان ہست اشتہے
مر ترا شش گردہ، ہمدستیم نے

تو بدہ رکعت نماز آئی ملول
من بپانصد در نیایم در نحول

۱۷۹ این وسط، در با نہایت میرود
کہ مر آن را اول و آخر بود

اول و آخر بباید تا در آن
در تصور گنجد اوسط یا میان

بے نہایت، چون ندارد دو طرف — کے بود آن را میانہ منصرف

این ہمہ حبر و قلم فانی شود — وین حدیث بے عدد باقی بود

حالتِ من خواب را ماند گہے — خواب پندارد مر او را گمرہے

چشمِ من خفتہ، دلم بیدار دان — شکل بیکار، مرا برکار دان

گفت پیغمبر کہ خسپد چشمِ من — لیک کے خسپد دلم اندر وسن

چشمِ تو بیدار و دل خفتہ بخواب — چشمِ من خفتہ دلم در فتحِ باب

مر دلم را پنج حسِ دیگر است — حسِ دل را ہر دو عالم منظر است

تو ز ضعفِ خود مکن در من نگاہ — بر تو شب، بر من ہمان شب چاشتگاہ

چونکہ در تو می شود لقمہ گہر — تن مزن، چندانکہ بتوانی بخور

شیخ روزے بہرِ دفعِ سوءِظن — در لگن قے کرد و پُر دُر شد لگن

گوہرِ معقول را محسوس کرد — پیرِ بینا بہرِ کم عقلئے مرد

چونکہ در معدہ، شود پاکت پلید — قفل نہ بر حلق و پنہان کن کلید

ہر کہ در وے لقمہ شد نورِ جلال — ہرچہ خواہد گو بخور، او را حلال

۴۳

جستن بادشاہے درختے را کہ ہر کہ میوۂ او خورد نمی میرد

۱۸۱

گفت دانائے برائے داستان — کہ درختے ہست در ہندوستان

ہر کسے کز میوۂ او خورد و برد — نے شود او پیر و نے ہرگز بمرد

بادشاہے این شنید از صادقے — بر درخت و میوہ اش شد عاشقے

قاصدے دانا ز دیوانِ ادب ۔ سوئے ہندستان روان کرد از طلب

سالہا میگشت آن قاصد ازو ۔ گرد ہندستان برائے جستجو

شہر شہر، از بہرِ این مطلوب گشت ۔ نے جزیرہ ماند، نے کوہ و نہ دشت

ہر کرا پرسید، کردش ریشخند ۔ کاین بجوید، جز مگر مجنونِ بند

قاصد شہ بستہ در جستن کمر ۔ می شنید از ہر کسے نوعے دگر

بس سیاحت کرد آنجا سالہا ۔ می فرستادش شہنشہ مالہا

چون بسے دید اندران غربت تعب ۔ عاجز آمد آخر الامر از طلب

ہیچ از مقصود اثر پیدا نشد ۔ زان غرض غیر خبر پیدا نشد

رشتۂ امیدِ او بگستہ شد ۔ جستۂ او عاقبت ناجستہ شد

کرد عزمِ باز گشتن پیشِ شاه ۔ اشک می بارید و می بُرّید راه

بود شیخے، عالمے، قطبے، کریم ۔ اندران منزل کہ آیس شد ندیم

گفت، من نومید پیشِ او روم ۔ ز آستانِ او، براه اندر شوم

تا دعائے او بود ہمراهِ من ۔ چونکہ نومیدم من از دلخواہِ من

رفت پیشِ شیخ، با چشمِ پر آب ۔ اشک می بارید مانندِ سحاب

گفت، شیخا وقتِ رحم و رافت است ۔ ناامیدم، وقتِ لطف این ساعت است

گفت، واگو کز چہ نومیدیستت ۔ چیست مطلوبِ تو، رو با کیستت

گفت، شاہنشاه کردم اختیار ۔ از برائے جستنِ یک شاخسار

کہ درختے ہست نادر در جہات ۔ میوۂ او، مایۂ آبِ حیات

سالہا جستم ندیدم زو نشان ۔ جز کہ طنز و تسخرِ این سرخوشان

شیخ خندید و بگفتش اے سلیم ۔ این درختِ علم باشد اے علیم

بس بلند و بس شگرف و بس بسیط ۔ آبِ حیوانے ز دریائے محیط

تو بصورت رفته‌ای اے بیخبر | زان ز شاخ معنئے بے بار و بر
تو بصورت رفتہ گم گشتہ | زان نمی یابی کہ معنی ہشتہ
گہ درختش نام شد گہ آفتاب | گاہ بحرش نام شد گاہے سحاب
آن یکے کش صد ہزار آثار خاست | کمترین آثار او عمر بقاست
گرچہ فرد است او اثر دارد ہزار | آن یکے را نام باشد بیشمار
صورت ظاہر چہ جوئی اے جوان | رو معانی را طلب اے پہلوان
صورت ظاہر بود چون قشر و پوست | معنی اندر وے چو مغز اے یار دوست
در گذر از نام و بنگر در صفات | تا صفاتت رہ نماید سوئے ذات
اختلاف خلق از نام اوفتاد | چون بمعنی رفت آرام اوفتاد
اندرین معنی مثالے خوش شنو | تا نمانی تو اسامی را گرو

۴۴

منازعت چہار کس جہت انگور از سبب نادانستن زبان یکدگر

۱۸۲

چار کس را داد مردے یک درم | ہر یکے از شہرے افتادہ بہم
فارسی و ترک و رومی و عرب | جملہ باہم در نزاع و در غضب
فارسی گفتا ازین چون وارہیم | ہین بیا کاین را بانگورے دہیم
آن عرب گفتا معاذ اللہ لا | من عنب خواہم نہ انگور اے دغا
آن یکے کز ترک بد گفت اے کوزم | من نمیخواہم عنب خواہم اوزم
آن کہ رومی بود گفت این قیل را | ترک کن خواہم من استافیل را
در تنازع آن نفر جنگی شدند | کہ ز سر نامہا غافل بدند

مشت برہم میزدند از ابلہی | پُر بُدند از جہل و از دانش تہی
صاحب سرّے عزیزے صد زبان | گر بُدے آنجا بدادے صلح شان
پس بگفتے او کہ من زین یکدرم | آرزوئے جملہ تان را میخرم
چونکہ بسپارید دل را بے دغل | این درم تان میکند چندین عمل
یکدرم تان میشود چار المراد | چار دشمن میشود یک ز اتحاد

۴۵

۱۸۵ نماز کردن شیخے در بادیۂ خشک و حیران ماندن کاروانیان

آنکہ بیند او مسبب را عیان
کے نہد دل بر سببہائے جہان

زاہدے بُد در میان بادیہ | در عبادت غرق چون عبادیہ
حاجیان آنجا رسیدند از بلاد | دیدہ شان بر زاہد خشک اوفتاد
جائے زاہد خشک بود او تر مزاج | از سموم بادیہ بودش علاج
حاجیان حیران شدند از وحدتش | وان سلامت در میان آفتش
در نماز استادہ بد بر روے ریگ | ریگ کز تفش بجوشد آب دیگ
گفتیئے سرمست در سبزہ و گل است | یا سوارہ بر براق و دلدل است
یا کہ پایش بر حریر و حلہاست | یا سموم او را بہ از باد صباست
ایستادہ تازہ روئے اندر نماز | با خضوع و با خشوع و با نیاز
باجیبِ خویشتن میگفت راز | ماندہ بُد استادہ با فکر دراز
پس بماندند آن جماعت با نیاز | تا شود درویش فارغ از نماز

چون ز استغراق، باز آمد فقیر
زان جماعت، زندهٔ روشن ضمیر

دید کابش می‌چکید از دست و رو
جامه اش تر بود ز آثار وضو

پس بپرسیدش که آبت از کجاست
دست را بر داشت کز سوئے سماست

گفت، ہر گاہے که خواہی میرسد
یا گہے باشد اجابت، گاه رد

مشکل ما حل کن، اے سلطانِ دین
تا ببخشد حالِ تو ما را یقین

وانما سرے ز اسرارت بما
تا بریم از میان زنارہا

چشمہا را کرد سوئے آسمان
که اجابت کن دعائے حاجیان

رزق جوئی را ز بالا خوگرم
تو ز بالا بر گشودستی درم

اے نموده تو مکان از لامکان
فی السماءِ رزقکم کرده عیان

درمیانِ این مناجات، ابرِ خوش
زود پیدا شد، چو پیلِ آبکش

ہمچو آب از مشک باریدن گرفت
در گو و در غارہا مسکن گرفت

ابر می بارید چون مشک اشکہا
حاجیان جمله گشاده مشکہا

یک عجائب، در بیابان وانمود
ابر چون مشکے دہن را بر گشود

یک جماعت، زان عجائب کارہا
می بریدند از میان زنارہا

قوم دیگر را یقین در ازدیاد
زین عجب، والله اعلم بالرشاد

قوم دیگر ناپذیرا، ترش و خام
ناقصانِ سرمدی تم الکلام

تمام شد دفتر دوم

دفتر سوم

اے ضیاء الحق حسام الدین بیار

این سوم دفتر که سنت شد سه بار

برگشا گنجینهٔ اسرار را

در سوم دفتر بهل اعذار را

بسم الله الرحمن الرحیم

۱۸۹

این جہان و ساکنانش منتشر — وان جہان و ساکنانش مستمر
این جہان و عاشقانش منقطع — اہل آن عالم مخلّد مجتمع

.... — ....

ہمچنانکہ خلق عام اندر جہان — زانجہان ابدال میگویندشان
کین جہان چاہیست بس تاریک و تنگ — ہست بیرون عالمے بے بو و رنگ
ہیچ در گوشش کسے زایشان نرفت — کین طمع آمد حجاب ژرف زفت
گوش را بندد طمع از استماع — چشم را بندد غرض از اطلاع
بشنو اکنون قصۂ تمثیلِ آن — تا بیابی در حقیقت نورِ جان

۱

۱۹۰

خورندگان بچۂ پیل خلاف صلاح دانائے

آن شنیدی تو کہ در ہندوستان — دید دانائے گروہے دوستان
گُرسنہ ماندہ، شدہ بے برگ و عور — میرسیدند از سفر وز راہِ دور

مہرِ دانائیش جوشید و بگفت
خوش سلامے شان و چوں گل برشگفت

گفت، دانم کز تجوُّع و از خلا
جمع آمد رنجِ تان زین کربلا

لیک اللہ اللہ، اے قوم جلیل
تا نباشد خوردِ تان فرزندِ پیل

پیل ہست این سو کہ اکنون میروید
پندِ من از جان و از دل بشنوید

پیل بچگانند اندر راہِ تان
صیدِ ایشان ہست بس دلخواہِ تان

بس ظریف اند و لطیف اند و سمین
لیک، مادرشان بُوَد اندر کمین

از پئے فرزند صد فرسنگِ راہ
او بگردد در حنین و آہ آہ

آتش و دود آید از خرطومِ او
الحذر، زان کودکِ مرحومِ او

ہر دہان را پیل بوے میکند
گردِ معدہ ہر بشر بر می تند

تا کجا یابد کبابِ پُورِ خویش
تا نماید انتقام و زورِ خویش

تا کجا بوئے کبابِ بچہ را
یابد و زخمش زند اندر جزا

۱۹۱

گفت ناصح، بشنوید این پندِ من
تا دل و جان تان نگردد ممتحن

با گیاہ و برگہا، قانع شوید
در شکارِ پیل بچگان کم روید

من برون کردم ز گردن وامِ نصح
جز سعادت کے بود انجامِ نصح

من بہ تبلیغ رسالت آمدم
تا رہانم مر شما را از ندم

ہین، مبادا کہ طمع رہ تان زند
طمع، برگ از بیخہا تان برکند

این بگفت و خیر بادے کرد و رفت
گشت قحط و جوع شان در راہ زفت

ناگہان دیدند سوئے جادۂ
پُورِ فیلے، فربہے، نوزادۂ

اندر افتادند چون گرگانِ مست
پاک خوردند و فرو شستند دست

آن یکے ہمرہ نہ خورد و پند داد
کہ حدیثِ آن فقیرش بُود یاد

از کبابش مانع آمد آن سخن
بختِ نو بخشد ترا عقلِ کہن

پس بخفتادند و خفتند آن همه / وان گرسنه پاسبان آن رمه

دید پیلی سهمناکی می رسید / اولاً آمد سوی حارس دوید

بوی میکرد آن دهانش را سه بار / هیچ بوئی زو نیامد ناگوار

چند باری گرد او برگشت و رفت / مر ورا نازرد آن شه پیل زفت

پس لب هر خفته را بوی کرد / بوی می آمد ورا زان خفته مرد

کز کباب پیل زاده خورده بود / بر درانید و بکشتش پیل زود

در زمان او یک بیک را زان گروه / میدرانید و نبودش زان شکوه

برهوا انداخت هر یک از گزاف / تا همی زد بر زمین میشد شگاف

ای خورنده خون خلق از ره بگرد / تا نیارد خون ایشانت نبرد

مال ایشان خون ایشان دان یقین / زانکه مال از زور آید در یمین

بوی رسوا کرد مکر اندیش را / پیل داند بوی بچه خویش را

آنکه یابد بوی حق را از یمن / چون نیابد بوی باطل را ز من ۱۹۲

مصطفی چون بوی برد از راه دور / چون نیابد از دهان ما بخور

هم بیابد لیک پوشاند ز ما / بوی نیک و بد بر آید بر سما

تو همی خسپی و بوی آن حرام / میزند بر آسمان سبز فام

همره انفاس زشتت میشود / تا بوگیران گردون میرود

بوی کبر و بوی حرص و بوی آز / در سخن گفتن بیاید چون پیاز

۲

خواندن بلالؓ حی را ہی

۱۹۲

گر حدیثت کژ بود معنیت راست
آن کژے لفظ مقبولِ خداست
ور بود معنی کژ و لفظت نکو
آنچنان معنی نیرزد یک تسو

آن بلالؓ صدق در بانگ نماز — حیّ را ہیّ خواند از روئے نیاز
تا بگفتند اے پیمبرؐ نیست راست — این خطا اکنون کہ آغاز بناست
اے نبیؐ و اے رسولِ کردگار — یک مؤذّن کو بود افصح بیار
عیب باشد اوّل دین و صلاح — لحنِ خواندن لفظِ حیّ علی الفلاح
خشمِ پیغمبرؐ بجوشید و بگفت — یکدو رمزے از عنایاتِ نہفت
کاے خسان نزدِ خداہیّ بلالؓ — بہتر از صد حیّ و حیّ قیل و قال
وا مشورانید تا من رازتان — وانگویم زآخر و آغازِ تان

۳

امر کردن حق تعالیٰ بہ موسیٰؑ کہ مرا بدہانے خوان کہ بدان دہاں گناہ نکردہ باشی

گر نداری تو دمِ خوش در دعا
رو دعا میخواہ ز اخوانِ صفا
بہرِ این فرمود با موسٰے خدا — وقتِ حاجت خواستن اندر دعا

کای کلیم اللہ، زمن می جو پناہ　　با دہانے کہ نہ کردی تو گناہ
گفت موسےٰ، من ندارم آن دہان　　گفت، ما را از دہانِ غیر خوان
از دہانِ غیر کے کردی گناہ　　از دہانِ غیر بر خوان کاے اِلٰہ
از دہانے کہ نکردستی گناہ　　آن دہانِ غیر باشد عذر خواہ
آن چنان کن کہ دہانہا مر ترا　　در شب و در روزہا آرد دعا
یا دہانِ خویشتن را پاک کن　　رُوحِ خود را چابک و چالاک کن
ذکرِ حق پاکست چون پاکی رسید　　رخت بر بندد، برون آید پلید
میگریزد ضدہا از ضدہا　　شب گریزد چون بر افروزد ضیا
چون در آید نامِ پاک اندر دہان　　نے پلیدی ماند و نے آن دہان

۴

۱۹۲

اللہ گفتنِ نیازمند عینِ لبّیک خداست

آن یکے، اللہ می گفتے شبے　　تا کہ شیرین گردد از ذکرش لبے
گفت شیطانش، خموش اے سخت رو　　چند گوئی آخر اے بسیار گو
این ہمہ اللہ گوئی از عتو　　خود یکے اللہ را لبّیک کو
می نیاید یک جواب از پیشِ تخت　　چند اللہ میزنی با روئے سخت
او شکستہ دل شد و بنہاد سر　　دید در خواب او خضر را در خضر
گفت، ہین از ذکر چون وا ماندۂ　　چون پشیمانی ازان کش خواندۂ
گفت، لبّیکم نمی آید جواب　　زان ہمی ترسم کہ باشم ردِّ باب
گفت خضرش کہ خدا گفت این بمن　　کہ برو با او بگو، اے ممتحن

گفت، آن اللهِ تو لبّیکِ ماست — وان نیاز و سوز و دردت پیکِ ماست
نے ترا در کارِ من آورده ام — نے که من مشغولِ ذکرت کرده ام
حیلها و چاره جوئیهائے تو — جذبِ ما بود و کشاد این پائے تو
ترس و عشقِ تو کمندِ لطفِ ماست — زیرِ هر یاربِ تو لبّیکهاست
جانِ جاهل، زین دعا جز دور نیست — زانکه یارب گفتنش دستور نیست
بر دهان و بر دلش قفل است و بند — تا ننالد با خدا وقتِ گزند

۵

۱۹۳ فریفتنِ روستائیے شهریئے را بدعوت

هر طرف غولے همی خواند ترا
کاے برادر، راه خواهی، هین بیا
حزم آن باشد که نفریبد ترا
چرب و نوشُ و داهیائے این سرا
حزم آن باشد که چون دعوت کنند
تو نگوئی مست و خواهانِ منند

اے برادر، بُود اندر ما مضے — شهریئے با روستائی آشنا
روستائی، چون سوئے شهر آمدے — خرگه، اندر کوئے آن شهری زدے
دو مه و سه ماه مهمانش بُدے — بر دکانِ او و بر خوانش بُدے
هر حوائج راکه بودیش آن زمان — راست کردے مرد شهری، رائیگان
رو به شهری کرد و گفت، اے خواجه تو — هیچ می نائی سوے ده، فرجه جو

الله الله جملہ فرزندان بیار　　کاین زمان گلشن است و نوبہار

یا بتابستان بیا، وقت ثمر　　تا ببندم خدمتت را من کمر

خیل و فرزندان و قومت را بیار　　در دہِ ما باش خوش ماہے سہ چار

در بہاران خطۂ دہ خوش بود　　کشت زار و لالۂ دلکش بود

وعدہ دادے خواجہ او را دفع حال　　تا بر آمد بعد وعدہ ہشت سال

او بہر سالے ہمی گفتے کہ کے　　عزم خواہی کرد، کآمد ماہِ دے

او بہانہ ساختے کامسال مان　　از فلان خطہ بیامد میہمان

سالِ دیگر گر توانم وارہید　　از مہمات، آن طرف خواہم دوید

گفت، ہستند آن عیالم منتظر　　بہرِ فرزندانِ تو، اے اہلِ بر　　۱۹۴

باز ہر سالے چو لکلک آمدے　　تا مقیم قبۂ شہری شدے

خواجہ ہر سالے، ز زر و مالِ خویش　　خرجِ او کردے، گشودے بالِ خویش

آخرین کرت سہ ماہ آن پہلوان　　خوان نہادش بامدادان و شبان

از خجالت، باز گفت او خواجہ را　　چند وعدہ، چند بفریبی مرا

گفت خواجہ، جسم و جانم وصل جوست　　لیک ہر تحویل اندر حکمِ اوست

آدمی چون کشتی است و بادبان　　تا کے آرد باد را آن بادران

باز سوگندش بداد کاے کریم　　گیر فرزندان، بیا، بنگر نعیم

دستِ او بگرفت سہ کرت بعہد　　کالله کالله زو بیا، بنمائے جہد

بعد دہ سال و بہر سالے چنین　　لابہا و وعدہائے شکرین

کودکانِ خواجہ گفتند، اے پدر　　ماہ و ابر و سایہ ہم دارد سفر

حقہا بر وے تو ثابت کردۂ　　رنجہا در کارِ او بس بردۂ

او ہمی خواہد کہ بعضے حقِ آن　　واگزارد چون شوی تو میہمان

بس وصیت کرد ما را او نهان — که کشیدش سوی دِه لابه‌کنان

گفت حق است این ولی ای سیبویه — اِتَّقِ من شرِّ من احسنت الیه

دوستی تخمِ دمِ آخر بود — ترسم از وحشت که او فاسد شود (۶)

۱۹۷ روستائی در تملق شیوه کرد — تا که حزمِ خواجه را کالیوه کرد

از پیام اندر پیام او خیره شد — تا زلالِ حزمِ خواجه تیره شد

هم ازینجا کودکانش در پسند — نرتع و نلعب بشادی میزدند

۱۹۸ خواجهٔ حازم بسی عذر آورید — بس بهانه کرد با دیوِ مرید

گفت اینـدم کارها دارم مهم — گر بیایم آن نگردد منتظم

شاه کاری نازکم فرموده است — ز انتظارم شاه شب نغنوده است

من نیارم ترکِ امرِ شاه کرد — من نتانم شد بر شه روی زرد

هر صباح و هر مسا سرهنگِ خاص — میرسد از من همی جوید مناص

تو روا داری که آیم سوی دِه — تا برابرو افکند سلطان گره

بعد از آن درمانِ خشمش چون کنم — زنده خود را زین مگر مدفون کنم

زین نمط او صد بهانه باز گفت — حیله‌ها با حکمِ حق نفتاد جفت

چون قضا آهنگِ نیرنجات کرد — روستائی شهری را مات کرد

با هزاران حزمِ خواجه مات شد — زان سفر در معرضِ آفات شد

۱۹۹ اعتمادش بر ثباتِ خویش بود — گرچه کُه بد نیم سیلش در ربود

خواجه در کار آمد و تجهیز ساخت — مرغِ عزمش سوی ده اشتاب تاخت

اهل و فرزندان سفر را ساختند — رخت را بر گاوِ عزم انداختند

شادمانان و شتابان سوی ده — که بری خوردیم از دِه مژده دِه

مقصدِ ما را چراگاه خوش است — یارِ ما آنجا کریم و دلکش است

با هزاران آرزو، مان خوانده است ‏— بهرِ ما، غرسِ کرم بنشانده است

تا ذخیرهٔ ده زمستانِ دراز ‏— از بَرِ او سوئے شهر آریم باز

بلکه باغ ایثارِ راهِ ما کند ‏— در میانِ جانِ خود مان جا کند

خواجه و بچگان، جهازے ساختند ‏— بر ستوران جانبِ ده تاختند ۲۰۰

شادمانان، سوے صحرا راندند ‏— سَافِرُوا کَے تَغنَمُوا برخواندند

رُوز، رو از تابِ خور میسوختند ‏— شب، ز اختر راه می آموختند

خوب گشته پیشِ ایشان راهِ زشت ‏— از نشاطِ ده شده ره چون بهشت

همچنین خندان و رقصان میشدند ‏— سوئے آن دولاب چرخے میزدند

چون همی دیدند مرغے می پرید ‏— جانبِ ده، صبر جامه می درید

هر که می آمد ز ده از سوے او ‏— بوسه می دادند خوش بر روئے او

که تو روئے یارِ ما را دیدهٔ ‏— پس تو جانِ جانِ ما را دیدهٔ (۸)

بعد ماہے چون رسیدند آن طرف ‏— بینوا ایشان، ستوران بے علف ۲۰۱

روستائی بین که از بدنیّتی ‏— میکند بعد اللتیّا والّتی

روئے پنهان میکند ز ایشان رُوز ‏— تا سوئے باغش نه بکشایند پوز

چون بپرسیدند خانه اش یافتند ‏— همچو خویشان، سوئے در بشتافتند

در فرو بستند اهلِ خانه اش ‏— خواجه شد، زین کجروی دیوانه وش

لیک هنگامِ درشتی هم نبود ‏— چون در افتادی بچه، تیزی چه سود

بر درش ماندند ایشان پنج روز ‏— شب بسرما، روز خود خورشید سوز

نے ز غفلت بود ماندن نے ز خری ‏— بلکه بُود از اضطرار و بے زری

با لئیمان بسته نیکان ز اضطرار ‏— شیر مردارے خُورد از جوعِ زار

او همی دیدش، همی کردش سلام ‏— که فلانم، من مرا اینست نام

گفت باشد من چه دانم تو کئی ... یا پلیدی یا قرینِ پاکئی

والهم روز و شب اندر صُنعِ ہو ... ہیچگونہ نیستم پروائے تو

۲۰۲ از خودِ خود ندارم ہم خبر ... نیست از ہستی سرِ مویم اثر

ہوشِ من از غیرِ حق آگاہ نیست ... در دل و جانم بجز اللہ نیست

گفت ایندم با قیامت شد شبیہ ... تا برادر شد یفِرُّ مِن اَخیہ

شرح میکردش کہ من آنم کہ تو ... لوتہا خوردی ز خوانِ من دُو تو

آن فلان روزت خریدم آن متاع ... کُلُّ سِرٍّ جَاوَزَ الْاِثْنَیْنِ شَاع

سرِّ مہرِ ما شنیدستند خلق ... شرم دارد رُو چو نعمت خورد حلق

او ہمی گفتش چہ گوئی ترہات ... نے ترا دانم نہ نامِ تو نہ جات

پنجمین شب ابر و بارانے گرفت ... کآسمان از بارشش شد در شگفت

چون رسیدش کارد اندر استخوان ... حلقہ زد خواجہ کہ مہتر را بخوان

چون بصد الحاح آمد سوئے در ... گفت آخر چیست اے جانِ پدر

گفت من آن جملہا بگذاشتم ... ترک کردم آنچہ من پنداشتم

پنج سالہ رنج دیدم این پنج روز ... جانِ مسکینم درین سرما و سوز

گفت اے خورشیدِ مہرت در زوال ... گر تو خونم ریختی کردم حلال

امشب باران بما دہ گوشۂ ... تا بیابی در قیامت توشۂ

گفت یک گوشہ است آنِ باغبان ... ہست اینجا گرگ را او پاسبان

در کفش تیر و کمان از بہرِ گرگ ... تا زند چون آید آن گرگِ سترگ

گر تو آن خدمت کنی جا آنِ تست ... ور نہ جائے دیگرے فرمائے جست

گفت صد خدمت کنم تو جائے دِہ ... وان کمان و تیر در کفم بنہ

من نخسپم حارسئ رز کنم ... گر برآرد گرگ سر تیرش زنم

بهرِ حق، مگذارم امشب ای دودل — آبِ باران بر سر و در زیر گل

گوشهٔ خالی بدو او با عیال — رفت آنجا جائی تنگ بی مجال

چون ملخ برهم دگر گشته سوار — از نهیبِ سیل اندر کنجِ غار

شب همه شب جمله گویان کای خدا — این سزای ما سزای ما سزا

این سزای آنکه شد یارِ خسان — یا کسی کرد، از برائی ناکسان

این سزای آنکه اندر طمعِ خام — ترک گوید خدمتِ خاکِ کرام

آن کمان و تیر اندر دستِ او — گرگ را جویان همه شب سو بسو

گرگ بر وی خود مسلط چون شرر — گرگ جویان و ز گرگ او بیخبر

هر پشه، هر کیک، چون گرگی شده — اندران ویرانه، شان زخمی زده

فرصتِ آن پشه راندن هم نبود — از نهیبِ حملهٔ گرگِ عنود

تا نیاید گرگ، آسیبی زند — روستائی ریشِ خواجه بر کند

اینچنین دندان کنان تا نیم شب — جانِ شان از ناف می آمد بلب

ناگهان تمثالِ گرگ هشتهٔ — سر برآورد از فرازِ پشتهٔ

تیر را بگشاد آن خواجه ز شست — زد بران حیوان که تا افتاد پست

اندر افتادن، ز حیوان بادجست — روستائی های کرد و کوفت دست

ناجوانمردا که خرکرهٔ من است — گفت، نی، این گرگ چون آهرمن است

اندر و اشکالِ گرگی، ظاهر است — شکلِ او از گرگیِ او مخبر است

گفت، نی، بادی که جست از فرجِ وی — می شناسم همچنان کآب از مے

کشته خرکرهٔ ام را در ریاض — که مبادت بسط هرگز ز انقباض

گفت، نیکوتر تفحص کن، شب است — شخصها در شب ز ناظر محجب است

شب غلط بنماید و مبدل بسی — دیدِ شب، صائب ندارد هر کسی

هم شب و هم ابر و هم بارانِ ژرف / این سه تاریکی، غلط آرد شگرف

گفت آن بر من چو روز روشن است / میشناسم بادِ خر کرّه من است

در میانِ بست باد آن باد را / می شناسم چون مسافر زاد را

خواجه بر جست و بیامد ناشگفت / روستائی را گریبانش گرفت

کابلهٔ طرّار، شید آوردهٔ / بنگ و افیون هر دو باهم خُوردهٔ

در سه تاریکی شناسی بادِ خر / چون ندانی مر مرا، اے خیره سر

آنکه داند، نیم شب گوساله را / چون نداند، همرهِ ده ساله را

خویشتن را عارف و واله کنی / خاک در چشم مروت میزنی

که مرا از خویش هم آگاه نیست / در دلم گنجا بجز الله نیست

آنچه دی خوردم ازانم یاد نیست / این دل از غیر تحیّر شاد نیست

عاقل و مجنونِ حقم، یاد آر / در چنین بیخویشیم معذور دار

آنکه مردارے خورد یعنی نبید / شرع او را سوئے معذوران کشید

لاف درویشی زنی و بیخودی / ہاے و ہوئے عاشقانِ ایزدی

که زمین را من ندانم ز آسمان / امتحانت کرد غیرت امتحان

بادِ خر کره چنین رسوات کرد / هستیٔ نفیٔ ترا اثبات کرد

اینچنین رسوا کند حق شید را / اینچنین گیرد رمیده صید را

ساختی خود را جنید و بایزید / رو که نشناسم تبر را از کلید

بد رگئ و منبلیٔ و حرص و آز / چون کنی پنهان بشید اے مکرساز

خویش را منصورِ حلاجے کنی / آتشے در پنبهٔ یاران زنی

که نه بشناسم عُمَر از بولهب / بادِ خر کره شناسم نیم شب

اے خرے این از تو خر باور کند / خویش را بهر تو کور و کر کند

خویش را از رهروان کمتر شمر	تو حریف رهزنانی، گه مخور
....	....
آنچنان مستے مباش اے بیخرد	کہ بعقل آید، پشیمانی خورد ۲۰۴
بلکہ زان مستان کہ چون مے میخورند	عقلهاے پختہ حسرت میبرند ⑨

۶

طغیان وکفران اہل سبا ۱۹۴

تو نخواندی قصۂ اہل سبا	یا بخواندی و ندیدی جز صدا
داد حق اہل سبا را بس فراغ	صد ہزاران قصر وایوانها و باغ
شکر حق نگزاردند آن بدرگان	در وفا بودند کمتر از سگان ⑦
آن سبا، ز اہل صبا بودند خام	کار شان کفران نعمت باکرام ۱۹۶
پس سبا گفتند باعد بیننا	شیننا خیر لنا خذ زیننا
ما نمیخواہیم این ایوان و باغ	نے زنان خوب نے امن وفراغ
چون ز حد بردند اصحاب سبا	کہ بہ پیش ما وبا بہ از صبا
ناصحان شان در نصیحت آمدند	از فسوق وکفر، مانع میشدند
قصد خون ناصحان میداشتند	تخم فسق وکافری میکاشتند ㉗
اصل شان بد بود، زان اہل سبا	می رمیدندے ز اصحاب لقا ۲۴۹
داد شان چندین ضیاع وباغ وراغ	از چپ و از راست از بہر فراغ
بسکہ می افتاد از پرّی ثمار	تنگ می شد معبر بہ رہگذار
آن نثار میوہ رہ را میگرفت	از پرے میوہ رہرو در شگفت

سله بر سر، بر درختستان شان | پر شدے تا خواست از میوه فشان

باد آن میوه فشاندے بیکسے | پر شدے زان میوه دامنها بسے

خوشهاے زفت تا زیر آمده | بر سر و روے رونده می زده

مرد گلخن تاب، از پرّے زر | بسته بودے بر میان، زرین کمر

سگ کلیچه کوفتے در زیر پا | تخمه بودے گرگِ صحرا از نوا

گشته ایمن شهر و ده از دزد و گرگ | بز نترسیدے هم از گرگِ سترگ

جامهٔ ایشان، اگرچرکین شدے | آتشِ سوزنده، شان صابون بدے

در تنور انداختندے جامه را | بعد یک ساعت شدے خوش باصفا

چون زحد بردند ناشکری چنان | غیرتِ حق کارگر شد در زمان

سیزده پیغمبر، آنجا آمدند | گمرهان را جمله رهبر می شدند

که هلا نعمت فزون شد، شکر گو | مرکبِ شکر ار نجنبد، حرّ کو

شکرِ منعم واجب آمد در خرد | ورنه بکشاید درِ خشم ابد

هین کرم بینید و این خود کس کند | کز چنین نعمت بشکرے بس کند

سر بہ بخشد، شکر خواهد سجدهٔ | پا بہ بخشد، شکر خواهد قعدهٔ

شکر نعمت نعمتت افزون کند | صد هزاران گل، زخارے سر کند

قوم گفته، شکرِ ما را بُرد غول | ما شدیم از شکر و زنعمت ملول

نعمتے چه، سیر شد جان ما ازین | شکر چه گوئیم، بر گوئید هین

پیش ما، این نعمت آرد محنتے | شکرِ محنت کس نگفته است اے فتے

ما چنان پژمرده گشتیم از عطا | که نه طاعت مان، خوش آید، نے خطا

ما نمی خواهیم نعمتها و باغ | ما نمی خواهیم اسبابِ فراغ

انبیا گفتند در دل علتیست | که ازان در حق شناسی آفتیست

نعمت از وی جملگی علت شود — طعمه در بیمار کی قوت شود

ما طبیبانیم شاگردان حق — بحر قلزم دید ما را فانفلق ٢٥٠

آن طبیبان طبیعت دیگر اند — که بدل از راه نبضی بنگرند

ما بدل بی واسطه خوش بنگریم — کز فراست ما بعالی منظریم

آن طبیبان را بود بولی دلیل — وین دلیل ما بود وحی جلیل

دست مزدی می نخواهیم از کسی — دست مزد ما رسد از حق بسی

هین صلا بیماری ناسور را — داروی ما یک بیک رنجور را

قوم گفتند ای گروه مدعی — کو گواه علم طب نافعی

چون شما بسته همین خواب و خورید — همچو ما باشید و در ده می چرید

چون شما در دام این آب و گلید — کی شما صیاد سیمرغ دلید

حب جاه و سروری دارد بران — که شمارد خویش از پیغمبران

ما نخواهیم اینچنین لاف و دروغ — کردن اندر گوش و افتادن بدوغ

انبیا گفتند کاین زان علت است — مایهٔ کوری حجاب رویت است

دعوی ما را شنیدید و شما — می نه بینید این گهر در دست ما

امتحان است این گهر مر خلق را — ماش گردانیم گرد چشمها

هر که گوید کو گواه گفتش گواست — کو نمی بیند گهر حبس عماست

آفتابی در سخن آمد که خیز — که برآمد روز و برجه کم ستیز

تو بگویی آفتابا کو گواه — گویدت ای کور از حق دیده خواه

قوم گفتند این همه زرق است و مکر — که خدا نائب کند از زید و بکر ٢٥١

هر رسول شاه باید جنس او — آب و گل کو خالق افلاک کو

مغز خر خوردیم تا ما چون شما — پشه را داریم همراز هما

کو هما، کو پشه، کو گل، کو خدا / ز آفتاب چرخ چه بود ذره را

این چه نسبت وین چه پیوندے بود / تا که در عقل و دماغے در رود

ما کجا، وین گفتِ بیهوده کجا / این چه زرق است و چه شیدست و دغا

خود کجا، کو آسمان، کو ریسمان / می نگیرد مغز ما، این داستان

(۲۸) غالبًا ما عقل داریم این قدر / گندنا را می شناسیم از گزر

انبیا گفتند آوه پندِ مان / سخت تر کرد، اے سفیهان، بندتان

اے دریغا که دواے رنجِ تان / گشت زهر جانِ قهر آهنج تان

ظلمت افزود این چراغ آن چشم را / چون خدا بگماشت بر دل ختم را

چه رئیسی جست خواهیم از شما / که ریاست مان فزونست از سما

چه شرف یابد ز کشتی بحرِ دُر / خاصه کشتیئے ز سرگین گشته پر

چون بتِ سنگین شما را قبله شد / لعنت و کوری شما را ظله شد

چون نشاید سنگِ تان انباز حق / چون نشاید عقل و جان همراز حق

پشهٔ مرده هما را شد شریک / چون نشاید زنده همراز ملیک

یا مگر مرده، تراشیده شماست / پشهٔ زنده، تراشیده خداست

قوم گفتند، اے نصوحان بس بود / آنچه گفتید ار درین ده کس بود ۲۵۵

قفل بر دلهاے ما بنهاد حق / کس نداند برد بر خالق سبق

نقش ما این کرد آن تصویر گر / این نخواهد شد بگفت و گو دگر

سنگ را صد سال گوئی لعل شو / کهنه را صد بار گوئی باش نو

خاک را گوئی صفات آب گیر / آب را گوئی عسل شو یا که شیر

نار را گوئی که نورِ محض شو / پشه را گوئی که سوے باد رو

قلب را گوئی که عین پاک شو / یا که اکسیرے شو و چالاک شو

هیچ ازان اوصاف دیگرگون شوند　　آب کے گردد عسل اے ارجمند
خالق افلاک وهم افلاکیان　　خالق آب وتراب وخاکیان
آسمان را داد دوران وصفا　　آب وگل را تیره روئی ونما
کے تواند آسمان دُردے گزید　　کے تواند آب وگل صفوت خرید
قسمتے کردست هریک را رہے　　کے کُہے گردد بجهدت چون کُہے
انبیا گفتند آرے آفرید　　وصفهائے کہ نتان زان سر کشید
وافرید او وصفهاے عارضی　　کہ کہے مبغوض میگردد رضی
سنگ را گوئی کہ زر شو بیهده است　　مس را گوئی کہ زر شو راه هست
ریگ را گوئی کہ گل شو عاجزست　　خاک را گوئی کہ گل شو جائز است
رنجها داد است کانرا چاره نیست　　آن بمثل گنگی وفطس وعمی است
رنجها داده است کان را چاره هست　　آن بمثل لقوه و درد سر است
این دواها ساخت بهر ائتلاف　　نیست این درد و دواها از گزاف
بلکه اغلب رنجها را چاره هست　　چون بجد جوئی بیاید آن بدست
قوم گفتند اے گروه این رنج ما　　نیست زان رنجے کہ بپذیرد دوا
سالها گفتید زین افسون وپند　　سخت تر میگشت زان هر لحظه بند
گر دوا را این مرض قابل بدے　　آخر از وے ذرهٔ زائل شدے
سده چون شد آب ناید در جگر　　گر خورد دریا رود جاے دگر
لاجرم آماس گیرد دست وپا　　تشنگی را نشکند آن استقا
انبیا گفتند نومیدی بد است　　فضل ورحمتهاے باری بیحد است
از چنین محسن نشاید ناامید　　دست در فتراک این رحمت زنید
اے بسا کارے کہ اول صعب گشت　　بعد ازان بگشاده شد سختی گذشت

بعد نومیدی، بسے امید هاست — از پس ظلمت، بسے خورشید هاست

خود گرفتم که شما سنگین شدید — قفلها بر گوش و بر دل بر زدید

هیچ ما را با قبولی کار نیست — کارِ ما تسلیم و فرمان بردنیست

او بفرمود استمان این بندگی — نیست ما را از خود این گویندگی

جان برائے امرِ او داریم ما — گر بریگے گوید او کاریم ما

امرِ حق را ما گروه بے ریا — می رسانم این رسالت با شما

غیرِ حق، جانِ نبی را یار نیست — با قبول و ردّ خلقش کار نیست

مزدِ تبلیغِ رسالاتش از وست — زشت و دشمن رو شدیم از بهرِ دوست

۲۵۶ راههائے صعب پایان برده ایم — ره براهلِ خویش آسان کرده ایم

هین بجوئید از نجوم سعدِ راه — زانکه در ظلمت دریده قعرِ چاه

هرکه ما را گشت پیرو باز رست — از عذابِ نار و در جنت نشست

وانکه نشنید از شقاوت پندِ ما — در عذابِ جاودان شد مبتلا

قوم گفتند ار شما سعدِ خودید — نحسِ مائید و ضدید و مرتدید

جانِ ما فارغ بد از اندیشها — در غم افگندید ما را و عنا

ذوقِ جمعیت که بود و اتفاق — شد ز فالِ زشتِ تان، صد افتراق

طوطئ نقل و شکر بودیم ما — مرغِ مرگ اندیش گشتیم از شما

هر کجا افسانهٔ غم گستریست — هر کجا آوازهٔ مستنکریست

هر کجا اندر جهان فالِ بدیست — هر کجا مسخے نکالئے فاسدیست

در مثالِ قصه و فالِ شماست — در غم انگیزئ شما را مشتهاست

انبیا گفتند فالِ زشت و بد — از میانِ جانِ تان دارد مدد

گر تو جائے خفته باشی باخطر — اژدها در قصدِ تو آید بسر

مہربانی مر ترا آگاہ کرد　　که بجه زو دار نه اثر در ہات خورد

تو بگوئی فال بد چون میزنی　　فال چہ برچہ ببین در روشنی

از میان فال بد من خود ترا　　میرہانم می برم سوئے سرا

ایکه نصح ناصحان را نشنوی　　فال بد باتست ہر جا میروی

انبیا گفتند با خاطر که چند　　میدہیم این را و آنرا وعظ و پند

۲۵۹

چند کوبیم آہن سردے زغے　　در دمیدن در قفس این تا بکے

جنبش خلق از قضا و وعدہ است　　تیزئے دندان ز سوز معدہ است

نفس اول راند بر نفس دوم　　ماہی از سر گندہ باشد نے زدم

لیک ہم میدان و خر میران چو تیر　　چونکه بلغ گفت حق شد ناگزیر

تو نمیدانی کزین دو کیستی　　جہد کن چندانکه بینی چیستی

چون نہی بر پشت کشتی بار را　　بر توکل میکنی آن کار را

تو نمیدانی کزین ہر دو کئی　　غرقۂ اندر سفر یا ناجئی

گر بگوئی تا ندانم من کیم　　در نخواہم تاخت بر کشتی و یم

من درین رہ ناجیم یا غرقہ ام　　کشف گردان کز کدامین فرقہ ام

من نخواہم رفت این رہ با گمان　　بر امید خشک ہمچون دیگران

ہیچ بازرگان نیئے ناید ز تو　　زانکه در غیب است سر این دو رو

تاجر ترسندہ طبع شیشہ جان　　در طلب نے سود دارد نے زیان

بل زیان دارد که محروم است و خوار　　نور او یابد که باشد شعلہ خوار

چونکه بر بوک است جملہ کارہا　　کار دین اولے کزان یابی رہا

نیست دستوری درینجا قرع یاب　　جز امید اللہ اعلم بالصواب

۷

۱۹۵

جمع آمدن اہل آفت نزد عیسیٰ بہ شفا خواستن

از درِ دل و اہلِ دل آبِ حیات
چند نوشیدی و وا شد چشمہات
پس غذاے سکر و وجد و بیخودی
از درِ اہلِ دلان بر جان زدی
باز این در را رہا کردی ز حرص
گرد ہر دکان ہمی گردی چو خرس

صومعۂ عیسیٰ ست خوانِ اہلِ دل — ہان و ہان اے مبتلا این در مہل
جمع گشتندے ز ہر اطراف خلق — از ضریر و لنگ و شل و اہلِ دلق
بر درِ آن صومعۂ عیسیٰ صباح — تا بدم شان وا رہاند از جناح
او چو فارغ گشتے از اورادِ خویش — چاشتگہ بیرون شدے آن خوب کیش
جوق جوق آن مبتلا دیدے نزار — شستہ بر در در امید و انتظار
پس دعا کردے و گفتے اے خدا — حاجت و مقصود جملہ کن روا
گفتے اے اصحابِ آفت از خدا — حاجتِ این جملگان تان شد روا
ہین روان گردید بے رنج و عنا — سوئے غفاری و اکرام خدا
جملگان چون اشتران بستہ پاے — کہ کشائی زانوے ایشان براے
جملہ صحت یافتہ گشتہ روان — از دمِ جان بخش عیسیٰ در زمان
شد روا آن حاجتِ جملہ علیل — ز امرِ حق و از دمِ نیکِ جلیل
بے توقف جملہ شادان و رامان — از دعاے وے شدندے پا دوان

جملہ بے درد والم بے رنج و غم　　تندرست و شادمان و محترم

سوئے خانہ خویش گشتند بے رواں　　از دم میمونِ آن صاحبقران

آزمودی تو بسے آفاتِ خویش　　یافتی صحت ازین شاہانِ کیش

چند آن لنگئے تو رہوار شد　　چند جانت بے غم و آزار شد

ناسپاسئے و فراموشئے تو　　یاد ناورد آن عسل نوشئے تو

لاجرم آن راہ بر تو بستہ شد　　چون دل اہل دل از تو خستہ شد

زود شان دریاب و استغفار کن　　ہمچو ابرے گریہائے زار کن

تا گلستان شان سوئے تو بشگفد　　میوہائے پختہ بر تو وا کفد

۸

نواختن مجنون سگِ کوے لیلےٰ را

۲۰۰

کلب را مجنون و شے خاطر نواز

میکند در پیش او سوز و گداز

ہمچو مجنون کو سگے رامی نواخت　　بوسہ اش میداد و پیشش میگداخت

گرد او میگشت خاضع در طواف　　ہمچو حاجی گردِ کعبہ بے گزاف

۲۰۱

ہم سر و پایش ہمی بوسید و ناف　　ہم جلاب و شکرش میداد صاف

بوالفضولے گفت کاے مجنونِ خام　　اینچہ شید است اینکہ می آری مدام

پوزِ سگ دائم پلیدی میخورد　　مقعدِ خود را بلب می استرد

عیبہائے سگ بسے او می شمرد　　عیبدان از غیبدان بوے نبرد

گفت مجنون تو ہمہ نقشی و تن　　اندر آ بنگر تو از چشمان من

کاین طلسم بستهٔ مولیست، این | پاسبان کوچهٔ لیلیست این
همتش بین و دل و جان و شناخت | کو کجا بگزید و سگنگاه ساخت
او سگ فرخ رخ کهف من است | بلکه او هم در دو هم لهف من است
آن سگے کہ گشت در کویش مقیم | خاکِ پایش بہ ز شیرانِ عظیم
آن سگے کہ باشد اندر کوے او | من بشیران کے دہم یکموے او
ایکہ شیران مر سگانش را غلام | گفتن امکان نیست، خامش والسلام
گر ز صورت بگذریدا اے دوستان | جنت است و گلستان در گلستان

۹

دعوے طاؤسی کردن شغالے کہ در خمِ رنگ افتادہ بود

۲۰۴

کام از ذوقِ تو ہم خوش کنی
در دمی در خیکِ خود پرش کنی
پس بیک سوزن تہی گردد ز باد
این چنین فربہ تن عاقل مباد

آن شغالے، رفت اندر خمِ رنگ | اندران خم کرد یکساعت درنگ
پس بر آمد، پوستش رنگین شدہ | کہ منم طاؤس علیین شدہ
پشمِ رنگین، رونقِ خوش یافتہ | آفتاب آن رنگہا بر تافتہ
دید خود را سرخ و سبز و بور و زرد | خویشتن را بر شغالان عرضہ کرد
جملہ گفتند اے شغالک حال چیست | کہ ترا در سر نشاطے ملتویست
از نشاط از ما کرانہ کردۂ | این تکبر از کجا آوردۂ

یک شغالے پیش او شد کاسے فلان　　شید کردی تا شدی از خوشدلان

شید کردی تا بہ منبر بر جہی　　تا ز لاف این خلق را حسرت دہی

بس بکوشیدی ندیدی گرمیئے　　پس ز شید آوردۂ بے شرمیئے

(۱۰) ۲۰۵

آن شغال رنگ رنگ اندر نہفت　　بر بنا گوش ملامت گر بگفت

بنگر آخر در من و در رنگ من　　یک صنم چون من ندارد خود شمن

چون گلستان گشتہ ام صد رنگ و خوش　　مر مرا سجدہ کن از من سر مکش

کر و فر و آب و تاب و رنگ بین　　فخر دنیا خوان مرا و رکن دین

مظہر لطف خدائی گشتہ ام　　لوح شرح کبریای گشتہ ام

اے شغالان ہین مخوانیدم شغال　　کے شغالے را بود چندین جمال

آن شغالان آمدند آنجا بجمع　　ہمچو پروانہ بگرد اگرد شمع

پس چہ خوانیمت بگو اے جوہری　　گفت آن طاؤس نر چون مشتری

پس بگفتندش کہ طاؤسان جان　　جلوہا دارند اندر گلستان

تو چنان جلوہ کنی گفتا کہ نے　　بادیہ نا رفتہ چون گویم منے

بانگ طاؤسان کنی گفتا کہ لا　　پس نۂ طاؤس خواجہ بو العلا

خلعت طاؤس آید ز آسمان　　کے رسی از رنگ دعویہا بدان

۱۰

۲۰۴

چرب کردن مرد لافی لب و سبلت خود را بہ پارۂ دنبہ

صدق و گرمی خود شعار اولیاست

باز بیشرمی پناہ ہر دغاست

کالتفات خلق سوئے خود کشند

که خوشیم و از درون بس ناخوش اند

پوستِ دنبه یافت شخصے مستهان | هر صباحے چرب کردے سبلتان
درمیانِ منعمان رفتے که من | لوت چربی خورده ام در انجمن
دست بر سبلت نهادے در نوید | رمز یعنی سوئے سبلت بنگرید
کاین گواهِ صدقِ گفتارِ من است | وین نشانِ چرب و شیرین خوردن است
اشکمش گفتے جواب بے طنین | که اباد الله کید الکافرین
لافِ تو مارا بر آتش بر نهاد | کان سبالِ چربِ تو برکنده باد
گر نبودے لافِ زشتت اے گدا | یک کریمے رحم آوردے بما
او بدعوے میلِ دولت میکند | معده اش نفرینِ سبلت میکند
کاے خدا، رسوا کن این لافِ لئام | تا بجنبد سوئے ما رحمِ کرام
مستجاب آمد دعائے آن شکم | سوزشِ حاجت بزد بیرون علم
گفت حق گر فاسقی و اهلِ صنم | چون مرا خوانی اجابتها کنم
چون شکم خود را بحضرت در سپرد | گربه آمد، پوستِ آن دنبه ببرد
از پسِ گربه دویدند او گریخت | کودک از ترسِ عتابش رنگ ریخت
آمد اندر انجمن آن طفلِ خرد | آبروئے مردِ لافی را ببرد
گفت، آن دنبه که هر صبحے بدان | چرب میکردی لبان و سبلتان
گربه آمد ناگهانش در ربود | بس دویدیم و نکرد آن جهد سود
پهلوان در لاف گرم و ذوقناک | چون شنید این قصه، گشت از غم هلاک
منفعل شد درمیانِ انجمن | سر فرو برد و خمش گشت از سخن
خنده آمد حاضران را از شگفت | رحمهاشان باز جنبیدن گرفت

۲۰۵

دعوتش کردند و سیرش داشتند تخم رحمت در زمینش کاشتند
او چو ذوق راستی دید از کرام بے تکبر راستی را شد غلام
راستی را پیشهٔ خود کن مدام تا شوی در هر دو عالم نیکنام

۱۱

مجادلاتِ فرعون و موسےٰ

۲۰۵

ہمچو فرعونے مرصع کرده ریش برتر از عیسےٰ پریده از خریش
او ہم از نسل شغال ماده زاد درخم مالے و جاہے اوفتاد
ہر کہ دید آن جاه و مالش سجده کرد سجدهٔ افسوسیان را او بخورد
گشت مستک آن گدائے ژنده دلق از سجود و از تحیرہائے خلق
مال مار آمد کہ در وے زہرہاست وآن قبول و سجدهٔ خلق اژدہاست
جز قیامت کہ کشاید چشم را جز محبت کہ نشاند خشم را

۲۰۷

جہد بے توفیق جان کندن بود زار زنی کم چہ صد خرمن بود
جہد فرعونی چو بے توفیق بود ہرچہ او میدوخت آن تفتیق بود
از منجم بود در حکمش ہزار وز معبر نیز و ساحر بے شمار
مقدم موسےٰ نمودندش بخواب کہ کند فرعون و ملکش را خراب
با معبر گفت و با اہل نجوم چون بود دفع خیال و خواب شوم
جملہ گفتندش کہ تدبیرے کنیم راه زادن را چو رہزن میزنیم
تا رسید آن شب کہ مولد بود آن رائے این دیدند آن فرعونیان
کہ برون آرند آن روز از پگاه سوئے میدان بزم و تخت بادشاه

ع: تمثیل شعر آخر حکایت نہم ۱۲

پس بفرمودند در شهر آشکار	که منادیها کنند از شهریار
الصّلا ای جمله اسرائیلیان	شاه میخواند شما را زان مکان
تا شما را رو نماید بی نقاب	بر شما احسان کند بهر ثواب
کان اسیران را بجز دوری نبود	دیدن فرعون دستوری نبود
گر فتادندی بره در پیش او	بهر آن یاسه بخفتندی برو
یاسه آن بد که نه بیند هیچ اسیر	در گه و بیگه لقای آن امیر
بانگ چاؤشان چو در ره بشنود	تا نه بیند رو بدیواری کند
ور ببیند روی او مجرم شود	آنچه بدتر بر سر او آن رود
بود شان حرص لقای ممتنع	که حریص است آدمی فیما منع
شد منادی در محله هاروان	بانگ میزد کو بکو شادی کنان
کای اسیران سوی میدانگه روید	کز شهنشه دیدن و جود است امید
چون شنیدند مژده اسرائیلیان	تشنگان بودند بس مشتاق آن
زین خبر گشتند جمله شادمان	راه میدان برگرفتند آن زمان
حیله را خوردند آن سو تاختند	خویشتن را بهر جلوه ساختند
تا روند آنجا ببیند بار او	تا چه خاصیت دهد دیدار او
از غرض غافل بدند و بیخبر	وز طمع رفتند بیرون سربسر
پس بجوشیدند اسرائیلیان	از پگه تا جانب میدان دوان
چون بحیلت شان بمیدان برد او	روی خود بنمودشان بس تازه رو
کرد دلداری و بخششها بداد	هم عطا هم وعدها کرد آن قباد
بعد از آن گفتا ز بهر جان تان	جمله در میدان بخسپید امشبان
پاسخش دادند که خدمت کنیم	گر تو خواهی یک مه اینجا ساکنیم

شہ شبانگہ باز آمد شادمان　　کامشبان حمل است و دور ند از زنان　　۲۰۸

خازنش عمران بد اندر خدمتش　　ہم بشہر آمد قرین صحبتش

گفت ای عمران برین در خسپ تو　　ہین مرو سوی زن ای مرد نکو

گفت خسپم ہم برین درگاہِ تو　　ہیچ نندیشم بجز دلخواہِ تو

بود عمران ہم ز اسرائیلیان　　لیک مر فرعون را دل بود و جان

کے گمان بردی کہ او عصیان کند　　آنچہ خوف جانِ فرعون آن کند

این از عمران بد و افعالِ او　　لیک خود آن بد جزای حالِ او

خود کجا در خاطرِ فرعون بود　　اینچنین تقدیر چون عاد و ثمود

شہ برفت و او بران درگاہ خفت　　نیم شب آمد پئے دیدنش جفت

زن برو افتاد بوسید آن لبش　　بر جہانیدش ز خواب اندر شبش

گشت بیدار او و زن را دید خوش　　بوسہ باران کرد از لب بر لبش

گفت عمران این زمان چون آمدی　　گفت از شوق و قضای ایزدی

در کشیدش در کنار از مہر مرد　　بر نیامد با خود آندم در نبرد

جفت شد با او امانت را سپرد　　پس بگفت ای زن نہ این کاریست خرد

آہنے بر سنگ زد زاد آتشے　　آتشے از شاہ و ملکش کین کشے

من چو ابرم تو زمین موسیٰ نبات　　حق شہ شطرنج و ما ماتیم مات

مات و برد از شاہ میدان ای عروس　　آن مدان از ما مکن بر ما فسوس

آنچہ این فرعون می ترسد ازو　　ہست شد اینندم کہ گشتم جفتِ تو

باز گرد و ہیچ زینہا دم مزن　　تا نیاید بر من و تو صد حزن

عاقبت پیدا شود آثار این　　چون علامتہا رسد ای نازنین

در زمان از سوئے میدان نعرہا　　میرسید از خلق و می شد بر ہوا

شاہ ازان ہیبت برون جست آن زمان / پا برہنہ کین چہ غلغلہاست ہان

از سوئے میدان چہ بانگ است و غریو / کز نہیبش می رمد جنی و دیو

گفت عمران شاہ مارا عمر باد / قوم اسرائیلیانند از تو شاد

از عطائے شاہ شادی میکنند / رقص می آرند و کفہا میزنند

گفت، باشد کاین بود اما ولیک / وہم و اندیشہ مرا پُر کرد نیک

این صدا جانِ مرا تغییر کرد / از غم و اندوہ تلخم پیر کرد

پیش می آمد سپس میرفت شہ / جملۂ شب ہمچو حامل وقتِ زہ

ہر زمان میگفت، اے عمران مرا / سخت از جا بردہ است این نعرہا

زہرہ نے عمرانِ مسکین را کہ تا / باز گوید اختلاطِ جفت را

کہ زنِ عمران بعمران در خزید / تا کہ شد استارۂ موسےؑ پدید

ہر پیمبرؑ کہ در آید در رحم / نجم او بر چرخِ گردد منتجم

بر فلک پیدا شد این استارہ اش / کورئے فرعون و مکر و چارہ اش

روز شد، گفتش کہ اے عمران برو / واقفِ آن غلغل و آن بانگ شو

راند عمران جانبِ میدان و گفت / اینچہ غلغل بود، شاہنشہ نخفت

ہر منجم سر برہنہ، جامہ پاک / ہمچو اصحابِ عزا پاشیدہ خاک

ہمچو اصحابِ عزا آوازِ شان / بدگرفتہ از فغان و سازِ شان

ریش و مو برکندہ رو بدریدگان / خاک بر سر کردہ پر خون دیدگان

گفت، خیر است اینچہ آشوبست حال / بدنشانی میدہد منحوس سال

عذر آوردند و گفتند، اے امیر / کرد مارا دستِ تقدیرش اسیر

این ہمہ کردیم و دولت تیرہ شد / دشمنِ شہ ہست گشت و چیرہ شد

شب ستارۂ آن پسر آمد عیان / کورئے ما، بر جبینِ آسمان

زد ستاره آن پیمبرؑ بر سما | ما ستاره بار گشتیم از بکا

با دل خوش شاد عمران و ز نفاق | دست بر سر می بزد کاه الفراق

کرد عمران خویش پر خشم و ترش | رفت چون دیوانگان بی عقل و هش

خویشتن را اعجمی کرد و براند | گفتهاے بس خشن بر جمع خواند ۲۰۹

خویشتن را ترش و غمگین ساخت او | نردهاے بازگونه باخت او

گفت شان، شاه مرا بفریفتید | از خیانت وز طمع نشگیفتید

سوئے میدان شاه را انگیختید | آبروئے شاهِ ما را ریختید

دست بر سینه نهادند از ضمان | شاه را ما فارغ آریم از غمان

شاه هم بشنید و گفت، اے خائنان | من بر آویزم شما را بے امان

خویش را در مضحکه انداختیم | مالها با دشمنان در باختیم

تا که امشب جمله اسرائیلیان | دور ماندند از ملاقاتِ زنان

مال رفت و آبرو در کارِ خام | این بود یاری و افعالِ کرام

سالها ادرار و خلعت می برید | مملکتها را مسلّم می خورید

از براے آنکه در روزے چنین | فهم گرد آرید و گردید معین

راے تان این بود و فرهنگ و نجوم | طبل خواره اید و مکّارید و شوم

من شما را بر درم و آتش زنم | گوش و بینی و لبان تان بر کنم

عیش رفته بر شما ناخوش کنم | من شما را هیزمِ آتش کنم

سجده کردند و بگفتند، اے خدیو | گر یکے کرت ز ما چربید دیو

سالها دفعِ بلاها کرده ایم | وهم حیران، زانچه ماها کرده ایم

فوت شد از ما و حملش شد پدید | نُطفه اش جست و رحم اندر خزید

لیک استغفارِ این روزِ ولاد | ما نگهداریم، اے شاه و قباد

روز میلادش رصد بندیم ما — تا نگردد فوت و نجهد این قضا
گر نداریم این نگه، مارا بکش — ای غلام رای تو افکار و هش
تا به نه مه می شمرد او روز روز — تا نپرد تیر حکم خصم دوز
بعد نه مه، شه برون آورد تخت — سوی میدان و منادی کرد سخت
بار دیگر شد منادی سوی شهر — کای زنان از دهر می یابید بهر
ای زنان، باطفلگان میدان روید — تا ز داد و بخششم شادان شوید
آن چنانکه پار مردان را رسید — خلعت و هر کس از ایشان زر کشید
هین زنان امسال اقبال شماست — تا بیابد هر کسی چیزی که خواست
مر زنان را خلعت و صلت دهند — کودکان را هم کلاه زر نهند
هر که او این ماه زائیده است هین — گنجها گیرد ز من بیشک یقین
آن زنان با طفلگان بیرون شدند — شادمان تا خیمهٔ شاه آمدند
هر زنی نوزاده بیرون شد ز شهر — سوی میدان غافل از دستان قهر
چون زنان جمله بدو گرد آمدند — هرچه بود آن نر ز مادر بستدند
سر بریدندش که اینست احتیاط — تا نزاید خصم و نفزاید خباط
چون زن عمران که موسیٰ زاده بود — دامن اندر چید زان آشوب زود
بعد از آن دستان که آن سگ باز نان — کرد دیگر بین چه آورد آن زمان
آن زنان قابله در خانها — بهر جاسوسی فرستاد آن دغا
غمز کردندش که اینجا کودکیست — نامد او میدان که در وهم و شکیست
اندرین کوچه یکی زیبا زنیست — کودکی دارد ولیکن پرفنیست
چون عوانان آمدند او طفل را — در تنور انداخت از امر خدا
وحی آمد سوی زن از دادگر — که ز نسل آن خلیل است این پسر

۲۱۰

در تنور انداز موسیٰ را تو زود | تا نگهدارمیش اندر نار و دود

زن بوحی انداخت او را در شرر | بر تنِ موسیٰ نکرد آتش اثر

پس عوانان خانه را جستند زود | هیچ طفلے اندران خانه نبود

پس عوانان بیمراد آنسو شدند | باز غمازان کزان واقف بدند

با عوانان ماجرا برداشتند | پیش فرعون از برائے دانگِ چند

کاے عوانان باز گردید آن طرف | نیک نیکو بنگرید اندر غرف

باز گشتند آن عوانان جملگان | تا که موسیٰ را بجویند آن زمان

باز وحی آمد که در آبش فگن | روئے در امید دار و مو مکن

در فگن در نیلش و کن اعتمید | من ورا با تو رسانم رو سفید

مادرش انداخت اندر رود نیل | کار را بگذاشت با نعم الوکیل

این سخن پایان ندارد مکرهاش | جمله می پیچید هم در ساق و پاش

صد هزاران طفل میکشت او برون | موسیٰ اندر صدر خانه در درون

از جنون میکشت هر جا بد جنین | از حیل آن کور چشم دوربین

اژدها بد مکر فرعونِ عنود | مکر شاهانِ جهان را خورده بود

لیک ازو فرعون تر آمد پدید | هم ورا هم مکرِ او را در کشید

اژدها بود و عصا شد اژدها | این بخورد آن را بتوفیقِ خدا ← (۱۲)

۲۱۲

گفت فرعونش چرا تو اے کلیم | خلق را کشتی و افگندی تو بیم

در هزیمت از تو افتادند خلق | در هزیمت کشته شد مردم ز زلق

لاجرم مردم ترا دشمن گرفت | کینِ تو در سینه مرد و زن گرفت

خلق را میخواندی بر عکس شد | از خلافت مردمان را نیست بد

من هم از شرت اگر پس می خرم | در مکافاتِ تو دیگے می پزم

دل ازین بر کن که بفریبی مرا — یا بحرفے پس روے گردم ترا

تو بدان غره مشو کین ساختی — در دلِ خلقان هراس انداختی

صد چنین آری و هم رسوا شوی — خوار گردی ضحکهٔ غوغا شوی

همچو تو سالوس بسیاران بدند — عاقبت در مصرِ ما رسوا شدند

گفت، با امرِ حقم اشراک نیست — گر بریزد خونم امرش، باک نیست

راضیم من، شاکرم من، اے حریف — این طرف رسوا و پیشِ حق شریف

پیشِ خلقان خوار و زار و ریشخند — پیشِ حق محبوب و مطلوب و پسند

از سخن میگویم این ورنه خدا — از سیه رویان کند فردا ترا

عزت آنِ اوست و آنِ بندگانش — ز آدم و ابلیس برمی خوان نشانش

شرحِ حق پایان ندارد همچو حق — هان و هان بر بند و برگردان ورق

۲۱۳ گفت فرعونش، ورق در حکمِ ماست — دفتر و دیوان و حکم این دم مراست

مر مرا بخریده اند اهلِ جهان — کز همه عاقل تری تو اے فلان

موسیا خود را خریدی، هین برو — خویشتن کم بین، بخود غره مشو

جمع آرم ساحرانِ دهر را — تا که جهلِ تو نمایم شهر را

این نخواهد شد بروزے یا دو روز — مهلتم ده تا چهل روزِ تموز

گفت موسئے مر مرا دستور نیست — بنده ام، امهالِ تو مامور نیست

گر تو چیرئے و مرا خود یار نیست — بنده فرمانم، بدانم کار نیست

می زنم با تو بجد تا زنده ام — من چه کاره نصرتم، من بنده ام

می زنم تا در رسد حکم خدا — که کند هر خصم را از خصمے جدا

گفت، نے نے مهلتم باید نهاد — عشوه ها کم ده، تو کم پیمائے باد

حق تعالی وحی کردش در زمان — مهلتے ده مرورا، مهراس ازان

این چهل روزش بده مهلت بطوع   تا سگالد مکرها او نوع نوع

تا بکوشد او که نے من خفته ام   تیز رو گو پیش ره بگرفته ام

حیلهاشان را همه برهم زنم   و آنچه افزایند من برکم زنم

تو مترس و مهلتش در ده دراز   گو سپه گرد آر و صد حیلت بساز

گفت، امر آمد برو مهلت ترا   من بجائے خود شدم، رستی هلا

او همی شد، اژدها اندر عقب   چون سگ صیاد دانا و محب

چون سگ صیاد جنبان کرده دم   سنگ را میکرد ریگ او زیر سم

سنگ و آهن را بدم در می کشید   خرد می خائید آهن را پدید

در هوا میکرد سر بالاے برج   که هزیمت می شد از وے روم و گرج

کفک می انداخت چون اشتر ز کام   قطرهٔ زان بر هر که می زد، شد جذام

ژغژغ دندان او دل می شکست   جان شیران سیه میشد ز دست

چون بقوم خود رسید آن مجتبیٰ   شدق او بگرفت و باز او شد عصا

تکیه بر وے کرد و میگفت اے عجب   پیش ما خورشید و پیش خصم شب

چونکه موسیٰ باز گشت و او بماند   اهل راے و مشورت را پیش خواند   ۲۱۴

مجتمع گشتند و بفشردند پاے   هر کسے کردند عرض فکر و رائے

عاقبت هامانِ بے سامان و دون   رائے پیش آورد و گردش رهنمون

کاے شه صاحب ظفر چون غم فزود   ساحران را جمع باید کرد زود

در ممالک ساحران داریم ما   هر یکے در سحر فرد و پیشوا

مصلحت آنست کز اطرافِ مصر   جمع آردشان، شه و صرّافِ مصر

او بسے مردم فرستاد آن زمان   هر نواحے بهرِ جمعِ جادوان

هر طرف که ساحرے بد نامدار   کرد پرّان سوئے او ده پیک کار

دو جوان بودند ساحر مشتهر — سحر ایشان در دل شه مستمر
چون بدیشان آمد آن پیغام شاه — کز شما شاه است اکنون چاره خواه
از پئے آنکه دو درویش آمدند — بر شه و بر قصر او موکب زدند
نیست با ایشان بغیر یک عصا — که همی گردد بامرش اژدها
شاه و لشکر جمله بیچاره شدند — زین دو کس جمله بافغان آمدند
چاره جویان بنده را پیش شما — شاه ازان ارسال فرموده است تا
چارهٔ سازید اندر دفع شان — گنجها بخشد، عوض شه بیکران
چارهٔ می باید اندر ساحری — تا بود که زین دو ساحر جان بری
۲۱۵ آن دو ساحر را چو این پیغام داد — ترس و مهرے در دل هر دو فتاد
عرق جنسیت چو جنبیدن گرفت — سر بزانو بر نهادند از شگفت
چون دبیرستان صوفی زانو است — حل مشکل را دو زانو جادو است
بعد ازان گفتند، اے مادر بیا — گور بابا کو؟ تو ما را ره نما
بر دشان بر گور او، بنمود راه — پس سه روزه داشتند از بهر شاه
بعد ازان گفتند، اے بابا بما — شاه پیغامے فرستاد از وجا
که دو مرد او را به تنگ آورده اند — آبرویش پیش لشکر برده اند
نیست با ایشان سلاح و لشکرے — جز عصا و در عصا شور و شرے
تو جهان راستان در رفتهٔ — گرچه در صورت بخاکے خفتهٔ
آن اگر سحر است، ما را ده خبر — ور خدائی باشد، اے جان پدر
هم خبر ده تا که ما سجده کنیم — خویش را بر کیمیائے بر زنیم
نا امیدانیم امیدے رسد — در شب دیجور، خورشیدے رسد
از ضلال آئیم در راه رشد — راندگانیم و کرم ما را کشد

گفت شان در خواب کای اولاد من   نیست ممکن ظاهر این را دم زدن
فاش و مطلق گفتنم دستور نیست   لیک راز از پیش چشمم دور نیست
لیک بنمایم نشانے با شما   تا شود پیدا شما را این خفا
نور چشمانم، چو آن جاگه روید   از مقام خفتنش آگه شوید
آن زمان که خفته باشد آن حکیم   آن عصا را قصد کن بگذار بیم
گر بدزدید ش عصا، او ساحر است   چارهٔ ساحر، شما را حاضر است
ور نتوانید، هان، آن ایزدیست   او رسول ذوالجلال و مهتدیست
گر جهان فرعون گیرد شرق و غرب   سرنگون آید خدا را آگه حرب
این نشان راست دادم جان باب   بر نویس، الله اعلم بالصواب
جان با با چون بخسپد ساحرے   سحر و مکرش را نباشد رهبرے
جادوے که حق کند حق است و راست   جادوے خواندن مر آن حق را خطاست
جان با با، این نشان قاطع است   گر بمیرد نیز، حقش رافع است
جان با با چونکه ساحر خواب شد   کار او بے رونق و بے آب شد ۲۱۶
هر دو بوسیدند گورش را و رفت   تا به مصر از بهر آن پیکار زفت
چون به مصر از بهر آن کار آمدند   طالب موسیٰ و جاے او شدند
اتفاق افتاد کان روز ورود   موسیٰ اندر زیر نخلے خفته بود
پس نشان دادند شان مردم بدو   که برو، آن سوے نخلستان بجو
چون بیامد، دید در خرمابنان   خفته، کو بود بیدار جهان
بهر ناز بسته او دو چشم سر   عرش و فرشش جمله در زیر نظر
چون بدیدندش که خفته است او دراز   بهر دزدیدن عصا کردند ساز
ساحران قصد عصا کردند زود   کز پسش باید شدن وانزا ربود

اندکے چون بیشتر کردند ساز — اندر آمد آن عصا در اهتزاز
آنچنان بر خود بلرزید آن عصا — کان دو بر جا خشک گشتند از وجا
بعد ازان شد اژدها و حمله کرد — هر دو آن بگریختند و روے زرد
رو درافتادن گرفتند از نهیب — غلط غلطان منهزم اندر نشیب
پس یقین شان شد که هست از آسمان — زانکه مے دیدند حدِ ساحران
بعد ازان اطلاق و تب شان شد پدید — کارِ شان تا نزع و جان کندن رسید
پس فرستادند مردے در زمان — سوے موسےؑ از براے عذرِ آن
کامتحان کردیم و ما را کے رسد — امتحانِ تو اگر نبود حسد
مجرمِ شاهیم و ما را عذر خواه — اے تو خاص الخاص درگاہِ اله
درگزر از ما که ما کردیم بد — اے ترا الطاف و فضلِ بعید
عفو کرد و در زمان نیکو شدند — پیش موسےؑ بر زمین سر می زدند
گفت موسےؑ عفو کردم اے کرام — گشت بر دوزخ تن و جان تان حرام
من شما را خود ندیدم اے دو یار — اعجمی سازید خود را از اعتذار
همچنان بیگانه شکل و آشنا — در نبرد آئید پیشِ پادشا
آنچه باشد مر شما را از فنون — جمع آرید از درون و از برون
پس زمین را بوسه دادند و شدند — انتظارِ وقتِ فرصت می بدند
تا بفرعون آمدند آن ساحران — داد شان تشریفهاے بیکران
وعدها شان کرد و پیشین هم بداد — بندگان اسپان و نقد و جنس و زاد
بعد ازان شان گفت هین اے شائقان — گر فزون آئید اندر امتحان
برفشانم بر شما چندین عطا — که بدرد پردهٔ جود و سخا
پس بگفتندش باقبالِ تو شاه — غالب آئیم و شود کارش تباه

ما درین فن صفدریم و پہلوان　　　کس ندارد پائے ما اندر جہان

ساحران در عہد فرعون لعین　　　چون مری کردند با موسٰی زکین　　۴۳

لیک موسٰی را تقدم داشتند　　　ساحران او را مکرم داشتند

زانکہ گفتندش کہ فرمان آن تست　　　گر تو میخواہی عصا بفگن نخست

گفت نے اول شما اے ساحران　　　افگنید آن مکرہا را در میان

اینقدر تعظیم دین شان را خرید　　　وز مری آن دست و پاہاشان برید

ساحران را نے کہ فرعون لعین　　　کرد تہدید و سیاست بر زمین　　۲۲۸

کہ ببرم دست و پاتان از خلاف　　　پس در آویزم ندارم تان معاف

او چنان پنداشت کایشان در ہمان　　　وہم و تخویف اند و وسواس و گمان

کہ بود شان لرزہ و تخویف و ترس　　　از توہما و تہدیدات نفس

او نمیدانست کایشان رستہ اند　　　بر دریچہ نور دل بنشستہ اند

سایۂ خود را ز خود دانستہ اند　　　چابک و چست و گش و برجستہ اند

ذکر موسٰی بند خاطرہا شد است　　　کاین حکایتہاست کہ پیشین بد است　　۲۱۶

ذکر موسٰی بہر روپوش است لیک　　　نور موسٰی نقد تست اے یار نیک

موسٰی و فرعون در ہستئ تست　　　باید این دو خصم را در خویش جست　　۲۱۷

۱۲

آوردن مارگیرے اژدہائے افسردہ را بہ بغداد　　۲۱۰

آنچہ در فرعون بد اندر تو ہست

لیک اژدرہات محبوس چہ است

مارگیرے رفت سوئے کوہسار | تا بگیرد او بافسونہاشں مار
گرگران وگرشتابندہ بود | آنکہ جو بندہ است یابندہ بود
۲۱۱ او ہمی جستے یکے مارے شگرف | گردِ کوہستان و در ایامِ برف
اژدہائے مردہ دید آنجا عظیم | کہ دلش از شکلِ او شد پر زبیم
مارگیر اندر زمستانِ شدید | مار می جست، اژدہائے مردہ دید
مارگیر از بہرِ حیرانئ خلق | مارگیرد، اینت نادانئ خلق
مارگیر آن اژدہا را برگرفت | سوئے بغداد آمد از بہرِ شگفت
اژدہائے چون ستونِ خانۂ | می کشیدش از پئے دانگانۂ
کاژدہائے مردۂ آوردہ ام | در شکارش من جگرہا خوردہ ام
او ہمی مردہ گمان بردش ولیک | زندہ بود و او ندیدش نیک نیک
او ز سرماہا و برف افسردہ بود | زندہ بود و شکلِ مردہ می نمود
تا بہ بغداد آمد آن ہنگامہ جو | تا نہد ہنگامۂ بر چارسو
بر لبِ شط مرد ہنگامہ نہاد | غلغلہ در شہرِ بغداد او فتاد
مارگیرے اژدہا آوردہ است | بوالعجب نادر شکارے کردہ است
جمع آمد صد ہزاران خام ریش | صیدِ او شد ہر یک آنجا از خریش
منتظر ایشان و او ہم منتظر | تا کہ جمع آیند خلقِ منتشر
مردم ہنگامہ افزون تر شود | کدیہ و توزیع نیکوتر رود
جمع آمد صد ہزاران ژاژخا | حلقہ کردہ پشتِ پا بر پشتِ پا
مرد را از زن خبر نے ز اژدحام | رفتہ درہم چون قیامت خاص و عام
۲۱۲ چون ہمی حُرّاقہ جنبانید او | میکشیدند اہلِ ہنگامہ گلو
اژدہا کز زمہریر افسردہ بود | زیرِ صد گونہ پلاس و پردہ بود

بسته بودش بارسنهاے غلیظ　　　احتیاطے کرده بودش آن حفیظ

در درنگ و اتفاق و انتظار　　　وزهیا هوے وفغان بیشمار

وزغلوئے خلق و مکث و طمطراق　　　تافت بر آن مار خورشید عراق

آفتاب گرم سیرش گرم کرد　　　رفت از اعضاے او اخلاط سرد

مرده بود و زنده گشت او از شگفت　　　اژدها بر خویش جنبیدن گرفت

خلق را از جنبش آن مرده مار　　　گشت شان آن یک تحیر صدهزار

باتحیر نعرها انگیختند　　　جملگان از جنبشش بگریختند

می شکست او بند و زان بانگ بلند　　　هر طرف میرفت چاقاچاق بند

بندها بشکست و بیرون شد ز زیر　　　اژدهاے زشت غران همچو شیر

در هزیمت بس خلائق کشته شد　　　از فتاده و کشتگان صدپشته شد

مارگیر از ترس برجا خشک گشت　　　که چه آوردم من از کهسار و دشت

گرگ را بیدار کرد آن کورمیش　　　رفت نادان سوے عزرائیل خویش

اژدها یک لقمه کرد آن گیج را　　　سهل باشد خون خوری حجاج را

خویش را بر استنے پیچید و بست　　　استخوان خورده را درهم شکست

نفس اژدرهاست او کے مرده است　　　از غم بے آلتی افسرده است

گر بیابد آلت فرعون او　　　که بامر او همی رفت آب جو

آنگه او بنیاد فرعونی کند

راه صد موسیٰ و صد هارون زند

۱۳

۲۱۷ اختلاف کردن مردمان در چگونگی شکلِ پیل در شبِ تار

از نظر گاہست اے مغزِ وجود
اختلافِ مومن وگبر و جہود

پیل اندر خانۂ تاریک بود — عرضہ را آوردہ بودندش ہنود
از برائے دیدنش مردم بسے — اندران ظلمت ہمی شد ہر کسے
دیدنش با چشم چون ممکن نبود — اندران تاریکیش کف می بسود
آن یکے را کف بخرطوم اوفتاد — گفت ہمچون ناودان است این نہاد
آن یکے را دست بر گوشش رسید — آن بروچون بادبیزن شد پدید
آن یکے را کف چو بر پایش بسود — گفت، شکلِ پیل دیدم چون عمود
آن یکے بر پشتِ او بنہاد دست — گفت، خود این پیل چون تختے بداست
ہمچنین ہر یک بجزوے کو رسید — فہم آن میکرد و ہر جا می تنید
از نظر گہ گفتِ شان شد مختلف — آن یکے دالش لقب داد این الف
در کفِ ہر کس اگر شمعے بدے — اختلاف از گفتِ شان بیرون شدے
چشمِ حس ہمچون کفِ دست است وبس — نیست کف را بر ہمہ او دسترس
جسمِ دریا دیگر است و کف دگر — کف بہل و ز دیدہ در دریا نگر

جنبشِ کفہا ز دریا روز و شب
کف ہمی بینی و دریا نے عجب

۱۴

سرکشیدن کنعان از دعوتِ نوحؑ

دم مزن تا دم زند بهر تو روح
آشنا بگذار در کشتئ نوحؑ

همچو کنعان کاشنا می کرد او
که نخواهم کشتئ نوحؑ عدو

هین بیا در کشتئ بابا نشین
تا نگردی غرق طوفان اے مہین

گفت، نے من آشنا آموختم
من بجز شمع تو شمع افروختم

هین مکن کاین موج طوفانِ بلاست
دست و پا را آشنا امروز لاست

بادِ قہر است و بلاے شمع کش
جز که شمع حق نمی پاید، خمش

گفت، نے رفتم بران کوهِ بلند
عاصم است آن کُه مرا از هر گزند

هین مکن که کوه کاه است این زمان
جز حبیبِ خویش را ندهد امان

گفت، من کے پندِ تو بشنوده ام
که طمع کردی که من زین دوده ام

خوش نیامد گفتِ تو هرگز مرا
من بری‌ام از تو در هر دو سرا

هین مکن بابا که روزِ ناز نیست
مر خدا را خویشئ و انباز نیست

تا کنون کردی و اینَدم ناز کیست
اندرین درگاه گیرا نازِ کیست

گفت، بابا سالها این گفتهٔ
باز میگوئی بجهل آشفتهٔ

چند ازینها گفتهٔ با هر کسے
تا جوابِ سرد بشنودی بسے

این دمِ سردِ تو در گوشم نرفت
خاصه اکنون که شدم دانا و زفت

گفت، بابا چہ زیان دارد اگر
بشنوی یکبار تو پندِ پدر

همچنین میگفت او پندِ لطیف
همچنان میگفت او دفعِ عنیف

نے پدر از نصحِ کنعان سیر شد — نے دمے در گوش آن ادبیر شد

اندرین گفتن بُدند و موج تیز — بر سرِ کنعان زد و شد ریز ریز

نوحؑ گفت اے بادشاہِ بردبار — مر مرا اخر مرد و سیلت برد بار

وعدہ کردی مر مرا تو بارہا — کہ بیابد اہلت از طوفان رہا

دل نہادم بر امیدت من سلیم — پس چرا بربود سیل از من گلیم

گفت او از اہل و خویشانت نبود — خود ندیدی تو سفیدی از کبود

چونکہ در دندانِ تو کرم اوفتاد — نیست دندان برکنش اے اوستاد

تاکہ باقی تن نگردد زار ازو — گرچہ بود آنِ تو شو بیزار ازو

گفت بیزارم زغیرِ ذاتِ تو — غیر نبود آنکہ او شد ماتِ تو

تو ہمیدانی کہ چونم با تو من — بیست چندانم کہ با باران چمن

من بگویم او نگردد یارِ من — بے صدا ماند دم و گفتارِ من

بازمین آن بہ کہ ہموارش کنی — نیست ہمدم با قدم یارش کنی

گفت اے نوحؑ ار تو خواہی جملہ را — حشر گردانم برآرم از ثرے

بہرِ کنعانے دلِ تو نشکنم — لیکت از احوالِ او آگہ کنم

گفت نے نے راضیم کہ تو مرا — ہم کنی غرقہ اگر باید ترا

ہر زمانم غرقہ میکن من خوشم — حکمِ تو جان است چون جان میکشم

ننگرم کس را و گر ہم بنگرم — او بہانہ باشد و تو منظرم

عاشقِ صنعِ خدا بافر بود
عاشقِ مصنوعِ او کافر بود

۱۵

۲۱۹

بودن حیرت مانع بحث و فکرت

آن یکے مردِ دو مو آمد شتاب · پیش یک آئینہ دارِ مستطاب
گفت، از ریشم سفیدی کن جدا · کہ عروسِ نوگزیدم اے فتے
ریش او ببرید و کل پیشش نہاد · کہ تو بگزین، چون مرا کارے فتاد
این سوال و این جواب است اے گزین · کہ سر اینہا ندارد مردِ دین
این یکے زد سیلئے مر زید را · حملہ کرد او ہم برائے کید را
گفت سیلی زن، سوالت میکنم · پس جوابم گوئے و آنگہ میزنم
بر قفائے تو زدم، آمد طراق · یک سوالے دارم اینجا در وفاق
این طراق از دستِ من بودہ است یا · از قفاگاہِ تو اے فخرِ کیا
گفت، از درد این فراغت نیستم · کہ درین فکر و تامل بیستم
تو کہ بیدردی، ہمی اندیش این · نیست صاحب درد را این فکر، ہین
دردمندان را نباشد فکرِ غیر · خواہ در مسجد برو، خواہی بدیر
غفلت و بیدردیت فکر آورد · در خیالت نکتۂ بکر آورد

۱۶

۲۲۰

خواندن عاشقے نامہ را در حضورِ معشوق

چون بہ مطلوبت رسیدئی اے ملیح
شد طلبگارئے علم اکنون قبیح

پیشِ سلطان خوش نشستہ در قبول
زشت باشد جستنِ نامہ و رسول

آن یکے را یار پیشِ خود نشاند　　نامہ بیرون کرد و پیشِ یار خواند

بیتہا در نامہ و مدح و ثنا　　زارئے و مسکینئے و بس لابہا

گریہ و افغان و حزن و دردِ خویش　　خوارئے و بیزارئے با اہلِ خویش

دورئے و رنجوری از ہجرانِ دوست　　ذکرِ پیغام و رسول از مغز و پوست

ہمچنین میخواند با معشوقِ خود　　تا کہ بیرون شد زحصر و حد و عد

گفت معشوق این اگر بہرِ من است　　گاہِ وصل این عمر ضائع کردن است

من بہ پیشت حاضر و تو نامہ خوان　　نیست این باری نشانِ عاشقان

گفت اینجا حاضری اما ولیک　　می نمی یابم نصیبِ خویش نیک

انچہ میدیدم زتو پارینہ سال　　نیست ایندم گرچہ می بینم وصال

من ازین چشمہ زلالے خوردہ ام　　دیدہ و دل زآب تازہ کردہ ام

چشمہ می بینم ولیکن آب نے　　راہ آبم را مگر زد رہزنے

گفت پس من نیستم معشوقِ تو　　من ببلغار و مرادت در قتو

عاشقی تو برمن و بر حالتے　　حالت اندر دست نبود اے فتے

پس نیم کلّے مطلوبِ تو من　　جزوِ مقصودم ترا اندر زمن

خانۂ معشوقہ ام معشوق نے　　عشق بر نقد است بر صندوق نے

ہست معشوق آنکہ او یکتو بود　　مبتدا و منتہایت او بود

چون بیابی اش نباشی منتظر　　ہم ہویدا او بود ہم نیز سر

عاشقِ حالی نہ عاشق بر منی　　بر امیدِ حال بر من می تنی

۱۷

طلبیدن مردے روزئے حلال را بی رنج کسب

۲۲۱

آن یکے در عہدِ داؤدؑ نبی نزد ہر دانا و پیش ہر غبی
این دعا میکرد دائم کاے خدا ثروتے بے رنج روزی کن مرا
چون مرا تو آفریدی کاہلے زخم خوارے، سُستے، خبنئے، تنبلے
برخرانِ پشت ریش بے مراد بار اسپان و اشتران نتوان نہاد
کاہلم چون آفریدی اے ملی روزیم دہ ہم ز راہ کاہلی
روزیئے خواہم بناگہ بے تعب کہ ندارم من زکوشش جز طلب
مدتے بسیار میکرد این دعا روز تا شب، شب ہمہ شب تا ضحے
خلق می خندید بر گفتارِ او بر طمع خامی و بر پیکار او
کہ چہ میگوید عجب این سستِ ریش یا کسے داداست بنگ بیہشیش
راہ روزی کسب و رنج است و تعب ہرگز این نادر نشد، ور شد عجب
شاہ و سلطان و رسولِ حق کنون ہست داؤدؑ نبیؑ ذو فنون
ہست در فرمانِ او از وحش و طیر درہمہ روے زمین او راست سیر

۲۲۲

باچنان عزے و نازے کاندروست کہ گزیدستش عنایتہاے دوست
باہمہ تمکین خدا روزئے او کردہ باشد بستہ اندر جستجو
بے زرہ بافی و رنجے، روزیش می نیاید باہمہ پیروزیش
اینچنین مخذول و واپس ماندۂ خانہ کندہ، دون وگردون راندۂ
اینچنین مدبر ہمی خواہد کہ او گنج یابد، تا رود پالیش فرو
زاحمقی خواہد کہ بے رنجیش زود بے تجارت پر کند دامن زسود

اینچنین گنجی نیامد در جهان / که برآید بر فلک بی نردبان

این همی گفتش بتسخر رو بگیر / که رسیدت روزئی و آمد بشیر

وان همی خندید ما را هم بده / زانچه یابی هدیه ای سالار ده

او ازین تشنیع مردم وین فسوس / کم نمی کرد از دعا و چاپلوس

تا که شد در شهر معروف و شهیر / کو ز انبان تهی جوید پنیر

شد مثل در خام طمعی آن گدا / او ازین خواهش نمی آمد جدا

کم نمی کرد از دعا و ابتهال / کرد اجابت مستعان ذو الجلال

گر گران و گر شتابنده بود / عاقبت جوینده یابنده بود

تا که روزی ناگهان در چاشتگاه / این دعا میکرد با زاری و آه

ناگهان در خانه اش گاوی دوید / شاخ زد بشکست دربند و کلید

گاو گستاخ اندران خانه بجست / مرد بر جست و قوائمهاش ببست

پس گلوی گاو ببرید آن زمان / بی توقف بی تامل بی امان

چون سرش ببرید شد سوی قصاب / تا اهابش بر کند در دم شتاب

۱۴۲

صاحب گاوش بدید و گفت هین / ای بظلمت گاو من گشته رهین

هین چرا کشتی بگو گاو مرا / ابله طرار انصاف اندر آ

گفت من روزی ز حق میخواستم / قبله را از لابه می آراستم

سالها بوده است کار من دعا / تا که بفرستاد گاوی را خدا

چون بدیدم گاو را برخاستم / روزی من بود کشش میخواستم

آن دعای کهنه ام شد مستجاب / روزی من بود کشتم نک جواب

او ز خشم آمد گریبانش گرفت / چند مشتی زد بر ریشش ناشگفت

می کشیدش تا به داود نبی / که بیا ای ظالم گیج غبی

حجتِ بارد رها کن، اے دغا | عقل در تن آور و با خویش آ

این چه میگوئی، دعا چه بُد مخند | بر سر و ریشِ من و خویش، اے لوند

گفت، من با حق دعاها کرده ام | اندرین لابه بسے خون خورده ام

من یقین دارم، دعا شد مستجاب | سر بزن بر سنگ، اے منکر خطاب

گفت، گرد آئید هین، اے مسلمین | ژاژ بینید و فشارِ این مهین

اے دغا تا چند خائی ژاژ را | حجتِ قاطع بگو، چه بود دعا

اے مسلمانان دعا مالِ مرا | چون از آنِ او کند، بهرِ خدا

گر چنین بودے، همه عالم بدین | یک دعا املاک بردندے بکین

گر چنین بودے گدایانِ ضریر | محتشم گشته بدندے و امیر

روز و شب اندر دعا اند و ثنا | لابه گویان که تو مان ده، اے خدا

تا تو ندهی، هیچکس ندهد یقین | اے کشاینده تو بکشا بند این

مکسبِ کوران بود لابه دعا | جز ابِ نانے نیابند از عطا

خلق گفتند، این مسلمان راستگو هست | وین فروشنده دعاها ظلم جو است

این دعا کے باشد از اسبابِ ملک | کے کشد این را شریعت خود بسلک

بیع و بخشش یا وصیت یا عطا | یا ز جنس این شود ملکے ترا

در کدامین دفتر است این شرعِ تو | گاو را تو باز ده، یا حبس رو

اندر آ در حبس و در زندانِ او | ورنه گاوش را بده، حجت مگو

او بسوے آسمان میکرد رو | کاے خداوند کریم لطفِ خو

من دعاها کرده ام، زین آرزو | واقعه ما را نداند غیرِ تو

در دلِ من آن دعا انداختی | صد امید اندر دلم افراختی

من نمیکردم گزافه آن دعا | همچو یوسفؑ دیده ام بس خوابها

گفت، کورم خواند زین جرم آن دغا — پس بلیسانه قیاس است، اے خدا

من دعا کورانه کے میکرده ام — جز بخالق گدیه کے آورده ام

کور از خلقان طمع دارد ز جهل — من ز تو کز تست هر دشوار سهل

می نداند خلق اسرار مرا — ژاژ می دانند گفتار مرا

حق شان است و که داند راز غیب — غیر علام سرّ و ستّار عیب

خصم گفتش، رو بمن کن، حق بگو — رو چه سوئے آسمان کردی عمو

شید می آری، غلط می افگنی — لاف عشق و لاف قربت میزنی

باکدا این روئے چون دل مرده — روئے سوئے آسمانها کرده

غلغلے در شهر افتاده ازین — آن مسلمان می نهد رو بر زمین

کاے خدا این بنده را رسوا مکن — گر بدم، هم سرّ من پیدا مکن

تو همیدانی که شبهاے دراز — که همیخوانم ترا با صد نیاز

پیش خلق این را اگر خود قدر نیست — پیش تو همچون چراغ روشنیست

گاو میخواهند از من، اے خدا — چون فرستادی نکردم من خطا

چونکه داؤدؑ نبی آمد برون — گفت، هین چونست این احوال، چون

مدعی گفت، اے نبیؑ الله داد — گاو من در خانهٔ او در فتاد

کشت گاوم را، بپرسش که چرا — گاو من کشت او، بیان کن ماجرا

گفت داؤدؑش بگو اے بو الکرم — چون تلف کردی تو ملک محترم

هین پراگنده مگو، حجت بیار — تا بیکسو گردد این دعوے و کار

گفت، اے داؤدؑ بودم هفت سال — روز و شب اندر دعا و در سوال

این همی جستم ز یزدان کاے خدا — روزئے خواهم حلال و بے عنا

مرد و زن بر نالهٔ من واقف اند — کودکان این ماجرا را واصف اند

تو بپرس از هر که خواهی این خبر / تا بگوید بی شکنجه و بی ضرر

هم هویدا پرس و هم پنهان ز خلق / که چه میگفت این گدای ژنده دلق

بعد از آن جمله دعا و این فغان / گاو اندر خانه دیدم ناگهان

چشم من تاریک شد نی بهر قوت / شادی آن که قبول آمد قنوت ۲۴۳

کشتم این را تا دهم در شکر آن / که دعای من شنید آن غیبدان

گفت داود این سخنها را بشو / حجت شرعی درین دعوی بگو

تو روا داری که من بی حجتی / بنهم اندر شرع باطل سنتی

اینکه بخشیدت خریدی وارثی / ریع را چون می ستانی حارثی

رو بده مال مسلمان کژ مگو / رو بجو وام و بده باطل مجو

گفت ای شه تو هم این میگوئیم / که همی گویند اصحاب ستم

پس ز دل آهی برآورد و بگفت / کای خدای هر کجا طاقی و جفت

سجده کرد و گفت ای دانای سوز / در دل داود انداز آن فروز

در دلش نه انچه تو اندر دلم / اندر افگندی براز ای مفضلم

این بگفت و گریه در شد های های / تا دل داود بیرون شد ز جای

گفت هین امروز ای خواهان گاو / مهلتم ده، این دعاوی را مکاو

تا روم من سوی خلوت در نماز / پرسم این احوال از دانای راز

خوی دارم در نماز آن التفات / معنی قرة عینی فی الصلوات

رفتنم سوی نماز و آن خلا / بهر تعلیم است ره مر خلق را

کژ نهم تا راست گردد اینجهان / حرب خدعه این بود ای پهلوان

نیست دستوری وگرنه ریختی / گرد از دریای راز انگیختی

همچنین میگفت داود این نسق / خواست گشتن عقل خلقان محترق

پس گریبانش کشید از پس یکے / که ندارم در یکے اش من شکے

با خود آمد، گفت را کوتاه کرد / لب به بست و عزم خلوتگاه کرد

در فروبست و برفت آنگه شتاب / سوئے محراب و دعاے مستجاب

حق نمودش آنچه بنمودش تمام / گشت واقف بر سزاے انتقام

دید احوالے که کس واقف نبود / رازِ پنهانی که حیرانی فزود

روز دیگر جمله خصمان آمدند / پیش داؤدؑ پیمبر صف زدند

همچنین این ماجرا ها باز رفت / زود زد آن مدعی تشنیع زفت

زود گاوم را بده، اے نابکار / از خداے خویشتن شرمے بدار

کاینچنین ظلم صریحِ ناسزا / میرود در عهد پیغمبرؑ هلا

گاؤ کشته، خورده بے ترسے و بیم / در جواب افزوده تزویر آن لئیم

که چه چندین سال بودم در دعا / من طلب کردم ز حق، داد او مرا

اے رسول حق چنین باشد روا / ملکِ من بد گاؤ چون دادش خدا

گفت داؤدؑ: خمش کن، رو بهل / این مسلمان راز گاوت کن بحل

چون خدا پوشید بر تو اے جوان / رو خمش کن، حقِ ستاری بدان

گفت، واویلا چه حکم است این، چه داد / از پئے من شرعِ نو خواهی نهاد

رفته است آوازهٔ عدلت چنان / که معطر شد زمین و آسمان

بر سگان کور این استم نرفت / زین تعدی سنگ و که بشگافت تفت

همچنین تشنیع میزد برملا / کالصلا، هنگام ظلم است، الصلا

۲۴۴ اینچنین ظلم و جفا بر من مکن / یا نبیؐ الله، مگو زینسان سخن

بعد ازان داؤد گفتش، اے عنود / جمله مالِ خویش او را بخش زود

ورنه کارت سخت گردد گفتمت / تا نگردد ظاهر ازوے اشتمت

خاک بر سر کرد و جامه بر درید — که بهر دم میکنی ظلمے مزید

یکدمے دیگر بدین تشنیع راند — باز داؤدش به پیشِ خویش خواند

گفت، چون بختت نبود، اے بخت کور — ظلمت آمد اندک اندک در ظهور

دیدۂ انکار صدر و پیشگاه — اے دریغ، از چون تو خر خاشاک راه

زین سخن داؤد زو شد خشمناک — گفت تا خود را نگردانی هلاک

رو که فرزندانِ تو با جفتِ تو — بندگانِ او شدند، افزون مگو

سنگ بر سینه همی زد با دو دست — میدوید از جهل خود بالا و پست

خلق هم اندر ملامت آمدند — کز ضمیرِ کارِ او غافل بدند

روے در داؤد کردند آن فریق — کاے نبیٔ مجتبے بر ما شفیق

این نشاید از تو کین ظلم است فاش — قهر کردی بیگناہے را به لاش

گفت، اے یاران زمانِ آن رسید — کان سرِ مکتوم او گردد پدید

جمله برخیزید تا بیرون رویم — سوئے صحرا و بدان هامون شویم

مرد و زن از خانها بیرون روید — تا بران سرِّ نهان واقف شوید

در فلان صحرا درختے هست زفت — شاخهایش انبه و بسیار جفت

سخت راسخ خیمه گاه و میخِ او — بوے خون می آیدم از بیخِ او

خون شده است اندر بنِ آن خوش درخت — خواجه را کشت است این منحوس بخت

مالِ او بر داشت است این قلتبان — وین غلام اوست، اے آزادگان

این جوان مر خواجه را باشد پسر — طفل بود و او ندارد، زین خبر

تا کنون حلم خدا پوشید آن — آخر از ناشکرئے این قلتبان

که عیالِ خواجه را روزے ندید — نے به نوروز و نه موسمهاے عید

بے نوایان را بیک لقمه نجست — یاد ناورد او ز حقهاے نخست

تا کنون از بہرِ یک گاو آن لعین — میزند فرزندِ او را بر زمین
او بخود برداشت پردہ از گناہ — ورنہ می پوشید جرمش را الٰہ
کافر و فاسق درین دورِ گزند — پردۂ خود را بخود بر می درند
ظلم مستور است در اسرارِ جان — می نہد ظالم بہ پیشِ مردمان
۲۴۵ چون برون رفتند سوئے آن درخت — گفت، دستش را ز پس بندید سخت
تا گناہ و جرمِ او پیدا کنم — تا لوائے عدل بر صحرا زنم
گفت، اے سگ جدِّ اینرا کشتۂ — تو غلامِ خواجہ زین رو گشتۂ
خواجہ را کشتی و بردی مالِ او — کرد یزدان آشکارا حالِ او
آن زنت، او را کنیزک بودہ است — با ہمین خواجہ جفا بنمودہ است
ہرچہ او زائید مادہ یا کہ نر — ملکِ وارث باشد آنہا سر بسر
تو غلامی کسب و کارت ملکِ اوست — شرع جستی، شرع بستان رو نکو است
خواجہ را کشتی باستم زار زار — ہم بر اینجا خواجہ گویان زینہار
کارد از اشتاب کردی زیرِ خاک — از خیالے کہ بدیدی سہمناک
نک سرش با کارد در زیرِ زمین — باز کاوید این زمین را ہمچنین
نامِ این سگ ہم نوشتہ کارد بر — کرد با خواجہ چنین مکر و ضرر
ہمچنین کردند و چون بشگافتند — در زمین آن کارد با سر یافتند
ولولہ در خلق افتاد آن زمان — ہر یکے زنار ببرید از میان
جملہ از داؤد گشتہ عذر خواہ — زانکہ بد ظن گشتہ بودند و تباہ
بعد ازان گفتش، بیا اے داد خواہ — داد خود بستان ازین روے سیاہ
ہم بدان تیغش بفرمود او قصاص — کے کند مکرش ز حلمِ حق خلاص
حلمِ حق گرچہ مواساہا کند — چونکہ از حد بگذرد رسوا کند

خون نخسپد، درفتد در هر دلے	میلِ جست و جوے و کشفِ مشکلے
اقتضاے داورے ربِّ دین	سر بر آرد از ضمیر آن و این
چونکه پیدا گشت سرِّ کارِ او	معجزہ داؤدؑ شد فاش و دو تو
خلق جملہ سر برہنہ آمدند	سر بسجدہ بر زمینہا میزدند
ما ہمہ کوران اصلی بودہ ایم	وانچہ می فرمودہ نشنودہ ایم
وز تو ما صد گون عجائب دیدہ ایم	لیک معذوریم چون بے دیدہ ایم
کشتہ شد ظالم، جہانے زندہ شد	ہر یکے از نو خدا را بندہ شد
نفس خود را کش، جہانے زندہ کن	خواجہ را کشت است او را بندہ کن
مدعیٔ گاؤ نفسِ تست ہین	خویشتن را خواجہ کرد است و مہین
آن کشندہ گاؤ عقلِ تست رو	بر کشندہ گاو تن منکر مشو
عقل اسیر است و ہمیخواہد ز حق	روزیٔ بے رنج و نعمت بر طبق
روزیٔ بے رنج او موقوف چیست	آنکہ بکشد گاؤ را کاصلِ بدیست
نفس گوید، چون کشی تو گاوِ من	زانکہ گاوِ نفس باشد نقشِ تن
خواجہ زادہ عقل ماندہ بینوا	نفسِ خونی خواجہ گشت و پیشوا
روزیٔ بیرنج میدانی کہ چیست	قوتِ ارواح است و ارزاقِ سنیست
لیک موقوف است بر قربانِ گاؤ	گنج قتلِ گاؤ دان، اے گنج کاؤ ۲۴۶

۱۸

رنجور گردانیدن کودکان استاد را بوہم ۲۲۳

کودکانِ مکتبی از اوستاد	رنج دیدند از ملالِ اجتہاد

مشورت کردند در تعویقِ کار   تا معلم در فتد در اضطرار

چون نمی آید ورا رنجورئی   که بگیرد چند روز او دورئی

تا رہیم از حبس و از تنگیٔ کار   ہست او چون سنگ خارا برقرار

آن یکے زیرک تر این تدبیر کرد   که بگوید اوستا چونی تو زرد

خیر باشد، رنگِ تو بر جاے نیست   این اثر یا از ہوا یا از تپیست

اندکے اندر خیال افتد ازین   تو برادر ہم مدد کن اینچنین

چون در آئی از درِ مکتب بگو   خیر باشد، اوستاد احوالِ تو

آن خیالش اندکے افزون شود   کز خیالے عاقلے مجنون شود

آن سوم و آن چارم و پنجم چنین   در پئے ما غم نمایند و چنین

تا چو سی کودک پیاپے این خبر   متفق گویند، یابد مستقر

ہر یکے گفتش که شاباش اے ذکی   باد بختت بر عنایت متکی

متفق گشتند در عہدِ وثیق   که نگرداند سخن را یک رفیق

بعد از آن سوگند داد او جمله را   تا که غمازے نگوید ماجرا

راے آن کودک بچربید از ہمه   عقل او در پیش میرفت از رمه

آن تفاوت ہست در عقلِ بشر   که میانِ شاہدان اندر صور

روز گشت و آمدند آن کودکان   بر ہمین فکرت بمکتب شادمان

جمله استادند بیرون منتظر   تا در آید اول آن یارِ مُصر

زانکه منبع او بُد است این راے را   سر امام آمد ہمیشه پاے را

او در آمد، گفت اُستا را سلام   خیر باشد رنگِ رویت زردفام

گفت اُستا نیست رنجے مر مرا   تو برو بنشین، مگو یاوہ ہلا

نفی کرد، اما غبارِ وہمِ بد   اندکے اندر دلش ناگاه زد

اندر آمد دیگرے گفت اینچنین   اندکے آن وہم افزون شد برین

ہم چنین تا وہم او قوت گرفت   ماند اندر حال خود بس در شگفت

گشت اُستا سخت سست از وہم و بیم   بر جہید و می کشانید او گلیم

خشمگین با زن کہ مہر اوست سُست   من بدین حالم، نپرسید و نخست

خود مرا آگہ نکرد از رنگ من   قصد دارد تا رہد از ننگ من

او بحسن و جلوۂ خود مست گشت   بیخبر کز بام من افتاد طشت

آمد و در را بہ تندی بر کشاد   کودکان اندر پئے آن اوستاد

گفت زن، خیر است چون زود آمدی   کہ مبادا ذات نیکت را بدی

گفت، کوری رنگ و حال من بہ بین   از غم بیگانگان اندر حنین

تو درون خانہ از بغض و نفاق   می نہ بینی حال من در احتراق

گفت زن، اے خواجہ رنجے نیستت   وہم و ظن لا شش بے معنیستت

گفت، اے غر تو ہنوزی در لجاج   می نہ بینی در تغیر وار تجاج

گر تو کور و کر شدی، مارا چہ جرم   ما درین رنجیم و در اندوہ گرم

گفت، اے خواجہ بیارم آئینہ   تا بدانی کہ ندارم من گنہ

گفت، رو رو چہ تو چہ آئینہ ات   دائما در بغض و کینہ و عنت

جامۂ خواب مرا رو گستران   تا بخسپم کہ سر من شد گران

زن توقف کرد، مردش بانگ زد   کاے عدو زوتر ترا این می سزد

جامہ خواب آورد و گسترد آن عجوز   گفت امکان نے و باطن پر ز سوز

گر بگویم متہم دارد مرا   ور نگویم جد شود این ماجرا

فال بد رنجور گرداند ہمی   آدمی را کہ نبودستش غمے

قول پیغمبر قبولہ یفرض   ان تمارضتم لدنیا تمرضوا

گر بگویم او خیالے بر زند / فعل دارد زن که خلوت میکند

مر مرا از خانه بیرون میکند / بهرِ فسقے فعل و افسون میکند

جامه خواب افگند و استا اوفتاد / آه آه و ناله از وے می بزاد

کودکان آنجا نشستند و نهان / درس میخواندند با صد اندهان

کاین همه کردیم و هم زندانیم / بد بنائے بود ما بد بانیم

بین دگر اندیشهٔ باید نمود / تا ازین محنت فرح یابیم زود

گفت آن زیرک که اے قوم پسند / درس خوانید و کنید آوا بلند

چون همیخواندند گفت اے کودکان / بانگِ ما استاد را دارد زیان

درد سر افزاید استا را ز بانگ / ارزد این کو درد یابد بهرِ دانگ

گفت استا راست میگوید روید / دردِ سر افزون شدم بیرون شوید

سجده کردند و بگفتند اے کریم / دور بادا از تو رنجوری و بیم

پس برون جستند سوے خانها / همچو مرغان در هوائے دانها

مادران شان خشمگین گشتند و گفت / روزِ کتّاب و شما با لهو جفت

وقت تحصیل است اکنون و شما / میگریزید از کتاب و اوستا

عذر آوردند کاے مادر تو ایست / این گناه از ما و از تقصیر نیست

از قضائے آسمان استادِ ما / گشت رنجور و سقیم و مبتلا

مادران گفتند مکر است و دروغ / صد دروغ آرید بهرِ طمعِ دوغ

۲۲۵ ما صباح آئیم پیش اوستا / تا ببینیم اصلِ این مکرِ شما

کودکان گفتند بسم الله روید / بر دروغ و صدقِ ما واقف شوید

بامدادان آمدند آن مادران / پرسشِ استا ز هر گوشه روان

خفته استا همچو بیمارِ گران / دردِ سر را سر به بسته چون تنان

هم عرق کرده ز بسیاری لحاف — سر به بسته رو کشیده در سجاف

آه آہے میکند آهسته او — جملگان گشتند هم لاحول گو

خیر باشد اوستا این درد سر — جانِ تو ما را نبوده زین خبر

گفت، من هم بیخبر بودم ازین — آگهم این کودکان کردند هین

من بدم غافل بشغلِ قال و قیل — بود در باطن چنین رنجے ثقیل

چون بجد مشغول باشد آدمی — او ز دیدِ رنج خود باشد عمی

اے بسا مردِ شجاع اندر حراب — که ببرد دست و پایش را ضراب

او همان دست آورد در گیر و دار — بر گمان آنکه هست او برقرار

خود نه بیند دست رفته در ضرر — خون ازو بسیار رفته بیخبر

۱۹

خلوت گزیدن زاهدے و نذر کردنش که میوه از درخت باز نگیرم و نقصِ عهد از اضطرار

۲۲۵

یک حکایت گویمت گر بشنوی — در حقیقت بر حقیقت بگروی

بود درویشے بکهسارے مقیم — خلوت او را بود همخواب و ندیم

چون ز خالق میرسید او را شمول — بود از انفاسِ مرد و زن ملول

همچنان که سهل شد ما را حضر — سهل شد هم قوم دیگر را سفر ← (۳۰)

۲۲۶

اندران کُه بود اشجار و ثمار — سیب و امرود و انار بیشمار

قوتِ آن درویش بود آن میوها — غیر آن چیزے نخوردے دائما

گفت آن درویش، یا رب با تو من — عهد کردم زین نچینم در زمن

خود نچینم میوهٔ در کلِ حین | نیز غیرے را نگویم کہ بچین
جز ازان میوه کہ باد اندازدش | نے ازان میوه کہ شاخ افرازدش
مدتے بر نذرِ خود بودش وفا | تا در آمد امتحاناتِ قضا
زین سبب فرمود استثنا کنید | کہ خدا خواهد بہ پیمان بر زنید
زانکه حکم کار در دستِ من است | اختیارِ جملگان بدستِ من است
پنج روز آن باد امرودے نریخت | ز آتشِ جوعش صبوری میگریخت
بر سرِ شاخے مرودے چند دید | باز صبرے کرد و خود را واکشید
باد آمد شاخ را سر زیر کرد | طبع را بر خوردنِ آن چیر کرد
جوع و ضعف و قوتِ جذبِ قضا | کرد زاهد را ز نذرش بیوفا
چونکه از امرودبن میوه شکست | گشت اندر نذر و عهدِ خویش سست
هم دران دم گوشمالِ حق رسید | چشمِ او بکشاد و گوشِ او کشید
مخلصان باشند دائم در خطر | امتحانها هست در راه، اے پسر
عهد را باید وفا، اے جانِ من | تا نمانی شرمسار و ممتحن
یا مکن نذرے کہ نتوانی وفا | بر خطر منشین و بیرون چه، بلا
نذر را باید وفا در راهِ حق | لیک حق تا خود کرا بدهد سبق
غیرتِ حق گوشمالش داد زود | زانکه فرموده است اوفوا بالعقود
جمع از دزدان بدند آنجا اگر | در میان آورده سبے بر سیم و زر
اتفاقاً، دزد چندے تاختند | و اندران کهسار، منزل ساختند
بیست از دزدان بدند آنجا و بیش | بخش میکردند مسروقاتِ خویش
شحنه را غمّاز آگه کرده بود | مردمِ شحنه در افتادند زود
شحنه حالے عزمِ آن کهسار کرد | جمله را بگرفت و بست آن شیرمرد

پس بفرمود از غضب جلاد را — دست و پاے هر یکے از تن کن جدا

هم بدانجا پاے چپ و دستِ راست — جمله را ببرید و غوغاے بخاست

دستِ زاهد هم بریده شد غلط — پاش را میخواست هم کردن سقط

در زمان آمد سوارے بس گزین — بانگ برزد بر عوان کاے سگ ببین

این فلان شیخ است ابدالِ خدا — دستِ او را تو چرا کردی جدا

آن عوان بدرید جامه تیز رفت — پیش شحنه داد آگاهیش تفت

شحنه آمد پابرهنه عذرخواه — که ندانستم خدا بر من گواه

هین بحل کن مر مرا زین کارِ زشت — اے کریم و سرورِ اهلِ بهشت

گفت میدانم سبب این نیش را — می شناسم من گناهِ خویش را

من شکستم حرمتِ ایمانِ او — پس یمینم برد دادستانِ او

من شکستم عهد و دانستم بد است — تا رسید آن شومِ جرأت بدست

دستِ ما و پاے ما و مغز و پوست — باد اے والی فداے حکمِ دوست

قسمِ من بود این ترا کردم حلال — تو ندانستی ترا نبود وبال

وانکه او دانست او فرمانرواست — با خدا سامانِ پیچیدن کراست

چون بریده شد براے خلق دست — مرد زاهد را در شکوئے به بست

اینچنین باشد چو یکدر بسته شد — صد در دیگر برو اشکسته شد

شیخ اقطع گشت نامش پیشِ خلق — کرد معروفش بدین القابِ خلق

در عریش او را یکے زایر بیافت — کو بهر دو دستِ خود زنبیل بافت

گفت او را اے عدوِ جانِ خویش — در عریشم آمدی سر کرده پیش

هین چرا کردی شتاب اندر سباق — گفت از افراطِ مهر و اشتیاق

پس تبسم کرد و گفت اکنون بیا — لیک مخفی دار این را اے کیا

تا نمیرم من، مگو این با کسے — نے قرینے، نے حبیبے، نے خسے

بعد ازان قوم دگر از روزنش — مطلع گشتند بر بافیدنش

گفت، حکمت را تو دانی کردگار — من کنم پنهان، تو کردی آشکار

آمد الہامش کہ یکچندے بدند — کاندرین غم بر تو منکر می شدند

کہ مگر سالوس بود او در طریق — کہ خدا رسوا اش کرد اندر فریق

من نخواہم کان رمہ کافر شوند — وز ضلالت در گمانِ بد روند

این کرامت را بکردیم آشکار — کہ دہیمت دست اندر وقتِ کار

تا کہ این بیچارگانِ بدگمان — رد نگردند از جنابِ آسمان

من ترا بے این کرامتہا ز پیش — خود تسلی دادہ ام از ذاتِ خویش

این کرامت بہر ایشان دادمت — وین چراغ از بہر این بنہادمت

تو ازان بگذشتہ، کز مرگِ تن — ترسی از تفریقِ اجزائے بدن

۳۰

۲۲۵ ترازوے خواستن شخصے از زرگرے و جوابِ زرگر

آن یکے آمد بہ پیشِ زرگرے — کہ ترازو دہ کہ بر سنجم زرے

گفت، رو خواجہ مرا غربال نیست — گفت، میزان دہ، برین تسخر مایست

گفت، جاروبے ندارم بر دکان — گفت بس بس این مضاحک را بمان

من ترازوے کہ میخواہم بدہ — خویشتن را کر مکن، ہر سو مجہ

گفت، بشنیدم سخن، کر نیستم — تا نہ پنداری کہ بے معنیستم

این شنیدم، لیک پیری مرتعش — دست لرزان، جسم تو نامنتعش

فہم کردم لیک پیری ناتوان دستت از ضعف است لرزان ہم زبان

وان زر تو ہم قراضہ خورد و مرد دست لرزد پس بریزد زرِ خرد

پس بگوئی خواجہ جاروبے بیار تا بجویم زرِ خود را از غبار

چون بروبی خاک را جمع آوری گوئیم غربال خواہم اے جری

تا بہ بیزم خاک و زر جویم ازان کہ بود غربال ما را در دُکان

من ز اوّل دیدم آخر را تمام جائے دیگر رو ازاینجا والسلام

هر کہ اوّل بین بود اعمے بود هر کہ آخر بین چہ با معنے بود ۲۲۶

هر کہ اوّل بنگرد پایانِ کار اندر آخر او نگردد شرمسار

۲۱

جزع ناکردن شیخے بر مرگ فرزندان ۲۲۹

بود شیخے رہنمائے پیش ازین آسمانی شمع بر روئے زمین

چون پیمبر بد میانِ امتان در کشائے روضۂ دارالجنان

گفت پیغمبرؐ کہ شیخ رفتہ پیش چون نبی باشد میانِ قوم خویش

یک صباحے گفتش اہلِ بیتِ او سخت دل چونی بگو اے نیکخو

ما ز ہجر و مرگِ فرزندانِ تو نوحہ میداریم با پشتِ دوتو

تو نمی گریٔ نمی زاری چرا یا کہ رحمت نیست در دل اے کیا

چون ترا رحمے نباشد در درون پس چہ امید است مان از تو کنون

ما بہ امید توایم اے پیشوا کہ نہ بگزاری تو ما را در عنا

چون بیارا ایند روز حشر تخت خود شفیعِ ما توئی آن روزِ سخت

در چنان روز و شب بے زینهار — ما باکرام تو ئیسم امیدوار
دست ما و دامن تست آنزمان — کہ نماند هیچ مجرم را امان
ما همہ اُمیدواران تو ئیم — ریزه چین خوانِ احسان تو ئیم
لیک با این جملہ چون بے شفقتی — بهرِ فرزندان، چرا بے رقتی
یا مگر خود دل نمی سوزد ترا — باز گو، اے شیخ مارا ماجرا ۲۳۰
شیخ گفت، او را مپندار، اے رفیق — کہ ندارم رحم و مهر و دل شفیق
بر همہ کفار مارا رحمت است — گرچہ جان جملہ کافر نقمت است
گفت، پس چون رحم داری بر همہ — همچو چوپانے بگرد این رمہ
چون نداری نوحہ بر فرزندِ خویش — چونکہ فصادِ اجل شان زد بہ نیش
چون گواہِ رحم اشک دیدہ هاست — دیدهٔ تو بے نم و گریہ چراست
شیخ دانا، زین عتابش گرم شد — در سخن یکبارہ بے آزرم شد
رو بزن کرد و بگفتش، اے عجوز — خود نباشد فصلِ دی همچون تموز
جملہ گر مردند ایشان ور زے اند — غائب و پنهان ز چشم دل کے اند
من چو بینم شان معین پیشِ خویش — از چہ رو روراکنم همچون تو ریش
گرچہ بیرون اند از دورِ زمان — با من اند و گردِ من بازی کنان
گریہ از هجران بود یا از فراق — با عزیزانم وصال است و عناق
خلق اندر خواب می بینند شان — من بہ بیداری همی بینم عیان

زین جهان خود را دمے پنهان کنم
برگ حس را از درخت افشان کنم

۲۲

خواندن شیخ ضریر قرآن را از روے مصحف

۲۳۰

دید در ایام آن شیخ فقیر / مصحفے در خانۂ پیرِ ضریر
گشت ضیفش در تموزِ پر ز سوز / هر دو زاهد جمع گشته چند روز
گفت، اینجا اے عجب، مصحف چراست / چونکه نابیناست این درویش راست
اندرین اندیشه تشویشش فزود / که جز او را نیست اینجا باش و بود
اوست تنها، مصحفے آویخته / من نیم گستاخ یا آمیخته
تا بپرسم، نے خمش، صبرے کنم / تا بصبرے بر مرادے بر زنم
صبر کرد و بود چندے در حرج / کشف شد، کالصبر مفتاح الفرج

(۲۳) ۲۳۱

مرد مهمان، صبر کرد و ناگهان / کشف گشتش حالِ مشکل در زمان
نیم شب، آوازِ قرآن را شنید / جست از خواب، آن عجائب را بدید
که ز مصحف کور میخواند درست / گشت بیصبر و ز کور آن حال جست
گفت، چون کوری عجب بے چشم و نور / چون همی خوانی و می بینی سطور
آنچه میخوانی، بران افتادهٔ / دست را بر حرفِ آن بنهادهٔ
اصبعت در سیر پیدا میکند / که نظر بر حرف داری مستند
گفت اے گشته ز جهلِ تن جدا / این عجب می داری از صنعِ خدا
من ز حق درخواستم کاے مستعان / بر قرأت من حریصم همچو جان
نیستم حافظ مرا نورے بده / در دو دیده وقتِ خواندن بے گره
بازده دو دیده ام را آن زمان / که بگیرم مصحف و خوانم عیان
آمد از حضرت ندا کاے مردِ کار / اے بهر رنجے بما امیدوار

حسن ظن است و امیدے خوش ترا | تا فرو خوانی معظم جوهرا
همچنان گردد، هر آنگاهے که من | وا کشایم مصحف اندر خواندن
آن خبیرے که نشد غافل ز کار | آن گرامی بادشاه کردگار
باز بخشد بینشم آن شاه فرد | در زمان همچون چراغ شب نورد
زین سبب نبود ولی را اعتراض | هر چه بستاند فرستد زاعتیاض
گر بسوزد باغت، انگورے دهد | در میان ماتمت سورے دهد

۲۳

بازماندن لقمان از سوال دربارهٔ صنعت زرّادی

۲۳۰ رفت لقمان سوئے داؤدؑ از صفا | دید کو میکرد ز آهن حلقها
۲۳۱ جمله را با همد گر درمیفگند | ز آهن پولاد آن شاه بلند
صنعت زرّاد، او کم دیده بود | در عجب می ماند و وسواسش فزود
کاین چه شاید بود، واپرسم ازو | که چه می سازی ز حلقه تو بتو
باز با خود گفت، صبر اولےٰ تر است | صبر تا مقصود زوتر رهبر است
چون نه پرسی، زودتر کشفت شود | مرغ صبر از جمله پران تر بود
پس زره سازید و در پوشید او | پیش لقمان حکیم صبر خو
گفت، این نیکو لباس است اے فتے | در مصاف و جنگ، دفع زخم را
گفت لقمان صبر هم نیکو دمیست | کو پناه و دافع هر جا غمیست
صبر را با حق قرین کن اے فلان | آخر والعصر را آگه بخوان
صد هزاران کیمیا حق آفرید | کیمیائے همچو صبر آدم ندید

۲۴

سوال بهلول از درویشے و تفسیر رضا بقضا

۲۳۲

زاولیا اہل دعا خود دیگرند
گہ ہمی دوزند و گاہے میدرند
قوم دیگر میشناسم زاولیا
کہ دہان شان بستہ باشد از دعا
از رضا کہ ہست رام آن کرام
جستن دفع قضا شان شد حرام
در قضا ذوقے ہمی بینند خاص
کفر شان آید طلب کردن خلاص
حسن ظنے بر دل ایشان کشود
کہ نپوشند از غمے جامہ کبود

گفت بہلول آن یکے درویش را　　چونی اے درویش واقف کن مرا
گفت چون باشد کسے کہ جاودان　　بر مراد او رود کار جہان
سیل جوہا بر مراد او روند　　اختران زانسان کہ او خواہد شوند
زندگی و مرگ سرہنگان او　　بر مراد او روانہ کو بکو
ہر کجا خواہد فرستد تعزیت　　ہر کجا خواہد بہ بخشد تہنیت
سالکان راہ ہم بر گام او　　ماندگان از راہ ہم در دام او
ہیچ دندانے نخندد در جہان　　بے رضا و امر آن فرمانروان
بے رضاے او نیفتد ہیچ برگ　　بے قضاے او نیاید ہیچ مرگ

بے مراد او نجنبد ہیچ برگ / در جہان ز اوج ثریا تا سمک

گفت اے شہ راست گفتی ہمچنین / در فرو سیمائے تو پیداست این

این و صد چندینی اے صادق ولیک / شرح کن این را بیان کن نیک نیک

آن چنان کہ فاضل و مرد فضول / چون بگوشش او رسد آرد قبول

آن چنانش شرح کن اندر کلام / کہ ازان ہم بہرہ یابد عقل عام

ناطق کامل چو خوان باشے بود / بر سر خوانش ز ہر آشے بود

تا نماند ہیچ مہمان بے نوا / ہر کسے یابد غذاے خود جدا

ہمچو قرآن کہ بمعنی ہفت توست / خاص را و عام را مطعم در وست

گفت این بارے یقین شد پیش عام / کہ جہان در امر یزدان است رام

ہیچ برگے در نیفتد از درخت / بے قضا و حکم آن سلطان بخت

از دہان لقمہ نشد سوئے گلو / تا نگوید لقمہ را حق کادخلو

میل و رغبت کان زمام آدمیست / جنبش و آرام امر آن غنیست

در زمینہا و آسمانہا ذرہ / پر نجنباند نگردد پرہ

جز بفرمان قدیم نافذش / شرح نتوان کرد و جلدی نیست خوش

کاشمرد برگ درختان را تمام / بے نہایت کے شود در نطق رام

این قدر بشنو کہ چون کلئ کار / می نگردد جز بامر کردگار

چون قضائے حق رضائے بندہ شد / حکم او را بندۂ خواہندہ شد

بے تکلف نے پئے مزد و ثواب / بلکہ طبع او چنین شد مستطاب

زندگی خود نخواہد بہر خود / نے پئے ذوق حیات مستند

ہر کجا امر قدم را مسلکیست / زندگی و مردگی پیشش یکیست

بہر یزدان می زید نے بہر گنج / بہر یزدان می مرد نز خوف و رنج

هست ایمانش برائے خواہِ او　　　نے برائے جنت و اشجار و جو
ترکِ کفرش هم برائے حق بود　　　نے ز بیم آنکه در آتش شود
اینچنین آمد ز اصل آن خوے او　　　نے ریاضت نے ز جستجوے او
آنگهان خندد که او بیند رضا　　　همچو حلوائے شکر او را قضا
بندهٔ کش خوے و خلقت این بود　　　نے جهان بر امر و فرمانش رود
پس چرا لابه کند او یا دعا　　　که بگردان اے خداوند این قضا
مرگِ او و مرگِ فرزندانِ او　　　بهرِ حق پیشش چو حلوا در گلو
نزعِ فرزندان بر آن باوفا　　　چون قطائف پیشِ شیخِ بینوا
پس چرا گوید دعا الّا مگر　　　در دعا بیند رضائے دادگر
آن شفاعت وان دعا نز رحمِ خود　　　میکند آن بندهٔ صاحب رشد
رحمِ خود را او همان دم سوخته است　　　که چراغِ عشقِ حق افروخته است
دوزخِ اوصاف او عشق است و او　　　سوخت مر اوصافِ او را مو بمو
هر طروقے این فروقے کے شناخت　　　جز دقوقیؒ تا درین دولت بتاخت

۲۵

دقوقیؒ و انکار جماعتے بر دعا　　　۲۳۲

آن دقوقیؒ داشت خوش دیباچهٔ　　　عاشق و صاحب کرامت خواجهٔ
بر زمین میشد چو مه بر آسمان　　　شب روان را گشته زو روشن روان
در مقامے مسکنے کم ساختے　　　کم دو روز اندر دهے انداختے
گفت در یک خانه باشم گر دو روز　　　عشقِ آن مسکن کند در من فروز　　　۲۳۳

آنکه در فتوی امام خلق بود ‌ ‌ ‌ گوی تقوی از فرشته می ربود

آنکه اندر سیر مه را مات کرد ‌ ‌ ‌ هم ز دینداری او دین رشک خورد

با چنین تقوی و اوراد و قیام ‌ ‌ ‌ طالب خاصان حق بودی مدام

در سفر معظم مرادش آن بدی ‌ ‌ ‌ که دمی با بندهٔ خاصی زدی

این همی گفتی چو میرفتی براه ‌ ‌ ‌ کن قرین خاصگانم ای اله

آن دقوقی رحمته الله علیه ‌ ‌ ‌ گفت سافرت مدی فی خافقیه

۲۳۴ سال و مه رفتم سفر از عشق ماه ‌ ‌ ‌ بیخبر از راه و حیران در اله

پا برهنه رفته ام بر خار و سنگ ‌ ‌ ‌ زانکه من حیرانم و بیخویش و دنگ

گفت روزی میشدم مشتاق وار ‌ ‌ ‌ تا ببینم در بشر انوار یار

تا ببینم قلزمی در قطرهٔ ‌ ‌ ‌ آفتابی درج اندر ذرهٔ

چون رسیدم سوی یک ساحل بگام ‌ ‌ ‌ بود بیگه گشته روز و وقت شام

هفت شمع از دور دیدم ناگهان ‌ ‌ ‌ اندران ساحل شتابیدم بدان

نور شعله هر یکی شمعی ازان ‌ ‌ ‌ بر شده خوش تا عنان آسمان

خیره گشتم خیرگی هم خیره گشت ‌ ‌ ‌ موج حیرت عقل را از سر گذشت

کاین چگونه شمعها افروخته است ‌ ‌ ‌ کاین دو دیده خلق زینها دوخته ست

خلق جویان چراغی گشته بود ‌ ‌ ‌ پیش آن شمعی که بر مه می فزود

چشم بندی بد عجب بر دیدها ‌ ‌ ‌ بند شان میکرد یهدی من یشا

باز میدیدم که میشد هفت یک ‌ ‌ ‌ می شگافد نور او جیب فلک

باز آن یکبار دیگر هفت شد ‌ ‌ ‌ مستئ و حیرانئ من زفت شد

اتصالاتی میان شمعها ‌ ‌ ‌ که نیاید بر زبان و گفت ما

هفت شمع اندر نظر شد هفت مرد ‌ ‌ ‌ نور شان می شد بسقف لاجورد

پیش آن انوار نورِ روز درد | از صلابت نورها را می سترد

باز حیران گشتم اندر صنعِ رب | کاینچنین چون شد چگونه است این عجب

پیشتر رفتم که نیکو بنگرم | تا چه حال است اینکه میگردد سرم

باز هر یک مرد شد شکلِ درخت | چشم از سبزئ ایشان نیکبخت

زانبهئ برگ، پیدا نیست شاخ | برگ هم گم گشته از میوه فراخ

هر درختے شاخ بر سدره زده | سدره چه بود، از خلا بیرون شده

بیخِ هر یک رفته در قعرِ زمین | زیرتر از گاؤ و ماهی بد یقین

بیخ شان از شاخ خندان روئے تر | عقل ازان اشکال شان زیر و زبر

میوهٔ که بر شگافیدے ز زور | همچو آب، از میوه جستے برقِ نور

این عجب تر که بر ایشان میگذشت | صد هزاران خلق از صحرا و دشت

ز آرزوے سایه جان می باختند | از گلیمے سایبان می ساختند

سایهٔ آن را نمی دیدند هیچ | صد تفو، بر دیدهائے پیچ پیچ

ختم کرده قهرِ حق بر دیدها | که نه بیند ماه را بیند سها

گر کسے میگفت شان کاین سو دوید | تا ازین اشجار مستسعد شوید

جمله میگفتند کاین مسکینِ مست | از قضاء الله دیوانه شده است

مغزِ این مسکین ز سودائے دراز | وز ریاضت گشته فاسد چون پیاز

او عجب می ماند یا رب حال چیست | خلق را این پردهٔ اضلال چیست

گفت، راندم پیشتر من نیکبخت | باز شد آن هفت جمله یک درخت

هفت می شد، فرد میشد هر دمے | من چسان میگشتم از حیرت همے

بعد ازان، دیدم درختان در نماز | صف کشیده چون جماعت کرده ساز

یک درخت از پیش مانندِ امام | دیگران اندر پس او در قیام

آن قیام وآن رکوع وآن سجود ‌‌ از درختان بس شگفتم می نمود

یاد کردم قولِ حق را آن زمان ‌‌ گفت والنجم وشجر را یسجدان

این درختان را نه زانو نے میان ‌‌ این چه ترتیب نماز است آن چنان

آمد الهام خدا کاے با فروز ‌‌ می عجب داری زکار ما هنوز

بعد دیرے گشته آنها هفت مرد ‌‌ جمله در قعده پئے یزدانِ فرد

چشم می مالم که آن هفت ارسلان ‌‌ تا کیانند وچه دارند از جهان

چون بنزدیکی رسیدم من زراه ‌‌ کردم ایشان را سلام از انتباه

قوم گفتندم جواب آن سلام ‌‌ اے دقوقی مفخر وتاج کرام

گفتم آخر چون مرا بشناختند ‌‌ پیش ازین بر من نظر ننداختند

از ضمیر من بدانستند زود ‌‌ یکدگر را بنگریدند از فرود

پاسخم دادند خندان کاے عزیز ‌‌ این بپوشیده است اکنون بر تو نیز

بر دلے کو در تحیر با خداست ‌‌ کے شود پوشیده راز چپ وراست

گفتم از سوئے حقائق بشگفید ‌‌ چون ز اسم وحرف رسمی واقفید

این سخن چون آمد از من در خطاب ‌‌ آن شهان در حال گفتندم جواب

گفت، اگر اسمے شود غیب از ولی ‌‌ آن ز استغراق دان نز جاهلی

بعد ازان گفتند، ما را آرزوست ‌‌ اقتدا کردن بتو اے پاک دوست ۲۳۶

گفتم، آرے، لیک یک ساعت که من ‌‌ مشکلاتے دارم از دور زمن

تا شود آن حل بصحبتهاے پاک ‌‌ که بصحبت روید انگورے زخاک

ساعتے با آن گروه مجتبا ‌‌ چون مراقب گشتم از خود جدا

هم دران ساعت، ز ساعت رست جان ‌‌ زانکه ساعت، پیر گرداند جوان

جمله تلوینها ز ساعت خاسته است ‌‌ رست از تلوین که از ساعت برست

این سخن پایان ندارد، تیز دو — هین نماز آمد، وقوقی پیش رو

ای یگانه، هین دوگانه برگزار — تا مزین گردد از تو روزگار

ای امام چشم روشن در صلا — چشم روشن باید اندر پیشوا

پیش در شد آن وقوقی در نماز — قوم همچون اطلس آمد، او طراز

اقتدا کردند آن شاهان قطار — در پئے آن مقتدای نامدار

چونکه با تکبیرها مقرون شدند — همچو قربان از جهان بیرون شدند

آن وقوقی در امامت کرد ساز — اندران ساحل درآمد در نماز ۲۳۸

وآن جماعت در پئے او در قیام — اینت زیبا قوم و بگزیده امام

ناگهان چشمش سوئے دریا فتاد — چون شنید از سوئے دریا داد داد

در میان موج دید او کشتئے — در قضا و در بلا و زشتئے

هم شب و هم ابر و هم موج عظیم — آن سه تاریکی و از غرقاب بیم

تند بادے همچو عزرائیل خاست — موجها آشوفت اندر چپ و راست

اهل کشتی از مهابت کاسته — نعرهٔ وا ویلها برخاسته

دستها در نوحه بر سر میزدند — کافر و ملحد همه مخلص شدند

با خدا با صد تضرع آن زمان — عهدها و نذرها کرده بجان

سر برهنه در سجود آنها که هیچ — روئے شان قبله ندید از پیچ پیچ

چون وقوقی آن قیامت را بدید — رحم او جوشید و اشک او دوید ۲۳۹

گفت یا رب منگر اندر فعل شان — دست شان گیر اے شه نیکو نشان

خوش سلامت شان بساحل باز بر — اے رسیده دست تو در بحر و بر

اے کریم و اے رحیم سرمدی — درگزار از بدسگان این بدی

حرمت آن که دعا آموختی — در چنین ظلمت چراغ افروختی

دستگیر و رهنما، توفیق ده ‌‌ — جرم بخش و عفوکن، بکشا گره

همچنین میرفت بر نقطش دعا — آن زمان چون مادران باوفا

اشک میرفت از دو چشمش، وان دعا — بیخود از وے می بر آمد بر سما

آن دعائے بیخودان، خود دیگر است — آن دعا زو نیست، گفت داور است

رست کشتی از دم آن پهلوان — واهل کشتی را بجهد خود گمان

که مگر بازوے ایشان، در حذر — بر هدف انداخت تیرے از هنر

پا رهاند روبهان را در شکار — وان ز دم دانند روباهان عزار

۲۴۰ چون رهید آن کشتی و آمد بکام — شد نماز آن جماعت هم تمام

فجفجی افتاد شان با همدگر — کین فضولی کیست از ما، اے پدر

هر یکے با همدگر گفتند سر — از پس پشت و قوقی مستتر

گفت، هر یک من نکردستم کنون — این دعا نے از برون نے از درون

گفت، مانا کاین امام ما ز درد — بوالفضولانه مناجاتے بکرد

گفت آن دیگر که اے یار یقین — مر مرا هم می نماید اینچنین

او فضولی بوده است از انقباض — کرد بر مختار مطلق اعتراض

چون نگه کردم سپس تا بنگرم — که چه میگویند آن اهل کرم

یک از ایشان را ندیدم در مقام — رفته بودند از مقام خود تمام

نے بچپ، نے راست، نے بالا و زیر — چشم تیز من نشد بر قوم چیر

ذرها بودند گوئی آب گشت — نے نشان پا و نے گردے بدشت

در قباب حق شدند آندم همه — در کدامین روضه رفتند آن همه

در تحیر مانده ام کاین قوم را — چون بپوشانید حق از چشم ما

آن چنان پنهان شدند از چشم او — مثل غوطهٔ ماهیان در آبجو

سالہا در حسرت ایشان بماند عمرہا در شوق ایشان اشک راند
تو نگوئی مردِ حق اندر نظر کے در آرد با خدا ذکرِ بشر

۲۴۱

خر ازین می خسپد اینجا، اے فلان کہ بشر دیدی تو ایشان را، نہ جان
کار ازین ویران شدہ است، اے مردِ خام کہ بشر دیدی تو ایشان را چو عام

۲۶

۲۴۷

گریختن عیسیٰؑ از احمقان

عیسیٰؑ مریمؑ، بکوہے میگریخت شیر گوئی خونِ او میخواست ریخت
آن یکے، در پے دوید و گفت، خیر در پیت کس نیست، چہ بگریزی چو طیر
با شتاب او آنچنان می تاخت جفت کز شتابِ خود جوابِ او نگفت
یک دو میدان، در پئے عیسیٰؑ براند پس بجد و جہد، عیسیٰؑ را بخواند
کز پئے مرضاتِ حق یک لحظہ ایست کہ مرا اندر گریزت مشکلیست
از کہ اینسو میگریزی اے کریم نے پیت شیر و نہ خوف، خصم و بیم
گفت، از احمق گریزانم، برو می رہانم خویش را، بندم مشو
گفت، آخر آن مسیحا نہ توئی کہ شود کور و کر از تو مستوی
گفت، آرے، گفت آن شہ نیستی کہ فسونِ غیب را ماویستی
چون بخوانی آن فسون بر مردۂ بر جہد چون شیر صید آوردۂ
گفت، آرے آن منم گفتا کہ تو نے ز گِل مرغان کنی اے خوبرو
بردمی بروے سبک تا جان شود در ہوا اندر زمان پران شود
گفت آرے گفت پس اے روحِ پاک ہر چہ خواہی میکنی، از کیست باک

با چنین برهان که باشد در جهان | که نباشد مر ترا از بندگان
گفت عیسیٰ که بذاتِ پاکِ حق | مبدعِ تن خالقِ جان در سبق
حرمتِ ذات وصفاتِ پاکِ او | که بود گردون گریبان چاکِ او
کان فسون و اسمِ اعظم را که من | بر کر و بر کور خواندم، شد حسن
بر کُہِ سنگین بخواندم، شد شگاف | خرقه را بدرید بر خود تا بناف
بر تنِ مرده بخواندم، گشت حے | بر سرِ لاشے بخواندم، گشت شے
خواندم آنرا بر دلِ احمق بوُد | صد ہزاران بار و درمانے نشد
سنگِ خارا گشت و زان خو برنگشت | ریگ شد، کز وے نروید ہیچ کشت
گفت، حکمت چیست کانجا اسمِ حق | سود کرد، اینجا نبود آنرا سبق
آن ہمان رنجست و این رنجے چرا | او نشد اینرا و آنرا شد دوا
گفت، رنجِ احمقی، قہرِ خدا است | رنجِ کوری نیست قہر آن ابتلاست
ابتلا رنجیست کان رحم آورد | احمقی رنجیست کان زخم آورد
ز احمقان بگریز، چون عیسیٰ گریخت | صحبتِ احمق بسے خونہا بریخت
اندک اندک آب را دزدد ہوا | وینچنین دزدد ہم احمق از شما
گرمیت را دزدد و سردی دہد | ہمچنان کو زیر خود سنگے نہد
آن گریزِ عیسوی نز بیم بود | ایمن ست او آن پئے تعلیم بود

زمہریر ار پر کند آفاق را
چہ غم آن خورشید با اشراق را

۲۷

کور دوربین و کر تیزشنو و عور دراز دامن

۲۴۷

کودکان افسانه‌ها می‌آورند　　درج در افسانه‌شان بس سرّ و پند
هزلها گویند در افسانه‌ها　　گنج میجو در همه ویرانه‌ها
بود شهری بس عظیم و مه ولی　　قدر او چون قدر سکره بیش نی

۲۴۸

بس عظیم و بس فراخ و بس دراز　　سخت زفت زفت اندازهٔ پیاز
مردم ده شهر، مجموع اندرو　　لیک جمله، سه تن ناشسته رو
اندرو نوعِ خلائق بے شمار　　لیک آن جمله، سه خام پخته کار
جانِ ناکرده بجانان تاختن　　گر هزاران است باشد نیم تن
آن یکے بس دوربین و دیده کور　　از سلیمان کور و دیده پائے مور
آن دگر بس تیزگوش و سخت کر　　گنج در وے نیست یکجو سنگِ زر
وان دگر عور و برهنه، لاشه تاز　　لیک دامنهائے جامهٔ او دراز
گفت کور، اینک گروهے میرسند　　من همی بینم که چه قوم اند و چند
گفت کر، آرے شنیدم بانگِ شان　　که چه میگویند پیدا و نهان
آن برهنه گفت، ترسان زان منم　　که ببرند از درازی دامنم
کور گفت، اینک بنزدیک آمدند　　خیز بگریزیم پیش از زخم و بند
کر همیگوید که آرے مشغله　　میشود نزدیک‌تر یاران هله
آن برهنه گفت آوه دامنم　　از طمع برند و من ناامنم
شهر را هشتند، بیرون آمدند　　وز هزیمت در دهے اندر شدند
اندران ده مرغِ فربه یافتند　　لیک ذره گوشت بر وے نے نژند

کور دید و آن کر آوازش شنید — عور بگرفت و بدامن در کشید

مرغ مرده، خشک، وز زخم کلاغ — استخوانها زار گشته چون بناغ

پس طلب کردند دیگی یافتند — بی سر و بی بن، سبک بشتافتند

بر سرِ آتش نهادند آن سه تن — مرغ فربه را بدیگ اندر زفن

آتشش کردند چندان، ای پسر — کاستخوان شد پخته، لحمش بیخبر

زان همیخوردند چون از صید شیر — هر یکی از خوردنش چون پیل سیر

هر سه زان خوردند پس فربه شدند — چون سه پیل بس بزرگ و مه شدند

آن چنان کز فربهی هر یک جوان — در نگنجیدی ز زفتی در جهان

با چنین گبزی، و هفت اندامِ زفت — از شگافِ در، برون جستند تفت

راهِ مرگِ خلق، ناپیدا رهیست — در نظر ناید عجائب مخرجیست

نک پیاپی کاروانها مقتفی — زین شگافِ در که هست آن مختفی

بر در ار جوئی، نیابی آن شگاف — سخت ناپیدا و زو چندین زفاف

کر امل را دان که مرگِ ما شنید — مرگِ خود نشنید و نقلِ خود ندید

حرص نابیناست، بیند مو بمو — عیبِ خلقان را، بگوید کو بکو

عیبِ خود یک ذره چشمِ کورِ او — می نه بیند گرچه هست او عیب جو

عور میترسد که دامانش برند — دامنِ مردِ برهنه کی درند

مردِ دنیا مفلس است و ترسناک — هیچ او را نیست از دزدانش باک

او برهنه آمد و عریان رود — وز غمِ دزدش جگر خون میشود

وقتِ مرگش که بود صد نوحه بیش — خنده آید جانش را زین ترسِ خویش

آن زمان داند غنی کش نیست زر — هم ذکی داند که بود او بی هنر

جانِ جمله علمها اینست این — که بدانی من کیم در یوم دین

آن اصولِ دین ندانستی ولیک بنگر اندر اصلِ خود کو هست نیک
از اصولیت اصولِ خویش به که بدانی اصلِ خود، اے مرد به

۲۸

ترسانیدن خرگوشے پیلان را از اضطرابِ ماہ در چشمہ ۲۵۱

این بدان ماند که خرگوشے بگفت من رسولِ ماہم و با ماہ جفت
کز رمہ پیلان بران چشمہ زلال جملہ نخچیران بدند اندر وبال
جملہ محروم و زخوف از چشمہ دور حیلۂ کردند چون کم بود زور
از سرِ کہ، بانگ زد خرگوش زال سوئے پیلان در شبِ غرہ ہلال
کہ بیا رابع عشر، اے شاہِ پیل تا درونِ چشمہ یابی این دلیل
شاہ پیلان من رسولم پیش بیست بر رسولان بند و زجر و خشم نیست
ماہ میگوید کہ اے پیلان روید چشمہ آنِ ماست، زان یکسو شوید
ورنہ من تان کور گردانم ستم گفتم، از گردن برون انداختم
ترک این چشمہ بگوئید و روید تا ز زخمِ تیغِ من ایمن شوید
نک نشان آنست کاندر چشمہ ماہ مضطرب گردد ز پیلِ آب خواہ
آن فلان شب حاضر آ، اے شاہ پیل تا درونِ چشمہ یابی آن دلیل
چونکہ ہفت و ہشت از مہ بگذرید شاہ پیل آمد ز چشمہ میچرید
چونکہ زد خرطوم پیل آنشب در آب مضطرب شد آب، مہ کرد اضطراب
پیل باور کرد از وے آن خطاب چون درون چشمہ مہ کرد اضطراب
ترس ترسان بازگشتند آن رمہ بعد ازان نامد یکے زایشان ہمہ

۲۵۳ اضطراب ماه گفتی در زلال | که بتر سانید پیلان را شغال
قصهٔ خرگوش و پیل آری و آب | خشیت پیلان زمه در اضطراب
این چه باشد آخر اے کوران خام | باسهے که شد زبونش خاص و عام
چه مه و چه آفتاب و چه فلک | چه عقول و چه نفوس و چه ملک
چه وحوش و چه طیور و چه جماد | چه ملوک و چه گدا، چه کیقباد
چه بلاد و چه جبال و چه بحار | چه مه و چه سال و چه لیل و نهار
چه تراب و آب و چه باد و چه نار | چه خریف و صیف و چه دے چه بہار
جمله اندر حکم و در فرمانِ او | ہمچو گوئے در خم چوگانِ او

۲۹

۲۵۸

غلامے که از مسجد بیرون نمی آمد

آن یکے در مرغزار جوئے آب
وان یکے پہلوے او اندر عذاب
او عجب مانده که ذوق آن ز چیست
وین عجب مانده که این در حبس کیست
یک مثل آمد درین معنی بگفت
بو که یابی زین بیان سر نهفت

۲۵۹ در زمانے بود امیرے از کرام | بود سنقر نام او را یک غلام
میر شد محتاج گرمابه سحر | بانگ زد سنقر ہلا بردار سر
طاس و مندیل و گل از التون بگیر | تا بگرمابه رویم اے ناگزیر

سنقر آندم طاس و مندیلے نکو　　برگرفت و رفت با او دو بدو

مسجدے در رہ بدو بانگ صلا　　آمد اندر گوش سنقر بر ملا

بود سنقر سخت مولع در نماز　　گفت اے میر من اے بندہ نواز

تو برین دکان زمانے صبر کن　　تا گزارم فرض و خوانم لم یکن

رفت سنقر میر بر دکان نشست　　منتظر از بادہ پندار مست

میر از بہر دل آن زندہ جان　　کرد یک ساعت توقف بر دکان

چون امام و قوم بیرون آمدند　　از نماز و وردہا فارغ شدند

سنقر آنجا ماند تا نزدیک چاشت　　میر سنقر را زمانے چشم داشت

گفت اے سنقر چرا نائی برون　　گفت می نگزاردم اے ذوفنون

صبر کن نک آمدم اے روشنی　　نیستم غافل کہ در گوشم منی

ہفت نوبت صبر کرد و بانگ کرد　　تا کہ عاجز گشت از بیباش مرد

پاسخش این بود می نگزاردم　　تا برون آیم ہنوز اے محترم

گفت آخر مسجد اندر کس نماند　　کیست وا میدارد آنجا کت نشاند

گفت آنکہ بستہ استت از برون　　بستہ است او ہم مرا از اندرون

آنکہ نگذارد ترا کائی درون　　می نہ بگذارد مرا کایم برون

آنکہ نگذارد کزین سو پا نہی　　او بدین سو بست پائے این رہی

ماہیان را بحر نگذارد برون　　خاکیان را بحر نگذارد درون

اصل ماہی ز آب و حیوان از گل است　　حیلہ و تدبیر اینجا باطل است

قفل زفت است و کشایندہ خدا　　دست در تسلیم زن و اندر رضا

ذرہ ذرہ گر شود مفتاحہا　　این کشایش نیست جز از کبریا

۳۰

۲۶۰

منديل در تنور انداختن انس رضؓ بن مالک و ناسوختن آن

گر گزیے گویدت آتش ورا

اندر آ زود و مگو سوزد مرا

کوز آتش نرگس و نسرین کند

وز میانش غنچہا سر برزند

در حقیقت آتش از ہیبت چو مات

گا زِ دستار خوانِ انبیاؑست

از انس رضؓ فرزندِ مالک آمده است — که بمهمانئے او شخصے شده است

او حکایت کرد کز بعدِ طعام — دید انس رضؓ دستارخوان را زرد فام

چرکن و آلوده، گفت اے خادمه — اندر افگن در تنورش یکدمه

در تنورِ پر ز آتش در فگند — آن زمان دستارخوان را هوشمند

جمله مهمانان، دران حیران شدند — انتظارِ دودِ کندوری بدند

بعد یک ساعت، بر آورد از تنور — پاک و اسپید و ازان اوساخ دور

قوم گفتند، اے صحابئِؓ عزیز — چون نسوزید و منقّے گشت نیز

گفت، زانکه مصطفیٰؐ دست و دهان — بس بمالید اندرین دستارخوان

اے دلِ ترسنده از نار و عذاب — با چنان دست و لبے کن اقتراب

چون جمادی را چنین تشریف داد — جانِ عاشق را چها خواهد گشاد

مر کلوخِ کعبه را چون قبله کرد — خاکِ مردان باش اے جان در نبرد

بعد ازان گفتند با آن خادمه — تو نگوئی حالِ خود با این همه

چون فگندی زو داین از گفتِ وے　　گیرم او بُرد است در اسرار پے
اینچنین دستارخوانِ قیمتی　　چون فگندی اندر آتش اے ستی
گفت، دارم بر کریمان اعتمید　　از عباد الله دارم بس امید
میزرے چہ بود اگر او گو یدم　　در روا اندر عینِ آتش بے ندم
اندر افتم از کمالِ اعتقید　　نیستم ز اکرامِ ایشان نا امید
سر در اندازم، نہ این دستارخوان　　ز اعتمادِ ہر کریم راز دان
اے برادر، خود برین اکسیر زن　　کم نباید صدق مرد از صدقِ زن
آن دلِ مردے کہ از زن کم بود　　آن دلے باشد کہ کم ز اشکم بود

۳۱

سیراب شدن کاروان از یک مشک بمعجزہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

۲۶۰

اندر آن وادی گروہے از عرب　　خشک شد از قحطِ باران شان قِرَب
درمیانِ آن بیابان ماندہٗ　　کاروانے مرگِ خود بر خواندہٗ
ناگہانے آن مغیثِ ہر دو کون　　مصطفٰے پیدا شد از رہ بہرِ عون
دید کانجا کاروانے بس بزرگ　　بر تفِ ریگِ و رہ صعب و سترگ
اشتران شان را زبان آویختہ　　خلق اندر ریگ ہر سو ریختہ
رحمش آمد گفت ہین زوتر روید　　چند یارے سوئے آن کُثبان دوید
کہ سیاہے بر شتر مشک آورد　　سوئے میرِ خود بزودی می برد
آن شتربان سیہ را با شتر　　سوئے من آرید با فرمانِ مُرّ
سوئے کثبان آمدند آن طالبان　　بعد یک ساعت بدیدند آن چنان

بندهٔ میشد سیه با اشترے راویه پر آب چون هدیه برے
پس بدو گفتند میخواند ترا این طرف فخر البشر خیر الورےٰ
گفت، من نشناسم او را کیست او گفت، او آن ماه روئے قندخو
سیّد و سرور محمّد نورِ جان مهتر و بهتر شفیع مجرمان
نوعها تعریف کردندش که هست گفت، مانا او مگر آن ساحر است
که گروهے را زبون کرد او بسحر من نیایم جانب او نیم شبر
کشکشانش آوریدند آن طرف او فغان برداشت پر تشنیع و تف
چون کشیدندش به پیش آن عزیز گفت، نوشید آب و بردارید نیز
جمله را زان مشک او سیراب کرد اشتران و هر کسے زان آب خورد
راویه پر کرد و مشک از مشکِ او ابر گردون خیره ماند از رشکِ او
قافله حیران شدند از کارِ او یا محمّد چیست این اے بحرخُو
کردهٔ روپوش مشک خرد را غرقه کردی هم عرب هم کرد را
اے غلام، اکنون تو پر بین مشکِ خود تا نگوئی در شکایت نیک و بد
آن سیه، حیران شد از برهانِ او مید مید از لامکان ایمانِ او
چشمهٔ دید از هوا ریزان شده مشکِ او روپوش فیضِ آن شده
زان نظر روپوشها هم بر درید تا معین چشمهٔ غیبی رسید
چشمها، پر آب کرد آندم غلام شد فراموشش ز خواجه وز مقام
دست و پایش ماند از رفتن براه زلزله افگند در جانش آله
باز بهر مصلحت بازش کشید که بخویش آ، باز رو اے مستفید
وقتِ حیرت نیست، حیرت پیش تست این زمان در ره درآ چالاک و چست
دستهائے مصطفےٰ بر رو نهاد بوسهائے عاشقانه بس بداد

مصطفیٰ دست مبارک بر رخش — آن زمان مالید و کرد او فرخش

شد سپید آن زنگیٔ زاده حبش — همچو بدر و روزِ روشن شد شبش

یوسفی شد در جمال و در دلال — گفتش اکنون رو بده وا گوی حال

او همی شد بی سر و بی پا مست — پای می نشناخت در رفتن ز دست

پس بیامد با دو مشک پر روان — سوی خواجه از نواحی کاروان

خواجه بر ره منتظر بنشسته بود — کان غلامش دیر می آمد نه زود

خواجه از دورش بدید و خیره ماند — از تحیر اهلِ آن ده را بخواند

راویهٔ ما اشتر ما هست این — پس کجا شد بندهٔ زنگی جبین

۲۶۲

آن یکی بدریست می آید ز دور — میزند بر نورِ روز از روش نور

کو غلام ما مگر سرگشته شد — یا بد و گرگی رسید و کشته شد

یا مگر او را بکشت این بدگهر — اشترش آورد اینجا از قدر

چون بیامد پیش گفتش کیستی — از یمن زادی و یا ترکیستی

گو غلامم را چه کردی راست گو — گر بکشتی وانما حیلت مجو

گفت اگر کشتم بتو چون آمدم — چون بپای خود درین خون آمدم

گفت نی نی در مگیر و با منت — راست باید گفت سر داست این فنت

کو غلام من بگفت اینک منم — کرد دست فضلِ یزدان روشنم

دیده ام صدری و بدری گشته ام — صاحب فضلی و قدری گشته ام

هی چه میگوئی غلام من کجاست — هین نخواهی رست از من جز براست

گفت اسرار ترا با آن غلام — جمله وا گویم یکایک من تمام

زان زمانی که خریدی تو مرا — تا باکنون باز گویم ماجرا

تا بدانی که همانم در وجود — گرچه از شبدیزِ من صبحی گشود

رنگ دیگر شد ولیکن جانِ پاک
فارغ از رنگ است و از ارکانِ خاک

تن شناسان زود ما را گم کنند
آب نوشان ترکِ مشک و خم کنند

جان شناسان از عددہا فارغند
غرقۂ دریائے بیچونند و چند

جان شو و از راہِ جان جان را شناس
یارِ بینش شو، نہ فرزندِ قیاس

چون ملک با عقل سررشتہ اند
بہرِ حکمت، بر دو صورت گشتہ اند

۳۲

۲۶۲ ناطق شدن طفل دو ماہہ بحضور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

ہم ازان دہ یک زنے از کافران
سوئے پیغمبر دوان شد ز امتحان

پیش پیغمبر در آمد با خمار
کودکے دو ماہہ زن را در کنار

گفت کودک، سلّم اللہ علیک
یارسُول اللہ قد جئنا الیک

مادرش از خشم گفتش، ہین خموش
کیت افگند این شہادت را بگوش

این کیت آموخت، اے طفل صغیر
کہ زبانت گشت در طفلی جریر

گفت، حق آموخت و انگہ جبرئیلؑ
در بیان با جبرئیلم من رسیل

گفت، کو گفتا کہ بالائے سرت
می نہ بینی، کن ببالا منظرت

ایستادہ بر سرِ تو جبرئیلؑ
مر مرا گشتہ بصد گونہ دلیل

گفت، می بینی تو گفتا کہ بلے
بر سرت تابان چو بدرِ کاملے

می بیاموزد مرا وصفِ رسولؐ
زان علوّم می رہاند زین سفول

پس رسُولش گفت، اے طفلِ رضیع
چیست نامت بازگو و شو مطیع

گفت، نامم پیش حق عبدالعزیز
عبدِ عزّیٰ پیش این یکمشت حیز

من ز غرضے پاک و بیزار و بری — حق آنکہ داد ست این پیغمبری
کودکِ دو ماہہ ہمچون ماہِ بدر — درس بالغ گفتہ چون اصحابِ صدر
پس حنوط آندم ز جنت در رسید — تا دماغ طفل و مادر بو کشید
ہر دو می گفتند کز خوفِ سقوط — جان سپردن بہ برین بوئے حنوط
آنکہ تعریفش شہنشہ خود کند — جامد و نامیش، صد مروق زند
آن کسے راکش معرّف حق بود — جامد و نامیش، صد صدّق زند
آن کسے راکش خدا حافظ بود — مرغ و ماہی مر ورا حارس شود

۳۳

ربودن عقاب موزہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

۲۶۳

اندرین بودند کآواز صلا — مصطفیٰ بشنید از سوئے علا
خواست آبے و وضو را تازہ کرد — دست و رو را شست او زان آب سرد
ہر دو پا شست و بموزہ کرد رائے — موزہ را بربود یک موزہ ربائے
دست سوئے موزہ برد آن خوش خطاب — موزہ را بربود از دستش عقاب
موزہ را اندر ہوا برد او چو باد — پس نگون کرد او وزان مارے فتاد
در فتاد از موزہ یک مارے سیاہ — زان عنایت شد عقابش نیک خواہ
پس عقاب آن موزہ را آورد باز — گفت ہین بستان و رو سوئے نماز
از ضرورت کردم این گستاخئے — من ز ادب دارم شکستہ شاخئے
وائے کو گستاخ پائے می نہد — بی ضرورت کش ہوا فتوے دہد
پس رسولش شکر کرد و گفت ما — این جفا دیدیم و بود آن خود وفا

موزه بربودی و من درهم شدم — تو غمم بردی و من در غم شدم

گرچه هر غیبے خدا ما را نمود — دل دران لحظه بخود مشغول بود

گفت، دور از تو که غفلت از تو رست — دیدنم آن غیب را هم عکسِ تست

مار در موزه بہ بینم در ہوا — نیست از من عکسِ تست، اے مصطفےٰ

عکس نورانی، ہمہ روشن بود — عکسِ ظلمانی، ہمہ گلخن بود

عبرت است این قصه اے جان، مر ترا — تا شوی راضی، تو در حکم خدا

تا که زیرک باشی و نیکو گمان — چون بہ بینی واقعۂ بد، ناگہان

دیگران گردند زرد از بیمِ آن — تو چو گل خندان گہِ سود و زیان

زانکه از گل گر تو برگش میکنی — خنده نگذارد نگردد منثنی

گوید، از خارے چرا افتم بغم — خنده را من خود ز خار آورده ام

ہرچه از تو یاوه گردد از قضا — تو یقین دان که خریدت از بلا

۲۶۴ گر بلا آید ترا، انده مبر — ور زیان بینی، غمِ آن ہم مخور

کان بلا دفعِ بلاہائے بزرگ — وان زیان منعِ زیانہائے سترگ

راحتِ جان آمد اے جان فوتِ مال — مال، چون جمع آمد اے جان، شد وبال

۳۴

آموختن شخصے زبانِ بہایم از موسےٰ ۲۶۴

گفت موسےٰ را یکے مردِ جوان — که بیاموزم زبانِ جانوران

تا بود کز بانگِ حیوانات و دد — عبرتے حاصل کنم در دینِ خود

چون زبانہائے بنی آدم ہمه — در پئے آب است و نان و دمدمه

بو کہ حیوانات را ورد دگر　　　باشد از تدبیر ہنگام گذر
گفت موسیٰ درگذر کن زین ہوس　　　کاین خطر دارد بسے در پیش و پس
عبرت و بیداری از یزدان طلب　　　نہ از کتاب و از مقال و حرف و لب
گرم تر شد مرد زان منعش کہ کرد　　　گرم تر گردد ہمی از منع مرد
گفت اے موسیٰ چو نور تو بتافت　　　ہر چہ چیزے بود از تو چیز یافت
مر مرا محروم کردن زین مراد　　　لائق لطفت نباشد اے جواد
این زمان قائم مقام حق توئی　　　یاس باشد گر مرا مانع شوی
گفت موسیٰ یارب این مرد سلیم　　　سخرہ کردستش مگر دیو رجیم
گر بیاموزم زیان کارش بود　　　ور نیاموزم دلش بد میشود
گفت اے موسیٰ بیاموزش کہ ما　　　رد نکردم از کرم ہرگز دعا
گفت یارب او پشیمانی خورد　　　دست خاید جامہا را بر درد
نیست قدرت ہر کسے را سازوار　　　عجز بہتر مایۂ پرہیزگار
فقر زین رو فخر آمد جاودان　　　کہ بتقوے ماند دست نارسان
زان غنا و زان غنی مردود شد　　　کہ ز قدرت صبرہا پدرود شد
آدمی را عجز و فقر آمد امان　　　از بلائے نفس پر حرص و غمان
بعد ازان وحی آمد از حضرت کہ رو　　　ہر چہ میگوید بلطف خود شنو
گفت یزدان کہ بدہ بایست او　　　بر گشا در اختیار آن دست او
باز موسیٰ داد پند او را بمہر　　　کہ مرادت زرد خواہد کرد چہر
ترک این سودا بگو وز حق بترس　　　دیو دادستت برائے مکر درس
ہین برو در دسر خود کم طلب　　　کاین مرادت افگند در صد تعب
گفت یارب نطق سگ کو بر درست　　　نطق مرغ خانگی کاہل پرست

گفت موسیٰ ہین تو دانی در رسید | نطق این ہر دو شود بر تو پدید
بامدادان آن برائے امتحان | ایستاد او منتظر بر آستان

۲۶۵

خادمہ سفرہ بیفشاند و فتاد | پارۂ نان بیات آثار زاد
در ربود آن را خروسے چون گرو | گفت سگ کردی تو بر ما ظلم رو
دانہ گندم تو دانی خورد و من | عاجزم در دانہ خوردن در وطن
گندم و جو را و باقی حبوب | می توانی خورد و من نے اے طروب
این لب نانے کہ قسم ماست آن | می ربائی این قدر را از سگان
پس خروسش گفت تن زن غم مخور | کہ خدا بدہد عوض زین بہ دگر
اسپ این خواجہ سقط خواہد شدن | روز فردا سیر خور کم کن حزن
مرسگان را عید باشد مرگ اسپ | روزیئے وافر بود بے جہد و کسب
اسپ را بفروخت چون بشنید مرد | پیش سگ شد آن خروس روئے زرد
روز دیگر ہمچنان نان را ربود | آن خروس و سگ بر و لب بر کشود
کاے خروس عشوہ دہ چندین دروغ | ظالمی و کاذبی و بے فروغ
اسپ کش گفتی سقط گردد کجاست | کور اختر گوئے محرومی راست
گفت او را آن خروس با خبر | کہ سقط شد اسپ او جائے دگر
اسپ را بفروخت جست او از زیان | آن زیان انداخت او بر دیگران
لیک فردا اشترش گردد سقط | مرسگان را باشد این نعمت فقط
زود اشتر را فروشید آن حریص | یافت از غم وز زیان آندم محیص
روز ثالث گفت سگ با آن خروس | اے امیر کاذبان با طبل و کوس
تا بکے گوئی دروغ اے بے فروغ | دوغنی اے نا اہل دوغی دوغ دوغ
گفت او بفروخت اشتر را شتاب | لیک فردا اش غلام آید مصاب

چون غلام او بمیرد و نانها　　بر سگ و خواهنده ریزند اقربا

این شنید و آن غلامش را فروخت　　رست از خسران و رخ را برفروخت

شکرها میکرد و شادیها که من　　رستم از سه واقعه اندر زمن

تا زبان مرغ و سگ آموختم　　دیدهٔ سوء القضا را دوختم

روز دیگر، آن سگ محروم گفت　　کای خروس ژاژخا کو طاق و جفت

چند چند آخر دروغ و مکر تو　　خود نپرد جز دروغ از وکر تو

گفت، حاشا از من و از جنس من　　که بگردیم از دروغ ممتهن

ما خروسان چون موذن راست گو　　هم رقیب آفتاب و وقت جو

پاسبان آفتابیم از درون　　گر کنی بالای ما طشتے نگون

آن غلامش مرد پیش مشتری　　شد زیان مشتری آن یکسری

او گریزانید مالش را ولیک　　خون خود را ریخت اندریاب نیک

یک زیان دفع زیانها میشدے　　جسم و مال ماست جانها را فدے

پیش شاهان در سیاست گستری　　می دهی تو مال و سر را می خری

اعجمی چون گشتهٔ اندر قضا　　میگریزانی ز داور مال را

زانکه مالت بر تو گر صدقه شود　　آن زیانے هست سود تو بود

لیک، فردا خواهد او مردن یقین　　گاو خواهد کشت وارث در حنین

صاحب خانه بخواهد مرد و رفت　　روز فردا نک رسیدت لوت زفت

پارهای نان و لالنگ و طعام　　در میان کوے یابد خاص و عام

گاو قربانی و نانهاے تنک　　بر سگان و سائلان ریزد سبک

مرگ اسپ و اشتر و مرگ غلام　　بد قضا گردان این مغرور خام

از زیان مال و درد آن گریخت　　مال افزون کرد و خون خویش ریخت

گوش بنهاده بد، آن مردِ خبیث — می شنید او از خروسش این حدیث

چون شنید اینها، روان شد تیز و تفت — بر درِ موسیٰ علیه السلام کلیم الله رفت

رو همی مالید بر خاک او ز بیم — که مرا فریاد رس زین، اے کلیم

گفت، رو بفروش خود را و بره — چونکه استا گشته، بر جه ز چه

بر مسلمانان زیان انداز تو — کیسه و همیانها را کن دو تو

من درونِ خشت دیدم این قضا — که در آئینه عیان شد مر ترا

عاقل اول بیند آخر را بدل — اندر آخر بیند از دانش مقل

باز زاری کرد، کاے نیکو خصال — مر مرا بر سر مزن، بر رو بمال

از من آن آمد که بودم ناسزا — ناسزائم را تو ده حسن الجزا

گفت، تیرے جست از شست اے پسر — نیست سنت کاید آن واپس دگر

لیک درخواهم ز نیکو داوری — تا که ایمان آن زمان با خود بری

چونکه ایمان برده باشی، زنده — چونکه با ایمان روی، پاینده

هم در آن دم حال بر خواجه بگشت — تا دلش شورید، آوردند طشت

شورش مرگ است، نے هیضه طعام — قے چه سودت داد، اے بدبخت خام

چار کس بردند تا سوئے وثاق — ساق می مالید او بر پشت ساق

گفت موسیٰ علیه السلام در مناجات آن سحر — کاے خدا ایمان ازو مستان، مبر

بادشاهی کن، بر و بخشا که او — سهو کرده خیره روئی و غلو

گفتمش، این علم نے درخورد تست — دفع پندارید قولم را او سست

کرد اجابت آن دعا را کردگار — رحم فرمودش بعجز و افتقار

گفت بخشیدم بدو ایمان، نعم — ور تو خواهی این زمان زندش کنم

بلکه جمله مردگانِ خاک را — زنده سازیم این زمان بهرِ تو ما

گفت موسیٰؑ اینجهان مردن است　　آن جهان انگیز کانجا روشن است

این فنا جا چون جهان بود نیست　　بازگشت عاریت بس سود نیست

رحمتے افشان بر ایشان هم کنون　　در نهانخانه لدینا محضرون

تا بدانند که زیان جسم و مال　　سود جان باشد رهاند از وبال

پس ریاضت را بجان شو مشتری　　چون سپردی تن بخدمت جان بری

در ریاضت آیدت بے اختیار　　سر بنه شکرانه ده اے کامیار

چون حقت داد آن ریاضت شکر کن　　تو نکردی او کشیدت زامر کن　　۲۶۷

این ریاضتهائے درویشان چراست　　کان بلا بر تن بقائے جانهاست

تا بقائے خود نه بیند سالکے　　چون کند تن را سقیم و هالکے

۳۵

نالیدن زنے بحق تعالیٰ از نازیستن فرزندان خود و جوابِ او　　۲۶۷

این حکایت بشنو و وعظے شمر　　تا نگردی خسته از نقص و ضرر

آن زنے هر سال زائیدے پسر　　بیش از شش مه نبودے عمرور

یا سه مه یا چار مه گشتے تباه　　ناله کرد آن زن که افغان اے آله

نه مهم بار است و سه ماهم فرح　　نعمتم زوتر رو از قوسِ قزح

پیش مردان خدا کردے نفیر　　این شکایت آن زن از درد نذیر

بیست فرزندش چنین در گور رفت　　آتشے در جانِ او افتاد تفت

تا شبے بنمود او را جنتے　　باغکے سبزے خوشے بے ضنتے

حاصل آن زن دید آن را ست شد　　زان تجلی آن ضعیف از دست شد

دید در قصرے نبشتہ نامِ خویش | آن خود، دانستش آن محبوب کیش
بعد ازان گفتند کاین نعمت وراست | کو بجان بازی بجز صادق نخواست
خدمت بسیار می بایست کرد | مر ترا تا برخوری زین چاشت خورد
چون تو کاہل بودی اندر التجا | آن مصیبتہا عوض دادت خدا
گفت، یارب تا بصد سال و فزون | این چنینم دہ، بریز از من تو خون
اندران باغ او چو آمد پیش پیش | دید در روے جملہ فرزندانِ خویش
گفت، از من گم شد، از تو گم نشد | بے دو چشم غیب کس مردم نشد
تو نکردی قصد و از بینی ودید | خونِ افزون تا ز تب جانت رہید

۳۶

آمدن حمزہؓ بے زرہ در حرب

۲۶۷

درجوانی حمزہؓ عمّ مصطفیٰؐ | با زرہ می شد مدام اندر وغا
اندر آخر، چونکہ در غزو آمدے | بے زرہ خود را بصفہا بر زدے
اندر آخر حمزہؓ چون در صف شدے | بے زرہ سرمست در غزو آمدے
سینہ باز و تن برہنہ پیش پیش | در فگندے در صفِ شمشیر خویش
خلق پرسیدند کاے عمِّ رسولؐ | اے ہزبر صف شکن، شاہِ فحول
نے تو لا تلقوا بایدیکم اِلے | تہلکہ خواندی ز پیغامِ خدا
پس چرا تو خویش را در تہلکہ | می در اندازی چنین در معرکہ
چون جوان بودی و زفت وسخت زہ | تو نمی رفتی سوئے صف بے زرہ
چون شدی پیر و ضعیف و منحنی | پردہاے لا اُبالی میزنی

لاابالی وار با تیغ و سنان | می نمائی وارہیدہ ز امتحان
تیغ حرمت می ندارد پیر را | کے بود تمییز تیغ و تیر را
کے روا باشد کہ شیرے ہمچو تو | کشتہ گردد زار بر دست عدو
زین نسق غمخوارگان بیخبر | پند میدادند او را از عبر
گفت حمزہؓ چونکہ بودم من جوان | مرگ میدیدم وداعِ این جہان
سوئے مردن کس برغبت کے رود | پیش اژدرہا برہنہ کے شود
لیک از نورِ محمدؐ من کنون | نیستم این شہرِ فانی را زبون
از برون حس لشکرگاہِ شاہ | پر ہمی بینم ز نورِ حق سپاہ
خیمہ در خیمہ طناب اندر طناب | شکر آنکہ کرد بیدارم ز خواب
آنکہ مردن پیشِ چشمش تہلکہ ست | امر لاتلقوا بگیرد او بدست
آنکہ مردن پیشِ او شد فتحیاب | سارعوا آید مر او را در خطاب

۳۷

۲۷۳

گریختن وکیلِ صدرِ جہان و باز آمدنش از کشش عشق

نبض عاشق بے ادب بر می جہد
خویش را در کفۂ شہ می نہد
بے ادب تر نیست زو کس در جہان
با ادب تر نیست زو کس در نہان
بے ادب باشد چو ظاہر بنگری
کہ بود دعوائے عشقش ہمسری
چون بباطن بنگری دعوے کجاست
او و دعوے پیشِ آن سلطان فناست

در بخارا بندهٔ صدرِ جهان — متهم شد گشت از صدرش نهان

مدت ده سال سرگردان بگشت — گه خراسان گه قهستان گاه دشت

از پسِ ده سال او از اشتیاق — گشت بیطاقت ز ایام فراق

گفت تاب فرقتم زین پس نماند — صبر کے داند خلاعت را نشاند

۲۷۵ فرقت صدر جهان در جانِ او — پاره پاره کرده بود ارکانِ او

گفت برخیزم همانجا وا روم — کافر ار گشتم دگر ره بگروم

وا روم آنجا بیفتم پیشِ او — پیشِ آن صدر نکو اندیشِ او

گویم افگندم به پیشت جانِ خویش — زنده کن یا سر ببر مارا چو میش

کشته و مرده به پیشت اے قمر — به که شاه زندگان جائے دگر

آزمودم من هزاران بار پیش — بے تو شیرین می نه بینم عیشِ خویش

۲۷۶ گفت او را ناصحے کاے بیخبر — عاقبت اندیش اگر داری هنر

در نگر پس را بعقل و پیش را — همچو پروانه مسوزان خویش را

چون بخارا میروی دیوانهٔ — لائق زنجیر و زندان خانهٔ

او ز تو آهن همی خاید ز خشم — او همی جوید ترا با بیست چشم

میکند او تیز از بهر تو کارد — او سگ قحط است و تو انبانِ آرد

چون رهیدی و خدایت راه داد — سوئے زندان میروی چونت فتاد

گفت اے ناصح خمش کن چند چند — پند کم ده زانکه بس سخت است بند

سخت تر شد بندِ من از پندِ تو — عشق را نشناخت دانشمندِ تو

آن طرف که عشق می افزود درد — بوحنیفه و شافعی درسے نکرد

تو مکن تهدیدم از کشتن که من — تشنهٔ زارم بخونِ خویشتن

گر بریزد خونِ من آن دوست رو — پائے کوبان جان برفشانم برو

آزمودم، مرگِ من در زندگیست — چون رهم زین زندگی، پایندگیست

۲۷۷ رو نهاد آن عاشقِ خونابه ریز — دل طپان سوئے بخارا گرم و تیز

ریگِ آمون پیشِ او، همچون حریر — آبِ جیحون پیشِ او چون آبگیر

آن بیابان پیشِ او چون گلستان — می فتاد از خنده او چون گلستان

چون سوادِ آن بخارا را بدید — در سوادِ غم بیاضے شد پدید

ساعتے افتاد بیهوش و دراز — عقلِ او پرید در بستانِ راز

بر سر و رویش گلابے می زدند — از گلابِ عشقِ او غافل بدند

او گلستانے نهانے دیده بود — غارتِ عشقش ز خود ببرید بود

اندر آمد در بخارا شادمان — شهرِ معشوقِ خود و دار الامان

همچو آن مستے که پرّد بر اثیر — مه کنارش گیرد و گوید که گیر

هر که دیدش در بخارا گفت، خیز — پیش از پیدا شدن، منشین گریز

که ترا میجوید آن شه خشمگین — تا کشد از جانِ تو، ده ساله کین

الله الله در میا در خونِ خویش — تکیه کم کن بر دم و افسونِ خویش

شحنهٔ صدرِ جهان بودی و راد — معتمد بودی، مهندس، اوستاد

هم مشیرش بودی و هم محترم — گشتی از بهرِ گناهے متهم

غدر کردی و ز جزا بگریختی — رسته بودی، باز چون آویختی

از بلا بگریختی با صد حیل — ابلهی آوردت اینجا یا اجل

۲۷۸ گفت، من مستسقیم، آبم کُشد — گرچه میدانم که هم آبم کُشد

هیچ مستسقی نه بگریزد ز آب — گر دو صد بارش کند مات و خراب

گر بیاماسد مرا دست و شکم — عشقِ آب از من نخواهد گشت کم

خویش را بر نخلِ او آویختم — عذرِ آن را که از و بگریختم

ہمچو گوئے سجدہ کن بر روے وسر	جانب آن صدر شد با چشم تر
بارخ چون زعفران، اشک روان	رفت آن بیدل سوئے صدر جہان
ہم کفن، ہم تیغ اندر دستِ او	چونکہ بود او عاشق سرمستِ او
جملہ خلقان منتظر، سر درہوا	کش بسوزد یا بر آویزد ورا
این زمان، این احمق یک لخت را	آن نماید کہ زمان بدبخت را
ہمچو پروانہ شرر را نور دید	احمقانہ در فتاد، از جان برید
(۳۸) ۲۸۹ آن نجاری نیز خود بر شمع زد	گشتہ بود از عشق آسان آن کبد
آہِ سوزانش سوے گردون شدہ	در دلِ صدرِ جہان مہر آمدہ
گفت با خود در سحرگہ کاے احد	حالِ آن آوارۂ ما چون بود
او گناہے کرد و ما دیدیم، لیک	رحمتِ ما را امید است نیک
خاطرِ مجرم زما ترسان شود	لیک صد امید در ترسش بود
من بترسانم وقیح و یاوہ را	آنکہ ترسد، من چہ ترسانم ورا
بہر دیگِ سرد آذر می رود	نے بدان کہ جوششش از سر میرود
ایمنان را من بترسانم بعلم	خائفان را ترس بردارم زحلم
پارہ دوزم، پارہ در موضع نہم	ہر کسے را شربت اندر خور دہم
موج میزد در دلش عفو گنہ	زانکہ از دل تا دل آمد روزنہ
کہ زدل تا دل، یقین روزن بود	نے جدا و دور چون دو تن بود
متصل نبود سفالِ دو چراغ	نورِ شان ممزوج باشد در مساغ
ہیچ عاشق خود نباشد وصل جو	کہ نہ معشوقش بود جویاے او
۲۹۴ چون بدید او چہرۂ صدرِ جہان	گوئیا پرید ش از تن مرغِ جان
جان بجانان داد، از خود باز رست	بر سریر ملک جاویدان نشست

همچو چوبِ خشک افتاد آن تنش — سرد شد از فرقِ سر تا ناخنش
هر چہ کردند از بخور و از گلاب — نے بجنبید و نے آمد در خطاب
کار ناید در بخارا هر بخور — جز کہ بوئے آن شہ با فر و نور
شاه چون دید آن مزعفر روے او — پس فرود آمد ز مرکب سوئے او
گفت، عاشق دوست جوید تیز و تفت — چونکہ معشوق آمد، آن عاشق برفت
عاشقِ حقی و حق آنست کو — چون بیاید، از تو نبود تارِ مو
صد چو تو فانیست پیش آن نظر — عاشقی، بر نفئ خود خواجہ مگر
میکشید از بیهشی اش در بیان — اندک اندک از کرم، صدرِ جهان

(۳۹) ۲۹۵

بر گرفتش، سر نهاد اندر کنار — بر رخش میکرد اشکِ تر نثار
بانگ زد در گوشِ او شہ کاے گدا — زر نثار آورد مست، دامن کشا
جانِ تو کاندر فراقم می طپید — چونکہ زنهارش رسیدم، چون رمید
اے بدیده در فراقم گرم و سرد — باخود آ از بیخودی و باز گرد
چون صلائے وصل بشنیدن گرفت — اندک اندک، مرده جنبیدن گرفت
بر جهید و بر طپید او شاد شاد — یک دو چرخے زد، سجود اندر فتاد
بشگفید از روے او و شاد شد — در وصال از بندِ هجر آزاد شد
گفت، اے عنقاے حق، جان را مطاف — شکر کہ باز آمدی زان کوه قاف
اے سرافیلِ قیامت گاهِ عشق — اے تو عشقِ عشق و اے دلخواهِ عشق
اولین خلعت کہ خواهی دادنم — گوش خواهم کہ نهی بر روزنم
گرچہ میدانی بصفوت حالِ من — بنده پرور، گوش کن اقوالِ من
صد هزاران بار، اے صدرِ فرید — ز آرزوے گوشِ تو هوشم پرید
آن سمیعئ تو و آن اصغاے تو — وان تبسمہاے جان افزاے تو

آن بنوشیدن کم و بیشش مرا عشوهٔ جانِ بد اندیشش مرا

قلبهائے من که آن معلوم تست بس پذیرفتی تو چون نقدِ درست

بهر گستاخیٔ و شوخِ غرهٔ حلمها در پیشِ حلمت ذرهٔ

اولا بشنو که چون ماندم زشست اوّل و آخر ز پیشِ من بجست

ثانیا بشنو تو اے صدرِ ودود که بسے جستم ترا ثانی نبود

ثالثًا تا از تو بیرون رفته ام گوئیا ثالث ثلاثه گفته ام

رابعًا چون سوخت مارا مزرعه می ندانم خامسه از رابعه

خامسًا در هجرت اے صدرِ جهان از حواسِ خمسه بودم در زیان

سادسًا از شش جهت بے روئے تو گوئیا بارید بر من غم دو دو تو

سابع از ثامن ندانم ضاله ام خون همیگرید فلک از ناله ام

هر کجا یابی تو خون بر خاکها پے بری باشد یقین از چشمِ ما

گفتِ من رعد است و این بانگ و حنین ز ابر خواهد تا ببارد بر زمین

من میانِ گفت و گریه می تنم یا بگریم یا بگویم چون کنم

گر بگویم فوت میگردد بکا در بگریم چون کنم شکر و ثنا

می فتد از دیده خونِ دل شها بین چه افتاد است از دیده مرا

این بگفت و گریه در شد آن نحیف که برو بگریست هم دون هم شریف

از دلش چندان بر آمد هائے هو حلقه کرد اهلِ بخارا گردِ او

خیره گویان خیره گریان خیره خند مرد و زن خرد و کلان حیران شدند

شهر هم همرنگِ او شد اشک ریز مرد و زن درهم شده چون رستخیز

باده عالم عشق را بیگانگی اندرو هفتاد و دو دیوانگی

سخت پنهان است و پیدا حیرتش جانِ سلطانانِ جان درحسرتش

۲۹۷

غیرِ هفتاد و دو ملّت کیشِ او — تختِ شاهان، تخته بندے پیشِ او

مطربِ عشق این زند وقتِ سماع — بندگی بند و خداوندی صداع

پس چه باشد عشق، دریائے عدم — در شکسته عقل را آنجا قدم

بندگی و سلطنت، معلوم شد — زین دو پرده، عاشقی مکتوم شد

۳۸

مسجدِ مهمان کش

۲۷۸

یک حکایت گوش کن، اے نیک پے — مسجدے بُد در کنارِ شهرِ رے

هیچکس در وے نخفتے شب ز بیم — که نه فرزندش شدے آن شب یتیم

هر که در وے بیخبر چون کور رفت — صبحدم چون اختران در گور رفت

هر کسے گفتے که پریانند تند — اندرو مهمان کشان با تیغ تند

وان دگر گفتے که سحر است و طلسم — که رصد باشد، عدو جان و جسم

آن دگر گفتے که بر نه نقشِ فاش — بر درش، کاے میهمان اینجا مباش

شب مخسپ اینجا اگر جان بایدت — ورنه مرگ اینجا کمین بگشایدت

وان دگر گفتے که شب قفلے نهید — غافلے کاید شماره کم دهید

تا یکے مهمان در آمد وقتِ شب — کو شنیده بود آن صیتِ عجب

۲۷۹

از برائے آزمون می آزمود — زانکه بس مردانه و جانباز بود

گفت، کم گیرم سر و اشکمبهٔ — رفته گیر از گنجِ جان یک حبهٔ

صورتِ تن گو برو، من کیستم — نقش کم ناید چو من باقیستم

قوم گفتندش، که هین اینجا مخسپ — تا نکوبد جانستانت همچو کُسپ

که غریبی و نمیدانی تو حال ‌‌ کاندرین جا هر که خفت، آمد زوال

اتفاقے نیست این، ما بارها ‌‌ دیده ایم و جمله اصحاب نهے

هر که این مسجد شبے مسکن شدش ‌‌ نیم شب مرگ هلاهل آمدش

از یکے ما تا بصد این دیده ایم ‌‌ نے بتقلید، از کسے بشنیده ایم

گفت، الدین النصیحة آن رسول ‌‌ آن نصیحت در لغت ضد غلول

این نصیحت راستی در دوستی ‌‌ در غلولی، خائن و سگ پوستی

گفت او، اے ناصحان، من بے ندم ‌‌ از جهان زندگی سیر آمدم

منبلم، بے زخم ناساید تنم ‌‌ عاشقم، بر زخمها بر می تنم

منبلی ام زخم جو و زخم خواه ‌‌ عافیت کم جوے از منبل براه

۲۸۰ قوم گفتندش، مکن جلدی برو ‌‌ تا نگردد جامه و جانت گرو

آن ز دور آسان نماید به نگر ‌‌ که بآخر سخت باشد رهگذر

۲۸۲ هین مکن جلدی، برو اے بوالکرم ‌‌ مسجد و ما را مکن زین متهم

گر بگوید دشمنے از دشمنی ‌‌ آتشے در ما زند فردا دنی

که بتاسانید او را ظالمے ‌‌ بر بهانه مسجد، او بد سالمے

تا بهانه قتل بر مسجد نهد ‌‌ چونکه بد نام است مسجد او جهد

تهمتے بر ما منه، اے سخت جان ‌‌ که نه ایم ایمن ز مکر دشمنان

هین برو جلدی مکن، سودا مپز ‌‌ که نتان پیمود گردون را بگز

چون تو بسیاران بلافیده ز بخت ‌‌ ریش خود بر کنده یک یک لخت لخت

هین برو کوتاه کن این قیل و قال ‌‌ خویش و ما را در میفگن در وبال

گفت، اے یاران از آن دیوان نیم ‌‌ که ز لاحولے ضعیف آید پیم

کودکے کو حارس کشتے بدے ‌‌ طبلکے در دفع مرغان میزدے

تا رمیدے مرغ ازان طبلک ز کشت / گشت از مرغانِ بد بے خوف گشت

چونکہ سلطان شاہ محمودِ کریم / برگذر زد آن طرف خیمہ عظیم

با سپاہے ہمچو استارہ اثیر / انبہ و فیروز و صفدر ملک گیر

اشترے بد کو بدے حمّالِ کوس / بختیّے بد پیشرو ہمچون خروس

بانگِ کوس و طبل بر وے روز و شب / میزدندے در رجوع و در طلب

اندران مزرع درآمد آن شتر / کودک آن طبلک بزد در حفظِ بر

عاقلے گفتش، مزن طبلک کہ او / پختۂ طبل است و با آنست خو

پیش او چہ بود بتوراکِ تو طفل / کہ کشد او طبلِ سلطان بیست کفل

عاشقم من، کشتہ و قربانِ لا / جانِ من نوبتگہ طبلِ بلا

خود بتوراک است این تہدیدہا / پیشِ آنچہ دیدہ است این دیدہا

اے حریفان من ز آنہا نیستم / کز خیالاتے درین رہ بیستم

آن غریبے شہر سر بالا طلب / گفت، می خسپم درین مسجد بشب

مسجدا گر کربلائے من شوی / کعبۂ حاجت روائے من شوی

ہین مرا بگذار، اے بگزیدہ یار / تا رسن بازی کنم منصوروار

گر شدید اندر نصیحت جبرئیل / می نخواہد غوث در آتش خلیل

٢٨٨

خفت در مسجد خود اورا خواب کو / مرد غرقہ گشتہ، چون خسپد بجو

خواب مرغ و ماہیان باشد ہمی / عاشقان را زیرِ غرقاب غمی

نیم شب آواز باہولے شنید / کایم آیم بر سرت، اے مستفید

پنج کرت اینچنین آوازِ سخت / می رسید و دل ہمی شد لخت لخت

گفت، چون ترسم چو ہست آن طبلِ عید / تا دہل ترسد کہ زخم او را رسید

چونکہ بشنود آن دہل آن مردِ دید / گفت، چون ترسد دلم از طبلِ عید

گفت با خود این ملرزان دل کزین — مردجان بد دلانِ بے یقین

وقت آن آمد که حیدر (رضی) وار من — ملک گیرم یا بپردازم بدن

بر جہید و بانگ برزد کاے کیا — حاضرم اینک اگر مردی بیا

در زمان بشکست ز آواز آن طلسم — زر ہمی ریزید ہر سو قسم قسم

ریخت چندان زر که ترسید آن پسر — تا نگیرد زر ز پُری راهِ در

پر شد آن مسجد ز زر ہر جایگاه — مرد حیران شد ز تقدیر اِلٰه

بعد از آن برخاست آن شیر عتید — تا سحرگه زر بہ بیرون میکشید

دفن میکرد و ہمی آمد بزر — با جوال و توبره بارِ دگر

گنجہا بنہاد آن جانباز ازان — کوری ترسانئے واپس خزان

این زر ظاہر بخاطر آمده است — در دلِ ہر کور دونِ زر پرست

۲۸۹ کودکان اسفالہا را بشکنند — نامِ زر بنہند و در دامن کنند

اندران بازی چو گوئی نام زر — آن کند در خاطرِ کودک گذر

بل زرِ مضروب ضربِ ایزدی — کو نگردد کاسد آمد سرمدی

آن زرے کاین زر ازان زر تاب یافت — گوہر و تابندگی و آب یافت

آن زرے که دل ازو گردد غنی — غالب آید بر قمر در روشنی

شمع بود آن مسجد و پروانه او — خویشتن درباخت آن پروانه خو

سوخت پرہاش را و لیکن ساختش
بس مبارک آمد آن انداختش

۳۹

دادخواستن پشه از باد بحضرت سلیمان

پشه آمد از حدیقه وز گیاه — وز سلیمان نبی شد دادخواه

کای سلیمان معدلت میگستری — بر شیاطین و آدمی زاد و پری

مرغ و ماهی در پناه عدل تست — کیست آن گم گشته کش فضلت نجست

داد ده ما را که بس زاریم ما — بے نصیب از باغ و گلزاریم ما

پس سلیمان گفت، اے انصاف جو — داد و انصاف از که میخواهی بگو

کیست آن ظالم که از باد بروت — ظلم کرده است و خراشیده است روت

اے عجب در عہدِ ما ظالم کجاست — کو نه اندر حبس و در زنجیرِ ماست

گفت پشه، دادِ من از دستِ باد — کو دو دستِ ظلم بر ما برگشاد

ما ز ظلمِ او به تنگی اندریم — با لبِ بسته ازو خون میخوریم

ظلمِ او بر ما صریح است و عیان — نیست ما را چاره جز کردن بیان

دادِ ما و انصافِ ما بستان ازو — اے کریمِ عادلِ اکرام خو

پس سلیمان گفت، اے زیبا دوی — امرِ حق باید که از جان بشنوی

حق بمن گفته است، هان اے دادور — مشنو از خصمے تو بے خصمے دگر

تا نیاید هر دو خصم اندر حضور — حق نیاید پیشِ حاکم در ظهور

خصم تنها گر برآرد صد نفیر — هان و هان بے خصم قولِ او مگیر

من نیارم رو ز فرمان تافتن — خصمِ خود را رو بیاور سوئے من

گفت، قولِ تست برهان و درست — خصمِ من بادست و او در حکمِ تست

بانگ زد آن شه که اے بادِ صبا — پشه افغان کرد از ظلمت، بیا

هین مقابل شو تو با خصم و بگو
پاسخ خصم و بکن دفع عدو

باد چون بشنید، آمد تیز تیز
پشه بگرفت آن زمان راه گریز

پس سلیمان گفت، اے پشه کجا
باش، تا بر هر دو رانم من قضا

گفت، اے شه مرگ من از بود او ست
خود سیاه این روز من از دود او ست

او چو آمد من کجا یابم قرار
کو بر آرد از نهاد من دمار

همچنین جویاے درگاه خدا
چون خدا آید، شود جوینده لا

گرچه آن وصلت بقا اندر بقاست
لیک ز اول آن بقا اندر فناست

۴۰

۲۹۷ گریختن عاشقے در باغ از خوفِ عسس و یافتن معشوقِ خود را در آن باغ

یک جوانے بر زنے مجنون شده است
روز و شب بے خواب و بی خور آمده است

بیدل و شوریده و مجنون وست
می ندادش روزگار وصل دست

بس شکنجه کرد عشقش بر زمین
خود چرا دارد ز اوّل عشق کین

عشق از اول چرا خونی بود
تا گریزد آنکه بیرونی بود

چون فرستادے رسولے پیشِ زن
آن رسول از رشک گشتے راهزن

ور بسوے زن نبشتے کاتبش
نامه را تصحیف خواندے نائبش

راههاے چاره را غیرت ببست
لشکر اندیشه را رایت شکست

بود اوّل مونس غم انتظار
آخرش بشکست که هم انتظار

گاه گفتے کاین بلائے بے دوا ست
گاه گفتے کاین حیاتِ جانِ ماست

گاه هستی زد بر آوردے سرے
گاه او از نیستی خوردے برے

گاه فریادش بگردون برشدے گہ خیالِ دلبرش ہمدم بدے
چونکہ بروے سرد گشتے این نہاد جوشش گردے گرم چشمہ اتحاد
چونکہ بابے برگئے غربت بساخت برگ بے برگی بسوے او بتاخت
کان جوان درجست جو بد ہفت سال از خیالِ وصل گشتہ چون خیال
سایۂ حق بر سرِ بندہ بود عاقبت جوینده یابنده بود
گفت پیغمبرؐ کہ چون کوبی درے عاقبت زان در برون آید سرے
چون نشینی بر سرِ کوئے کسے عاقبت بینی تو ہم روئے کسے
چون درے میکوفت اواز سلوتے عاقبت دریافت روزے خلوتے ۲۹۹
جست از بیم عسس او شب بباغ یار خود را یافت چون شمع وچراغ
گفت سازندہ سبب راآن نفس اے خدا تو رحمتے کن بر عسس
ناشناسا تو سببہا کردۂ از درِ دوزخ بہاشتم بردۂ

گر تو خواہی باقئے این گفتگو
اے اخی در دفترِ چہارم بجو

تمام شد دفتر سوم

دفتر چہارم

اے ضیاء الحق حسام الدین توئی

کہ گذشت از مہ بنورت مثنوی

روشنی بر دفتر چارم بریز

کافتاب از چرخ چارم کرد خیز

ہین ز چارم نور دہ خورشید وار

تا بتابد بر بلاد و بر دیار

بسم الله الرحمن الرحیم

زان ضیا گفتم حسام الدین ترا — که تو خورشیدی و این دو وصفها ۳۰۲

همت عالیٔ تو ای مرتجی — می کشد این را خدا داند کجا

گردن این مثنوی را بستهٔ — میکشی آنسو که تو دانستهٔ

مثنوی پویان کشنده ناپدید — ناپدید از جاهلی کش نیست دید

مثنوی را چون تو مبدا بودهٔ — گر فزون گردد تواش افزودهٔ

چون چنین خواهی خدا خواهد چنین — میدهد حق آرزوی متقین

هر کش افسانه بخواند افسانه است — وانکه دیدش نقد خود مردانه است

آب نیل است و بقبطی خون نمود — قوم موسی را نه خون بد آب بود

دشمن این حرف این دم در نظر — شد ممثل سرنگون اندر سقر

ای ضیاء الحق تو دیدی حال او — حق نمودت پاسخ افعال او

دیدهٔ غیبت چو غیب است اوستاد

کم مباد از این جهان این دید و داد

۱

۳۰۲

بقیهٔ قصهٔ گریختن عاشقے در باغ از خوف عسس و یافتن معشوق خود را در آن باغ

این حکایت را که نقدِ حالِ ماست
گر تمامش میکنی اینجا رواست
ناکسان را ترک کن بهرِ کسان
قصه را پایان بر و مخلص رسان
این حکایت گر نشد آنجا تمام
چارمین جلد است آرش در نظام

۳۰۳

اندران بودیم کان شخص از عسس — راند اندر باغ از خوفے فرس
بود اندر باغ آن صاحب جمال — کز غمش این در عنا بُد هشت سال
سایهٔ او را نبود امکانِ دید — همچو عنقا وصفِ او را می شنید
جز یکے لُقیه که اول از قضا — بر وے افتاد و شد او را دلربا
بعد ازان چندانکه میکوشید او — خود مجالش می نداد آن تندخو
نے به لابه چاره بودش نے به مال — سیرچشم و بے طمع بود آن نهال

۳۰۴ ②

چونکه تنهایش بدید آن ساده مرد — زود او قصدِ کنار و بوسه کرد
بانگ بر وے زد بهیبت آن نگار — که مرو گستاخ، ادب را هوش دار
گفت آخر خلوت است و خلق نے — آب حاضر، تشنهٔ همچون منے
کس نمی جنبد درینجا جز که باد — کیست حاضر، چیست مانع زین کشاد

گفت ای شیدا تو ابله بوده‌ — ابلهی، وز عاقلان نشنوده‌

باد را دیدی که می‌جنبد بدان — باد جنبانیست اینجا بادران

پس همه دانسته‌اند این را یقین — که فرستد باد رب العالمین

پس یقین در عقل هر داننده هست — اینکه با جنبنده جنباننده هست

گر تو او را می نه‌بینی در نظر — فهم کن آن را با اظهار اثر

تن بجان جنبد نمی‌بینی تو جان — لیک از جنبیدن تن جان بدان

گفت او گر ابلهم من در ادب — زیرکم اندر وفا و در طلب

گفت ادب این بود که خود دیده شد — آن دگر را خود همی دانی تو لُدّ

خود ادب این بود آن دیگر دفین — زین بتر باشد که دیدمش یقین

هر چه زین کوزه تراود بعد ازین — یک نمط خواهد بدن جمله چنین

هشت سالت جوش دادم در فراق — کم نشد یک ذره خامیت از نفاق

خامی و هرگز نخواهی پخت تو — گر هزاران بار جوشی ای عتو

غورهٔ تو سنگ بسته از سقام — غورها اکنون مویزند و تو خام

گفت عاشق امتحان کردم مگیر — تا ببینم تو حریفی یا ستیر

من همی دانستمت بی امتحان — لیک کی باشد خبر همچون عیان

آفتابی، نام تو مشهور و فاش — چه زیان است ار بکردم ابتلاش

تو منی، من خویشتن را امتحان — میکنم هر روز در سود و زیان

انبیا را امتحان کرده عدات — تا شده ظاهر از ایشان معجزات

گر شدم در راه حرمت راهزن — آمدم ای مه بشمشیر و کفن

جز بدست خود مبرم پا و سر — که ازین دستم نه از دست دگر

امتحان کردم مرا معذور دار — چون ز فعل خویش گشتم شرمسار

(۳) (۴) ۳۰۹

جز بشمشیر خود اے شاہم مکش | بیش ازین از دوری اے ماہم مکش
از جدائی باز میرانی سخن | ہر چہ خواہی کن ولیکن این مکن
در جوابش بر گشاد آن ماہ لب | کہ سوئے یار و زو سوئے تست شب
حیلہاے تیرہ اندر داوری | پیش بینایان چرا می آوری
گر بپوشیمش ز بندہ پروری | تو چرا بیرونی از حد می بری
کے رسد ہمچو توئے را کز منی | امتحان ہمچو من یارے کنی
ہر چہ در دل داری از مکر و رموز | پیش یار سواد پیدا ہمچو روز
حاجت خود عرض کن حجت مجو | ہمچو ابلیس لعین سخت رو

۲

دعا کردن واعظے بر بدان

۳۰۴

ہر چہ مکروہ است چون او شد دلیل

پیش محبوبت حبیب است و خلیل

آن یکے واعظ چو بر تخت آمدے | قاطعان راہ را داعی شدے
دست بر میداشتے یارب رحم ران | بر بدان و مفسدان و طاغیان
بر ہمہ تسخر کنان و اہل ضیر | بر ہمہ کافر دلان و اہل دیر
می نکردے او دعا بر صفیا | می نکردے جز خبیثان را دعا
مر ورا گفتند کاین معہود نیست | دعوت اہل ضلالت جود نیست
گفت نیکوئی ازینہا دیدہ ام | من دعاشان زین سبب بگزیدہ ام
خبث و ظلم و جور چندان ساختند | کہ مرا از شر بخیر انداختند

هر تَگهے که رو بدنیا کردمے　　من ز ایشان زخم و ضربت خوردمے

کردمے از زخم آن جانب پناه　　باز آوردندمے گرگان براه

چون سبب سازِ صلاح من شدند　　پس دعا شان بر من است اے هوشمند

در حقیقت هر عدو داروے تست　　کیمیا و نافع و دلجوئے تست

که ازو اندر گریزی در خلا　　استقامت جوی از لطفِ خدا

در حقیقت دوستانت دشمن اند　　که ز حضرت دور و مشغولت کنند

۳

آمدن صوفئے بخانه و دیدن زن را به بیگانه

۳۰۵

صوفئے آمد بسوئے خانه روز　　خانه یک در بود و زن با کفش دوز

جفت گشته با حریفِ خویش زن　　اندران یک حجره از وسواسِ تن

چون بزد صوفی بجد در چاشتگاه　　هر دو درماندند نے حیلت، نه راه

هیچ معهود شش نه بد کو آن زمان　　سوئے خانه باز گردد از دکان

قاصداً آن روز بیوقت آن مروع　　از خیالے کرد تا خانه رُجوع

اعتمادِ زن بران کو هیچ بار　　این زمان تا خانه ناید روزگار

اعتمادش بود از روے قیاس　　خانه نتوان ساخت در کوئے قیاس

آن قیاسش راست نامد از قضا　　گرچه ستار است، هم بدهد سزا

چونکه بد کردی، بترس، ایمن مباش　　زانکه تخم است و بروید خداش

گفت صوفی، با دلِ خود کاے دوگبر　　از شما کینه کشم لیکن بصبر

لیک نادانسته آرم این نفس　　تا نگردد مطلع زین حال کس

از شما کینه کشد پنهان محق — اندک اندک همچو بیماری دق

مرد دق باشد چو یخ هر لحظه کم — لیک پندارد بهر دم بهترم

هیچ پنهان خانه آن زن را نبود — سمج و دهلیز و ره بالا نبود

نی تنوری که در آن پنهان شود — نی جوالی که حجاب آن شود

همچو عرصه پهن روز رستخیز — نی گو و نی پشته نی جای گریز

چادر خود را برو افگند زود — مرد را زن کرد و در را بر گشود

زیر چادر مرد رسوا و عیان — سخت پیدا چون شتر بر نردبان

از تعجب گفت صوفی چیست این — هرگز این را من ندیدم کیست این

گفت خاتونیست از اعیان شهر — مر ورا از مال و اقبال است بهر

در ببستم تا کسی بیگانه — در نیاید زود نادانانه

گفت صوفی چیستش این خدمتی — تا بر آرم بی سپاس و منتی

گفت میلش خویشی و پیوستگیست — نیک خاتونیست حق داند که کیست

یک پسر دارد که اندر شهر نیست — خوب و زیرک چابک و مکسب کنیست

خواست دختر را ببیند زیر دست — اتفاقا دختر اندر مکتب است

باز گفت ار آرد باشد یا سبوس — می کنم او را بجان و دل عروس

گفت صوفی ما فقیر و زاد کم — قوم خاتون مالدار و محتشم

کی بود این کفو ایشان در زواج — یک در از چوب و در دیگر زجاج

کی بود همرنگ فقر و احتشام — چون شود همجنس یاقوت و رخام

جامه نیمی اطلس و نیمی پلاس — عیب باشد نزد ارباب شناس

یا کبوتر باز کی شد همقفس — کی شود همراز عنقا با مگس

کفو باید هر دو جفت اندر نکاح — ورنه تنگ آید نماند ارتیاح

گفت، گفتم من چنین عذرے واد　　گفت، نے من نیستم اسباب جو

ماز مال وزر ملول وتخمہ ایم　　ما بحرص وجمع نے چون عامہ ایم

ما ملولیم از قماشش وزر وسیم　　فارغیم وتخمہ از مالِ عظیم

قصدِ ما ستراست و پاکی وصلاح　　در دو عالم خود بدان باشد فلاح

باز صوفی عذر درویشی بگفت　　وان مکرر کرد تا نبود نهفت

گفت زن، من هم مکُرّر کرده ام　　بے جهازی را مقرر کرده ام

اعتمادِ اوست راسخ تر زکوه　　که زفقرش هیچ می ناید شکوه

او همی گوید مرادم عفت است　　از شما مقصود صدق وهمت است

گفت صوفی، خود جهاز ومالِ ما　　دیدمی بیند هویدا نے خفا

خانۂ تنگے، مقامِ یک تنے　　که در وپنهان نماند سوزنے　　۳۰۷

باز ستر وپاکیٔ وزهد وصلاح　　او زما به داند اندر انتصاح

به زما میداند او احوالِ ستر　　وز پس وپیش وسرو دنبالِ ستر

بے جهازی خود عیان همچون خور است　　وز صلاح وستر او واقف تر است

ظاهر او بے جهاز وخادم است　　وز صلاح وستر او خود عالم است

شرحِ مستوری زبابا شرط نیست　　چون بر او پیدا چون روز روشنیست

این حکایت را بدان گفتم که تا　　لاف کم بافی چو رسوا شد خطا

بر تر آئی هم بدعوے مستزاد　　این بدست اجتهاد واعتقاد

چون زنِ صوفی تو خاین بودهٔ　　دامِ مکر اندر وغا بکشودهٔ

که زهر ناشسته روئے گپ زنی
شرم داری واز خدائے خویش نے

۴

۳۰۸

بیهوش شدن دبّاغے در بازارِ عطاران و معالجه کردن برادرش بسرگینِ سگ

آنکه در تون زاد و پاکی را ندید
بوئے مشک آرد برو رنجے پدید

آن یکے دبّاغ در بازار شد
تا خرد آنچه ورا در کار بُد

چونکه در بازارِ عطاران رسید
ناگهان افتاد بیهوش و خمید

بوئے عطرش زد زعطارانِ راد
تا بگردیدش سر و برجا فتاد

ہمچو مردار او فتاد و بیخبر
نیم روز اندر میانِ رہگذر

جمع آمد خلق بروے آن زمان
جملگان لاحول گو، درمان کنان

آن یکے کف بر دلِ او می براند
وز گلاب آن دیگرے بروے فشاند

او نمیدانست کاندر مرتعه
از گلاب آمد ورا این واقعه

آن یکے دستش ہمی مالید و سر
وان دگر کہگل ہمی آورد تر

آن بخور عود و شکّر زد بہم
وان دگر از پوششش میکرد کم

وان شده خم، تا نفس چون می کشد
وان دگر بو از دہانش می شمد

وان دگر نبضش گرفته از خرد
منتظر تا نبضِ او چون می جہد

تا کہ مے خورده است یا بنگ و حشیش
خلق درماندند اندر بیہشیش

پس خبر بردند خویشان را شتاب
که فلان افتاده است آنجا خراب

کس نمی داند که چون مصروع گشت
یا چه شد، کو را فتاد از بام طشت

یک برادر داشت آن دبّاغ زفت
گربز و دانا بیامد زود تفت

اندکے سرگینِ سگ در آستین
خلق را بشگافت و آمد با چنین

گفت، من رنجش همیدانم زچیست ۔۔۔ چون سبب دانی، دوا کردن جلیست
گفت با خود، هستش اندر مغز و رگ ۔۔۔ توئے بر تو، بوے آن سرگین سگ
تامیان اندر حدث او تا به شب ۔۔۔ غرق دباغیست او روزی طلب
باحدث کرده است عادت سال و ماه ۔۔۔ بوئے عطرش لاجرم سازد تباه
خلق را می راند از وے آن جوان ۔۔۔ تا علاجش را نه بینند آن کسان
سر بگوشش برد همچون راز گو ۔۔۔ پس نهاد آن چرک بر بینیٔ او
کو بکف سرگینِ سگ سائیده بود ۔۔۔ دارو‌ئے مغزِ پلیدان دیده بود
چونکه بوئے آن حدث را وا کشید ۔۔۔ مغز زشتش بوئے ناخوش را سزید
ساعتے شد، مرده جنبیدن گرفت ۔۔۔ خلق گفتند، این فسونے بد شگفت
کاین بخواند افسون، بگوشِ او دمید ۔۔۔ مرده بود، افسون بفریادش رسید
جنبشِ اهلِ فساد، آن سو بود ۔۔۔ که زناز و غمزهٔ و ابرو بود
هر کرا مسکِ نصیحت سود نیست ۔۔۔ لاجرم با بوئے بد خو کرد نیست ۳۰۹
مشرکان را زان نجس خوانده است حق ۔۔۔ کاندرونِ پشک زادند از سبق

۵

گفتن جهودے علیؓ را که اگر بر خدا اعتماد داری از بن بام خود را بینداز ۳۱۰

مرتضیٰؓ را گفت روزے یک عنود ۔۔۔ کو ز تعظیم خدا آگه نبود
بر سرِ بامے و قصرے بس بلند ۔۔۔ حفظِ حق را واقفی اے هوشمند
گفت، آرے او حفیظ است و غنی ۔۔۔ هستیٔ ما را ز طفلی و منی

گفت، خود را هین درافگن تو زبام — اعتمادے کن بحفظِ حق تمام
تا یقین گردد مرا ایقانِ تو — واعتقادِ خوب با برہانِ تو
پس امیرش گفت، خامش کن برو — تا نگردد جانت، زین جرأت گرو
کے رسد مر بندہ را کو با خدا — آزمایش پیش آرد ز ابتلا
بندہ را کے زہرہ باشد کز فضول — امتحانِ حق کند اے گیج گول
آن خدا را میرسد کو امتحان — پیش آرد ہر دمے با بندگان
تا بما ما را نماید آشکار — کہ چہ داریم از عقیدہ در سرار
آنکہ او افراشت سقفِ آسمان — تو چہ دانی کردن او را امتحان
اے ندانستہ تو شرّ و خیر را — امتحان خود را کن، آنگہ غیر را
۳۱۱ آن زمان کت امتحان مطلوب شد — مسجدِ دینِ تو پر خرّوب شد

۶

۳۱۱ بنائے مسجد اقصےٰ و رستن خرّوب

چون درآمد عزمِ داؤدی بہ تنگ — کہ بسازد مسجدِ اقصےٰ بہ سنگ
وحی کردش حق کہ ترک این بخوان — کہ ز دستت برنیاید این مکان
نیست در تقدیرِ ما، آنکہ تو این — مسجدِ اقصےٰ برآری اے گزین
گفت جرمم چیست اے دانائے راز — کہ مرا گوئی کہ مسجد را مساز
گفت بے جرمے، تو خونہا کردۂ — خونِ مظلومان بگردن بردۂ
کہ ز آوازِ تو خلقے بیشمار — جان بدادند و شدند آنرا شکار
خون بسے رفتست بر آوازِ تو — بر صدائے خوبِ جانِ پروازِ تو

گفت مغلوب تو بودم مست تو / دست من بر بستہ بود از دست تو

نے کہ ہر مغلوب شہ مرحوم بود / نے کہ المغلوب کالمعدوم بود

گفت اے مغلوب معدومیت کو / جز بہ نسبت نیست معدوم انصتوا

ہمچنین معدوم کو از خویش رفت / بہترین ہستہا افتاد و زفت

او بہ نسبت با صفات حق فناست / در حقیقت در فنا او را بقاست

پس خطاب آمد بہ داؤد از خدا / کاے گزین پیغمبر نیکو لقا

دل مدار اندر تفکر زین خبر / رہ مدہ در دل ملال و غم مخوز

گرچہ بر ناید بجہد و زور تو / لیک مسجد را برآرد پور تو

گرچہ بر ناید بجہدت این مقام / لیک پور تو کنند آنرا تمام

کردۂ او کردۂ تست اے حکیم / مومنان را اتصالے دان قدیم

چون سلیمان کرد آغاز بنا / پاک چون کعبہ ہمایون چون منے ۳۱۳

در بنایش دیدہ می شد کر و فر / نے فسردہ چون بناہائے دگر

در بنا ہر سنگ کز کہ می شکست / فاش سیروا بی ہمی گفت از نخست

ہمچو از آب و گل آدم کدہ / نور زان کہ پارہا تابان شدہ

سنگ بے حمال آیندہ شدہ / وان در و دیوارہا زندہ شدہ

چونکہ گشت آن مسجد اقصے تمام / ز اہتمامات سلیمان والسلام

چون سلیمان در شدے ہر بامداد / مسجد اندر بہر ارشاد عباد

پند دادے گہ بگفت و لحن و ساز / گہ بفعل اعنی رکوع با نماز

چون سلیمان نبی شاہ انام / ساخت مسجد را و فارغ شد تمام ۳۳۰

ہر صباح اورا وظیفہ این بدے / کامدے در مسجد اقصے شدے

نو گیاہے رستہ دیدے اندرو / پس بگفتے نام و نفع خود بگو

توچه داروئے، چئے نامت چیست　　توزیان برکہ ونفعت برکیست

پس بگفتے ہر گیاہے فعل ونام　　کہ من آن راجانم واین را حمام

من مر اینرا زہرم وآنرا شکر　　نام من اینست برلوح قدم

پس سلیمانؑ، باحکیمان زان گیا　　شرح کردے نفع وضرش اے کیا

پس طبیبان، از سلیمانؑ زان گیا　　عالم ودانا شدند ومقتدا

تاکتبہائے طبیبی ساختند　　جسم را از رنج می پرداختند

۳۳۳ ہم بران عادت، سلیمانؑ سنی　　رفت درمسجد میان روشنی

قاعدہ ہر روز رامی جست شاہ　　کہ ببیند مسجد اندر نو گیا

نوگیاہے دید اندر گوشۂ　　رستہ بروے دانہ ہمچون خوشۂ

دید بس نادر گیاہے سبز وتر　　می ربود آن سبزیش نور از بصر

پس سلامش کرد دردم آن حشیش　　او جوابش گفت وبشگفت از خویش

گفت، نامت چیست، برگو ئید ہان　　گفت، خروب است اے شاہ جہان

گفت، اندر تو، چہ خاصیت بود　　گفت، من رستم، مکان ویران شود

منکہ خروبم، خراب منزلم　　ہادم بنیاد این آب وگلم

پس سلیمانؑ، آنزمان دانست زود　　کہ اجل آمد، سفر خواہد نمود

گفت، تامن ہستم این مسجد یقین　　درخلل ناید ز آفات زمین

تاکہ من باشم، وجود من بود　　مسجد اقصے مخلخل کے شود

پس خراب مسجد ما بیگمان　　نبود، الا بعد مرگ ما بدان

مسجد است این دل کہ جسمش ساجد است　　یار بد خروب ہر جا مسجد است

برکن از بیخش کہ گرسر برزند　　مرترا و مسجدت را برکند

۷

۳۱۳

خاموش ماندن عثمانؓ بر منبر

پند فعلی خلق را جذاب تر
کہ رسد در جان ہر باگوش و کر
واندر ان وہم امیری کم بود
در حشم تاثیر آن محکم بود

قصۂ عثمانؓ کہ بر منبر برفت — چون خلافت یافت، بشتابید تفت
منبر مہتر، کہ سہ پایہ بدہ است — رفت ابوبکرؓ و دوم پایہ نشست
بر سوم پایہ، عمرؓ در دور خویش — از برائے حرمت اسلام و کیش
دور عثمانؓ آمد و بالائے تخت — بر شد و بنشست آن مسعود بخت
پس سوالش کرد مردے بوالفضول — کان دو نہ نشستند برجائے رسولؐ
پس تو چون جستی از ایشان برتری — چون برتبت تو از ایشان کمتری
گفت، اگر پایہ سوم را بسپرم — وہم آید کہ مثال عمرؓ ہم
ور دوم پایہ شوم من جائے جو — گوئیم مثل ابوبکرؓ است او
ہست این بالا مقام مصطفےؐ — وہم مثلے نیست باآن شہ مرا
بعد از ان برجائے خطبہ آن ودود — تابقرب عصر لب خاموش بود
زہرہ نے کس را کہ گوید ہین بخوان — یا برون آید ز مسجد آن زمان
ہیبتے بنشستہ بد بر خاص و عام — پر شد از نور خدا آن صحن و بام
ہر کہ بینا، ناظر نورش بدے — کور، زان خورشید ہم گرم آمدے
پس ز گرمی فہم کردے چشم کور — کہ بر آمد آفتابے بے فتور

لیک این گرمی گشاید دیده را تا ببیند عینِ هر بشنیده را

۸

۳۱۵ ایمان آوردن بلقیس

هدیهٔ بلقیس چل اشتر بده است بار آنها جمله خشتِ زر بده است

چون به صحرای سلیمانی رسید فرش آنرا جمله زرِّ پخته دید

بر سرِ زر تا چهل منزل براند تا که زر را در نظر آبی نماند

بارها گفتند زر را وا بریم سوی مخزن، ما چه بیکار اندریم

عرصهٔ کش خاک زرِّ دهٔ دهیست زر بهدیه بردن آنجا ابلهیست

ای ببرده عقل هدیه تا اِله عقل آنجا کمتر است از خاکِ راه

چون کسادِ هدیه آنجا شد پدید شرمساری شان همی واپس کشید

باز گفتند از کساد و از روا چیست بر ما؟ بنده فرمانیم ما

گر زر و گر خاک، ما را بردنیست امر فرمانده، بجا آوردنیست

گر بفرمایند که واپس برید هم بفرمان تحفه را باز آورید

امر و فرمان راهی باید شنید تا بدانجا هدیه را باید کشید

پس روان گشتند هدیه آوران تا به تخت آن سلیمانِ جهان

خنده اش آمد چو آن سلیمان آن بدید کز شما من کی طلب کردم مزید

من نمی گویم مرا هدیه دهید بلکه گفتم لائق هدیه شوید

که مرا از غیب نادر هدیهاست که بشر آن را نیارد نیز خواست

می پرستید اختری کو زر کند رو باو آرید کو اختر کند

می پرستید آفتاب چرخ را
خوار کردہ، جانِ عالی نرخ را

سوئے حق گر راستانہ خم شوی
وارہی از اختران، محرم شوی

چون شوی محرم، گشایم با تو لب
تا ببینی آفتابے نیم شب

جز روانِ پاک، او را شرق نے
در طلوعش روز و شب را فرق نے

(۹) ۳۱۶

باز گردید، اے رسولانِ خجل
زر شما را، دل بما آرید دل

این زرِ من، بر سرِ آن زر نہید
کورئے تن، فرجِ استر را دہید

فرجِ استر، لائقِ حلقۂ زر است
زرِّ عاشق، روئے زردِ اصفر است

کہ نظرگاہِ خداوند است، آن
کہ نظر انداز خورشید است کان

(۱۰) ۳۱۷

اے رسولان، میفرستم تان رسول
ردِّ من بہتر شما را از قبول

پیشِ بلقیس، آنچہ دیدید از عجب
باز گوئید از بیابانِ ذہب

کہ چہل منزل، بروے زر بدید
وز چنین ہدیہ خجل چوں می شدید

تا بداند کہ بزر طامع نہ ایم
ما زر از زر آفرین آوردہ ایم

آنکہ گر خواہد ہمہ خاکِ زمین
سر بسر زر گردد و دُرِّ ثمین

حق برائے آن کند، اے زرگزین
روزِ محشر، این زمین را نقرہ گین

فارغیم از زر کہ ما بس پرفنیم
خاکیان را سر بسر زرین کنیم

از شما کے کدیۂ زر میکنیم
ما شما را کیمیا گر میکنیم

(۱۱) ۲۱۸

پس سلیمانؑ گفت، اے پیکان روید
سوئے بلقیس و بدین دین بگروید

پس بگوئیدش بیا اینجا تمام
زود کان اللہ یدعو بالسّلام

ہین، بیا، اے طالبِ دولت شتاب
کہ فتوح است این زمان و فتحِ باب

اے کہ تو طالب نہ، تو ہم بیا
تا طلب یابی ازان یارِ وفا

(۱۲) ۳۲۰

ہین، بیا بلقیس ورنہ بد شود
لشکرت خصمت شود، مرتد شود

پرده دار تو درست را برکند — جانِ تو با تو بجان خصمی کند

جمله ذرات زمین و آسمان — لشکرِ حق اند گاه امتحان

هین، بیا که من رسولم دعوتی — چون اجل شهوت کُشم، نے شهوتی

در بود شهوت، امیرِ شهوتم — نے اسیرِ شهوت روئے بتم

۳۲۱ چون سلیمان سوئے مرغانِ سبا — یک صفیرے کرد، بست آنجمله را

۳۲۲ جز مگر مرغے که بد بے جان و پر — یا چو ماهی گنگ بود از اصل و کر

نے غلط گفتم که کر گر سر نهد — پیش وحئے کبریا سمعش دهد

چونکه بلقیس، از دل و جان عزم کرد — بر زمانِ رفته هم افسوس خورد

ترکِ مال و ملک کرد او آنچنان — که بترکِ نام وننگ آن عاشقان

آن غلامان و کنیزانِ بناز — پیش چشمش، همچو پوسیده پیاز

باغها و قصرها و آبِ رود — پیش چشم از عشق گلخن می نمود

هیچ مال و هیچ مخزن، هیچ رخت — می دریغش نامد الا جز که تخت

پس سلیمان از دلش آگاه شد — کز دلِ او، تا دلِ او، راه بد

دید از دورش که آن تسلیم کیش — تلخش آمد فرقت آن تختِ خویش

از بزرگی تخت کز حد می فزود — نقل کردن، هیچ نوعِ امکان نبود

خرده کاری بود تفریقش خطر — همچو اوصالِ بدن با یکدگر

پس سلیمان گفت گرچه فی الاخیر — سرد خواهد شد برو تاج و سریر

چون ز وحدت، جان برون آرد سرے — جسم را با فرّ او نبود فرے

تا نگردد خسته، هنگام لقا — کودکانه، حاجتش گردد روا

هست بر ما سهل واو را بس عزیز — تا بود بر خوانِ حوران، دیو نیز

عبرتِ جانش شود آن تخت باز — همچو دلق و چارقے پیشِ ایاز

تا بداند ور چہ بود آن مبتلا　　از کجاها در رسید او تا کجا
پس سلیمانؑ گفت با لشکر عیان　　تختِ او را حاضر آرید این زمان
گفت عفریتے کہ تختش را بفن　　حاضر آرم تا تو زین مجلس شدن
گفت آصف من باسمِ اعظمش　　حاضر آرم پیش تو در یکدمش
گرچہ عفریت اوستادِ سحر بود　　لیک آن از نفخِ آصف رو نمود
حاضر آمد تختِ بلقیس آن زمان　　لیک ز آصف، نز فنِ عفریتیان　　۳۲۳
گفت، حمد اللہ برین و صد چنین　　کہ بدیدستم ز رب العالمین
پس نظر کرد آن سلیمانؑ، سوے تخت　　گفت، آرے گول گیری اے درخت　　(۱۴)
خیز بلقیسا، بیا و ملک بین　　بر لبِ دریاے یزدان در بچین
خواہرانت، ساکنِ چرخِ سنی　　تو بمردارے چہ سلطانی کنی
خواہرانت راز بخششہاے راد　　ہیچ میدانی کہ آن سلطان چہ داد
تو ز شادی چون گرفتی طبل زن　　کہ منم شاہ و رئیس گولخن
خیز بلقیسا، بیا دولت نگر　　جاودان از دولتِ ما بر بخور
خیز بلقیسا، بیا در بحرِ جود　　ہر دمے بردار بے سرمایہ سود
خواہرانت، جملہ در عیش و طرب　　بر تو چون خوش گشت این رنج و تعب
خیز بلقیسا، سعادت یار شو　　وز ہمہ ملکِ سبا بیزار شو　　۳۲۶
تو ز شادی، چون گداے طبل زن　　کہ منم شاہ و رئیس گولخن
خیز بلقیسا کہ بازاریست تیز　　زین خسیسانِ کساد افگن، گریز　　۳۲۷
خیز بلقیسا، کنون با اختیار　　پیش ازانکہ مرگ آرد گیر و دار
خیز بلقیسا، بیا پیش از اجل　　در نگر شاہی و ملکِ بے دغل
خیز بلقیسا، بجاہِ خود مناز　　اندرین درگہ نیاز آور نہ ناز

خیز بلقیسا، و مستہ با قصنا ورنہ مرگ آید، کشد گوشش ترا

بعد ازان گوشت کشد مرگ آنچنان کہ چو دزد آئی بشحنہ جان کنان

زین خران، تاچند باشی نعل دزد گرہمی دزدی، بیا و لعل دزد

خواہرانت یافتہ ملکِ خلود تو گرفتہ ملکتِ کور و کبود

اے خنک آنجان، کزین ملکت بجست کہ اجل این ملک را ویران گرست

خیز بلقیسا، بیا بارے ببین ملکتِ شاہان وسلطانانِ دین

شستہ درباطن میان گلستان ظاہرا حادی، میان دوستان

تو ز خود سگے گم شوی اے خوش خصال چونکہ عین تو ترا شد ملک و مال

۹

کرامات عبداللہ مغربی

۳۱۶

دیدۂ حسی زبون آفتاب

دیدۂ ربانئے جو و بیاب

گفت عبداللہ، شیخ مغربی شصت سال از شب ندیدم من شبے

من ندیدم ظلمتے، در شصت سال نے بروز و نے بہ شب از اعتدال

صوفیان گفتند، صدق قال او شب ہمی رفتیم در دنبالِ او

در بیابانہاے پر از خار و گو اوچو ماہِ بدر مارا پیش رو

روے پس ناکردہ میگفت او بشب ہین، گو آمد میل کن بردست چپ

باز گفتے بعد یکدم سوئے راست میل کن زیرا کہ خارے پیش پاست

روز گشتے پاش را پاپائے بوس گشتہ پاہایش، چو پاہائے عروس

نے زخاک و نے زگل بروے اثر　　　نز خراشِ خار و آسیبِ حجر
مغربی را مشرقی کرده خدائے　　　کرده مغرب را چو مشرق نور زائے
نور این شمسِ شموسِ فارس است　　　روز خاص و عام را او حارس است
چون نباشد حارس آن نورِ مجید　　　که هزاران آفتاب آرد پدید
تو بنورِ او همی رو در امان　　　در میانِ اژدهاے و کژدمان

پیش پیش می رود آن نورِ پاک
میکند هر رهزنے را چاک چاک

۳۱۶

۱۰
خوردن گلخوارے گِل سنگ ترازوئے عطارؔ

آن نظرها که بدانه میکند
آن گره دان کو بپا برمیزند

پیش عطارے یکے گلخوار رفت　　　تا خرد ابلوج و قندِ خاص زفت
پس بر عطارِ طرّارِ دو دل　　　موضعِ سنگِ ترازو بود گل
گفت عطار اے جوان ابلوج من　　　هست نیکو، بے تکلف، بے سخن
لیک گل سنگ ترازوے من است　　　گر ترا میلِ شکر بخریدن است
گفت هستم در مہمے قند جو　　　سنگِ میزان هرچه خواهی باش گو
گفت با خود پیش آنکه گِل خور است　　　سنگ چه بود، گل زشکرّ بهتر ست
گر نداری سنگ و سنگت از گل است　　　این بد و به گل مرا میوه دل است

اندران کفهٔ ترازو زاعتداد — او بجائے سنگ آن گل را نهاد

پس برائے کفهٔ دیگر بدست — هم بقدر آن شکر را می شکست

چون نبودش تیشهٔ او دیر ماند — مشتری را منتظر آنجا نشاند

رویش آنسو بود گل خور ناشگفت — گل ازو پوشیده دزدیدن گرفت

ترس ترسان که نیاید ناگهان — چشم او بر من فتد از امتحان

دید عطار آن وخود مشغول کرد — که فزون تر دزد هین اے روے زرد

گر بدزدی وز گل من می بری — رو که هم از پهلوے خود می خوری

تو همی ترسی زمن لیک از خری — من همی ترسم که تو کمتر خوری

۳۱۷ گرچه مشغولم چنان احمق نیم — که شکر افزون کشی تو از نیم

چون به بینی مر شکر را آزمود — پس بدانی احمق و عاقل که بود

مرغ زان دانه نظر خوش میکند — دانه هم از دور راهش میزند

مالِ دنیا دامِ مرغانِ ضعیف — ملکِ عقبےٰ دامِ مرغانِ شریف

۱۱

۳۱۷

زر شدن هیزم از همتِ درویشے

وقت بازی کودکان را از اختلال

می نماید آن خزفها زرّ و مال

عارفانش کیمیا گر گشته اند

تا که شد کانها بر ایشان زشند

آن یکے درویش گفت اندر سمر — خضریان را من بدیدم خواب در

گفتم ایشان را که روزئ حلال　　از کجا نوشم که نبود آن وبال
مر مرا سوئ کهستان راندند　　میوه‌ها زآن بیشه می افشاندند
که خدا شیرین بگردان میوه را　　در دهان تو بهتهاے ما
هین بخور پاک و حلال و بے حسیب　　بے صداع نقل بالا و نشیب
پس مرا زان رزق لطفے رو نمود　　ذوق گفت من خرد ها می ربود
گفتم این فتنه است اے رب جهان　　بخششے ده از همه خلقان نهان
شد سخن از من دل خوش یافتم　　چون انار از ذوق می بشگافتم
گفتم از چیزے نباشد در بهشت　　غیر این شادی که دارم در سرشت
هیچ نعمت آرزو ناید دگر　　زین نپردازم بجوز و نیشکر
مانده بود از کسب یک دو حبه ام　　دوخته در آستین جبه ام
آن یکے درویش هیزم می کشید　　خسته و مانده ز بیشه در رسید
پس بگفتم من ز روزی فارغم　　زین سپس از بهر رزقم نیست غم
میوهٔ مکروه بر من خوش شده است　　رزق خاصے جسم را آمد بدست

۳۱۸

چونکه من فارغ شدستم از گلو　　حبهٔ چند است من بدهم بدو
بدهم این زر را بدین تکلیف کش　　تا دو سه روزک شود از قوت خوش
خود ضمیرم را همیدانست او　　زانکه شمعش داشت نور از شمع هو
بود پیشش سر هر اندیشهٔ　　چون چراغے در درون شیشهٔ
هیچ پنهان می نشد از وے ضمیر　　بود بر مضمون دلها او خبیر
پس همی منکید با خود زیر لب　　در جواب فکرتم آن بوالعجب
که چنین اندیشی از بهر ملوک　　کیف تلقی الرزق ان لم یرزقوک
من نمی کردم سخن را فهم لیک　　بر دلم میزد عتابش نیک نیک

سوئے من آمد بہ ہیبت ہمچو شیر
تنگِ ہیزم را نہاد از پشت زیر

پرتو حالے کہ او ہیزم نہاد
لرزہ بر ہفتِ عضوِ من فتاد

گفت، یارب گر ترا خاصان ے اند
کہ مبارک دعوت و فرخ پئے اند

لطفِ تو خواہم کہ میناگر شود
این زمان، این تنگِ ہیزم زر شود

در زمان دیدم کہ زر شد ہیزمش
ہمچو آتش بر زمین میتافت خوش

من دران، بیخود شدم تا دیرگہ
چونکہ باخویش آمدم من از ولہ

بعد ازان گفت، اے خدا گر آن کبار
بس غیور ند و گریزان ز اشتہار

باز این را ببند ہیزم ساز زود
بے توقف، ہمبران حالے کہ بود

در زمان، ہیزم شد آن اغصانِ زر
مست شد در کارِ او، عقل و نظر

بعد ازان برداشت ہیزم را و رفت
سوئے شہر از پیشِ من او تیز و تفت

خواستم تا در پئے آن شہ روم
پرسم از وے مشکلات و بشنوم

بستہ کرد آن ہیبتِ او مر مرا
پیشِ خاصان، رہ نباشد عامہ را

ور کسے را رہ شود گو سر فشان
کان بود از رحمت و از جذبِ شان

بس غنیمت دار، آن توفیق را
چون بیابی صحبتِ صدیق را

۱۲

۳۱۸ سبب ترک کردن ابراہیم ادہمؒ تخت و تاج را

ملک برہم زن تو ادہم وار زود
تا بیابی ہمچو او ملکِ خلود

خفتہ بود آن شہ شبانہ بر سریر
حارسان بربام اندر دار و گیر

قصدِ شہ، از حارسان آن ہم نبود — کہ کنند زان دفعِ دزدان و رنود

او ہمی دانست، کان کو عادل است — فارغ است از واقعہ ایمن دل است (۱۳)

بر سرِ تختے شنید آن نیکنام — طقطقے و ہاے و ہوئے شب ز بام

گامہائے تند بر بام سرا — گفت با خود اینچنین زہرہ کرا

بانگ زد بر روزنِ قصر او کہ کیست — این نباشد آدمی، مانا پریست

سر فرو کردند قومے بوالعجب — ما ہمی گردیم شب بہرِ طلب

ہین، چہ می جوئید، گفتند، اشتران — گفت، اشتر بام بر کہ جست ہان

پس بگفتندش کہ تو بر تختِ جاہ — چون ہمی جوئی ملاقاتِ الٰہ

خود ہمان بُد، دیگر او را کس ندید — چون پری از آدمی شد ناپدید

معنیش پنہان، و او در پیشِ خلق — خلق کے بینند غیرِ ریش و دلق

چون ز چشمِ خویش خلقان دور شد — ہمچو عنقا در جہان مشہور شد

۱۳

ریختن تشنہ جوز را در آب

پس غذائے عاشقان آمد سماع
کہ درو باشد خیالِ اجتماع

قوتے گیرد خیالاتِ ضمیر
بلکہ صورت گردد از بانگ و صفیر

آتشِ عشق از نواہا گشت تیز
آنچنانکہ آتشِ آن جوز ریز

در تغوسلے بود آب، آن تشنہ راند | بر درخت جوز، جوزے می فشاند
می فتاد از جوزبن، جوز اندر آب | بانگ می آمد، ہمی دید او حباب
عاقلے گفتش، کہ بگذار اے فتا | جوز ہا خود تشنگی آرد ترا
بیشتر در آب می افتد ثمر | آب در پستی است از تو دور تر
بیشتر در آب می افتد بہ بین | می برد آبش، ترا چہ سود ازین
تا تو از بالا فرود آئی بزور | آب جویش بردہ باشد تا بدور
گفت، قصدم زین فشاندن جوز نیست | تیز تر بنگر، برین ظاہر مایست
قصدِ من آنست، کاید بانگِ آب | ہم بہ بینم بر سرِ آب این حباب
تشنہ را خود شغل چہ بود، درجہان | گرد پائے حوض گشتن جاودان
گرد جو و گرد آب و بانگِ آب | ہمچو حاجی طائفِ کعبہ صواب
ہمچنین مقصودِ من زین مثنوی | اے ضیاء الحق حسام الدین توی

۱۴

گم شدن محمد مصطفیٰ صلعم و یاری خواستن حلیمہ از بتان

۳۲۳

پیش چوب و پیش سنگ نقش کند
اے بسا گولان کہ سرہا می نہند
ساجد و مسجود از جان بیخبر
دیدہ از جان جنبشے واندک اثر

قصۂ راز حلیمہ گو میت | تا زداید داستان او غمت
مصطفیٰ را چون ز شیر او باز کرد | بر کفش برداشت چون ریحان و ورد

می گریزانیدش از هر نیک و بد　　تا سپارد آن شهنشه را بجد

چون همی آورد امانت را ز بیم　　شد بکعبه و آمد او اندر حطیم

از هوا بشنید بانگی کای حطیم　　تافت بر تو آفتابی بس عظیم

ای حطیم امروز آید بر تو زود　　صد هزاران نور از خورشید جود

ای حطیم امروز آرد در تو رخت　　محتشم شاهی که پیک اوست بخت　　۳۱۶

ای حطیم امروز بیشک از نوی　　منزل جانهائی بالائی شوی

جان پاکان طلب طلب و جوق جوق　　آیدت از هر نواحی مست شوق

گشته حیران آن حلیمه زان صدا　　نی کسی در پیش و نی سوی قفا

شش جهت خالی ز صورت وین ندا　　شد پیاپی آن ندارا جان فدا　　۳۱۷

مصطفی را بر زمین بنهاد او　　تا کند آن بانگ خوش را جستجو

چشم می انداخت آن دم سو بسو　　که کجا یست آن شه اسرار گو

اینچنین بانگ بلند از چپ و راست　　میرسد یارب رساننده کجاست

چون ندید او خیره و نومید شد　　جسم لرزان همچو شاخ بید شد

باز آمد سوی آن طفل رشید　　مصطفی را بر مکان خود ندید

حیرت اندر حیرت آمد بر دلش　　گشت بس تاریک از غم منزلش

سوی منزلها دوید و بانگ داشت　　که که بر دُردانه ام غارت گماشت

مکیان گفتند ما را علم نیست　　ما ندانستیم کانجا کو وکیست　　۲۱۸

ریخت چندان اشک کرد از بس فغان　　که از و گریان شدند آن دیگران

سینه کوبان آنچنان بگریست خوش　　کاختران گریان شدند از گریه اش

پیر مردی پیشش آمد با عصا　　کای حلیمه چه فتاد آخر ترا

که چنین آتش ز دل افروختی　　وین جگرها را ز ماتم سوختی　　۳۲۰

گفت احمد را رضیعم معتمد
پس بیاوردم که بسپارم بجد

چون رسیدم در حطیم آوازها
میرسید و می شنیدم از هوا

من چو آن الحان شنیدم از هوا
طفل را بنهادم آنجا زان صدا

تا ببینم این ندا آواز کیست
که ندای بس لطیف و بس شهیست

نز کسی دیدم بگرد خود نشان
نه ندای منقطع شد یکزمان

چونکه واگشتم ز حیرتهای دل
طفل را آنجا ندیدم وای دل

گفتش ای فرزند تو انده مدار
که نمایم من ترا یک شهریار

که بگوید گر بخواهد حال طفل
او بداند منزل و ترحال طفل

پس حلیمه گفت ای جانم فدا
مر ترا ای شیخ خوب و خوش ندا

هین مرا بنمای آن شاه نظر
کش بود از حال طفل من خبر

برد او را پیش عزی کاین صنم
هست در اخبار غیبی مغتنم

ما هزاران گم شده زو یافتیم
چون بخدمت سوی او بشتافتیم

پیر کرد او را سجود و گفت زود
ای خداوند عرب ای بحر جود

گفت ای عزی تو بس اکراهها
کرده تا رسته ایم از دامها

بر عرب حق است از اکرام تو
فرض گشته تا عرب شد رام تو

۳۲۴ این حلیمه سعدی از امید تو
آمد اندر ظل شاخ بید تو

که ازو فرزند طفلی گم شده است
نام آن کودک محمد آمده است

چون محمد گفت آن جمله بتان
سرنگون گشتند و ساجد آن زمان

که برو ای پیر این چه جستجوست
آن محمد را که عزل ما ازوست

ما نگون و سنگسار آئیم ازو
ما کساد و بی عیار آئیم ازو

آن خیالاتی که دیدندی زما
وقت فترت گاه گاه اهل هوا

گم شود چون بارگاه او رسید　　آب آمد مر تیمم را درید

دور شو، اے پیر فتنه کم فروز　　هین ز رشک احمدی، ما را مسوز

دور شو، بهر خدا، اے پیر تو　　تا نسوزی ز آتش تقدیر تو

این چه دُم اژدها افشردن است　　هیچ دانی، چه خبر آوردن است

زین خبر، خون شد دلِ دریا و کان　　زین خبر، لرزان شود هفت آسمان

چون شنید از سنگها پیر این سخن　　پس عصا انداخت آن پیر کهن

پس ز لرزه و خوف و بیم آن ندے　　پیر دندانها بهم بر می زدے

آنچنان کاندر زمستان مرد عور　　او همی لرزید و می گفت، اے ثبور

چون دران حالت بدید آن پیر را　　زان عجب گم کرد زن تدبیر را

گفت، پیرا، گرچه من در محنتم　　حیرت اندر حیرت اندر حیرتم

ساعتے بادم خطیبے می کند　　ساعتے سنگم ادیبے می کند

باد با حرفم سخنها میدهد　　سنگ و کوهم فهم اشیا میدهد

گاه طفلم را ربوده غیبیان　　غیبیانِ سبز پوشِ آسمان

از که نالم، با که گویم این گله　　من شدم سودائی اکنون صد دله

غیرتش از شرح غیبم لب ببست　　این قدر گویم که طفلم گم شده است

گر بگویم چیز دیگر من کنون　　خلق بندندم بزنجیرِ جنون

گفت پیرش، کاے حلیمه شاد باش　　سجدهٔ شکر آر و رو را کم خراش

غم مخور یاوه نگردد او ز تو　　بلکه عالم یاوه گردد اندرو

هر زمان از رشک و غیرت پیش و پس　　صد هزاران پاسبانست و حرس

آن ندیدی، کان بتانِ ذوفنون　　چون شدند از نامِ طفلت سرنگون

این عجب قرنیست بر روئے زمین　　پیر گشتم، من ندیدم جنسِ این

چون خبر یابید جدِّ مصطفیٰ   از حلیمه وز فغانش بر ملا

وز چنان بانگ بلند و نعره‌ها   که بمیلی میرسد از وے صدا

زود عبدالمطلب دانست چیست   دست بر سینه همی زد می گریست

آمد از غم بر درِ کعبه بسوز   کاے خبیر از سرِّ شب و ز رازِ روز

خویشتن را من نمی بینم فنے   تا بود همرازِ تو همچون منے

خویشتن را من نمی بینم هنر   تا شوم مقبولِ این مسعودِ در

یا سر و سجده مرا قدرے بود   یا باشکم دولتے خندان شود

لیک در سیمائے آن درِّ یتیم   دیده ام آثارِ لطفت اے کریم

که نمی ماند بما گرچه ز ماست   ما همه مسیم و احمد کیمیاست

آن عجائبها که من دیدم برو   من ندیدم بر ولئے و بر عدو

انچه فضلِ تو درین طفلیش داد   کس نشان ندهد بصد ساله جهاد

چون یقین دیدم عنایتهاے تو   آن یکے دُریست از دریائے تو

من هم او را می شفیع آرم بتو   حالِ او اے حالِ دان با ما گو

از درونِ کعبه آمد بانگ زود   که هم اکنون رخ بتو خواهد نمود

با دو صد اقبالِ او محفوظِ ماست   با دو صد طلبِ ملک محفوظ ماست

ظاهرش را شهرهٔ گیهان کنیم   باطنش را از همه پنهان کنیم

طفلِ تو گرچه که کودک خو بُده است   هر دو عالم خود طفیلِ او بُده است

ما جهانے را بدو زنده کنیم   چرخ را در خدمتش بنده کنیم

گفت عبدالمطلب کاین دم کجاست   اے علیم السر نشان ده راه راست

از درونِ کعبه آوازش رسید   گفت اے جوینده طفلِ رشید

در فلان وادیست زیرِ آن درخت   پس روان شد زود پیرِ نیکبخت

در رکابِ او، امیرانِ قریش
زانکہ جدش بود زاعیانِ قریش

تا بہ پشتِ آدمؑ اسلافش ہمہ
مہترانِ رزم و بزم و ملحمہ

این نسب خود پوستِ او را بودہ است
کز شہنشاہان ہمہ پالودہ است

مغزِ او خود از نسب دور است و پاک
نیست جنبش از سمک کس تا سماک

نورِ حق را کس نجوید زاد و بود
خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود

کمترین خلعت کہ بدہد در ثواب
بر فزاید بر طراز آفتاب

۱۵

صلہ دادن شاہے شاعرے را و خسارتِ وزیر ۳۲۸

شاعرے، آورد شعرے پیشِ شاہ
بر امیدِ خلعت و اکرام و جاہ

شاہ مکرم بود، فرمودش ہزار
از زرِ سرخ و کرامات و نثار

پس وزیرش گفت، کاین اندک بود
دہ ہزارش ہدیہ دہ تا وا رود

از چو او شاعر، پس از تو بحر دست
دہ ہزارے کہ بگفتم اندک است

قصہ گفت آن شاہ را و فلسفہ
تا بر آمد عشرِ خرمن از کفہ

دہ ہزارش داد و خلعت درخورش
خانہ، شکر و ثنا گشت آن برش

پس تفحص کرد، کاین سعئے کہ بود
شاہ را اہلیتِ من کہ نمود

پس بگفتندش، فلان الدین وزیر
آن حسن نام و حسن خلق و ضمیر

در ثنائے او یکے شعرے دراز
بر نوشت و سوئے خانہ رفت باز

بے زبان و لب، ہمان نعمائے شاہ
مدح شہ میکرد و خلعتہائے شاہ

بعد سالے چند، بہر رزق و کشت
شاعر از فقر و عوز محتاج گشت

گفت وقتِ فقر و تنگیٔ دو دست — جست وجوے آزموده بهتر ست

درگہے را کازمودم از کرم — حاجتِ نو را همان جانب برم

بار دیگر شاعر از سودائے داد — رو بسوئے آن شہِ محسن نهاد

ہدیۂ شاعر چه باشد شعرِ نو — پیشِ محسن آرد و بنهد گرو

محسنان با صد عطا و جود و بر — زر نهاده شاعران را منتظر

پیش شان شعرے بہ از صد تنگ شعر — خاصه شاعر کو گهر آرد ز قعر

باز شہ بر خوئے خود گفتش ہزار — چون چنین بد عادتِ آن شهریار

لیک این بار آن وزیرِ پر ز جود — بر براقِ عز ز دنیا رفته بود

بر مقامِ او وزیرِ نو رئیس — گشته لیکن سخت بیرحم و خسیس

گفت اے شہ خرجہا داریم ما — شاعرے را نبود این بخشش سزا

من بربعِ عشر این اے مغتنم — مردِ شاعر را خوش و راضی کنم.

خلق گفتندش که او از پیش دست — ده ہزاران زین دلاور برده است

بعد شکر کلک خائی چون کند — بعد سلطانی گدائی چون کند

گفت بفشارم ورا اندر فشار — تا شود زار و نزار از انتظار

آنگه ار خاکش دهم از راه من — در رباید همچو گلبرگ از چمن

این بمن بگذار کاستادم درین — گر تقاضا گر بود هم آتشین

از ثریا گر بپرد تا ثرے — نرم گردد چون ببیند او مرا

گفت سلطانش برو فرمان تراست — لیک شادش کن که نیکوگوے ماست

گفت او را و دو صد چون او گدا — تو بمن بگذار و فارغ شو شها ۳۳۰

جنس او را و چو او صد ہزار — تو رها کن با من و بر من گذار

پس فگندش صاحب اندر انتظار — شد زمستان و دی و آمد بهار

شاعرش، چندانکه حاجت می نمود　　　صاحبش در وعده، حیله میفزود

شاعر اندر انتظارش پیر شد　　　پس زبون این غم و تدبیر شد

گفت، اگر زر نه که دشنامم دهی　　　تا رهد جانم، ترا باشم رهی

انتظارم کشت، بارے گو برو　　　تا رهد این جانِ مسکین از گرو

بعد از آنش داد ربعِ عشر آن　　　ماند شاعر اندر اندیشه گران

کان، چنان نقد و چنان بسیار بود　　　این که دیر اشگفت دسته خار بود

پس بگفتندش که آن دستورِ راد　　　رفت از دنیا خدا مزدش دهاد

که مضاعف زو همی شد آن عطا　　　کم همی افتاد در بخشش خطا

این زمان، او رفت و احسان را ببرد　　　او بمرد الحق، ولے احسان نمرد

رفت از ما صاحبِ راد و رشید　　　صاحب سلّاخِ درویشان رسید

رو بگیر اینرا، و زینجا شب گریز　　　تا نگیرد با تو این صاحب ستیز

ما بصد حیلت از و این هدیه را　　　بستدیم اے بیخبر از جهدها

رو بدیشان کرد و گفت، اے مشفقان　　　از کجا آمد، بگوئید این عوان

چیست نام این وزیر جامه کن　　　قوم گفتندش که نامش، هم حسن

گفت، یارب نامِ آن و نامِ این　　　چون یکے آمد، دریغ اے ربِ دین

آن حسن نامے که از یک کلکِ او　　　صد وزیر و صاحب آمد جود جو

این حسن، کز ریشِ زشتِ این حسن　　　میتوان بافید، اے جان صد رسن

بر چنین صاحب چو شه اصغا کند　　　شاه و ملکش را ابد رسوا کند

چند آن فرعون میشد نرم و رام　　　چون شنیدے او ز موسےٰ آن کلام

آن کلامے که بدادے سنگ شیر　　　از خوشیِّ آن کلامِ بے نظیر

چون به هامان که وزیرش بود او　　　مشورت کردے که کینش بود خو

پس بگفتے، تا کنون بودی خدیو — بندہ گردی ژندہ پوشے را بریو

ہمچو سنگ منجنیقے آمدے — آن سخن، بر شیشہ خانہ او زدے

ہر چہ صد روز آن کلیمؑ خوش خطاب — ساختے، در یکدم او کردے خراب

عقلِ تو دستورِ مغلوبِ ہواست — در وجودت رہزنِ راہِ خداست

ناصحے ربانیئے پندت دہد — آن سخن را او بفن طرحے ہند

کاین نہ بر جاییست، ہین از جا مشو — نیست چندان با خود آ شیدا مشو

وائے آن شہ کہ وزیرش این بود — جائے ہر دو، دوزخ پر کین بود

شاد آن شاہے کہ او را دستگیر — باشد اندر کار، چون آصف وزیر

شاہِ عادل، چون قرینِ او شود — نام او نورٌ علیٰ نورٍ بود

چون سلیمانؑ شاہ و چون آصف وزیر — نور بر نور است، عنبر بر عبیر

۱۶

۳۳۵ کم کردن پادشاہے جرائے غلامے و رقعہ نوشتن غلام بحضور شاہ

چون جواب احمق آمد خامشی
این درازی در سخن چون میکشی
از کمالِ رحمت و موج کرم
میدہد ہر شورہ را بارانِ نم

بادشاہے بود، او را بندۂ — مردہ عقلے بود و شہوت زندۂ

۳۳۶ خردہائے خدمتش بگذاشتے — بد سگالیدے، نکو پنداشتے

گفت شاہنشہ، جرائش کم کنید — ور بجنگد، نامش از خط برزنید

عقلِ او کم بود و حرصِ او فزون　　چون جرا کم دید، شد تند و حرون

عقل بودے گردِ خود کردے طواف　　تا بدیدے جرمِ خود، گشتے معاف

رقعۂ پر جنگ و پر هستی و کین　　میفرستد پیشِ شاهِ نازنین　　۳۴۰

کالبد، نامه است اندر وے نگر　　هست لائق شاه را؟ آنگه ببر

گوشۂ رو نامه را یکتا بخوان　　بین که حرفش هست درخوردِ شهان

گر نباشد درخور، آنرا پاره کن　　نامۂ دیگر نویس و چاره کن　　⑰

رفت پیش از نامه پیشِ مطبخی　　کاے بخیل، از مطبخِ شاهِ سخی　　۳۴۱

دور از او و ز همتِ او کاین قدر　　از جرۓ ام آیدش اندر نظر

گفت، بهرِ مصلحت فرموده است　　نے برائے بخل و نے تنگئ دست

گفت دهلیزیست والله این سخن　　پیشِ شه، خاک است هم زرِ کهن

مطبخی ده گونه حجت برفراشت　　او همه رد کرد از حرصے که داشت

چون جری کم آمدش در وقتِ چاشت　　زد بسے تشنیع و او سودے نداشت

گفت، قاصد میکنید اینها شما　　گفت نے، که بندهٔ فرمانیم ما

این مگیر از فرع این از اصل گیر　　بر کمان کم زن که از بازوست تیر

ما رمیت اذ رمیت ابتلاست　　بر نبی کم نه گنه، کان از خداست

آب از سر تیره است اے خیره چشم　　پیشتر بنگر، یکے بگشائے چشم

شد ز خشم و غم درونِ بقعۂ　　سوئے شه، بنوشت خشمین رقعۂ

اندران رقعه، ثنائے شاه گفت　　گوهرِ جود و سخائے شاه سفت

کاے ز بحر و ابر افزون کفِ تو　　در قضائے حاجتِ حاجات جو

زانکه ابر آنچه دهد گریان دهد　　کفِ تو خندان پیاپے خوان نهد

ظاهرِ رقعه اگرچه مدح بود　　بوئے خشم از مدح اثرها می نمود　　⑱ ⑲

۳۴۴ رقعه اش بردند پیش شاه راد — خواند آن رقعه، جوابی وا نداد

گفت، او را نیست، الا درد قوت — پس جواب احمق اولیٰ‌تر سکوت

نیستش در دِ فراق و وصل، هیچ — بندِ فرع است و نجوید اصل، هیچ

احمق ست و مردهٔ ماو منی — کز غمِ فرعش فراغِ اصل نی

۳۴۵ چون جوابِ نامه نامد خیره گشت — وز غمِ او آبِ صافی تیره گشت

نی قرارش ماند و نی خوابی جنون — روز و شب بد، در تفکر سرنگون

کای عجب، چونم نداد آن شه جواب — یا خیانت کرد رقعه بر زتاب

رقعه پنهان کرد و ننمود آن بشاه — کو منافق بود و آبی زیر کاه

رقعهٔ دیگر نویسم ز آزمون — دیگری جویم رسولی ذوفنون

بر امیر و مطبخی و نامه بر — عیب بنهاده، ز جهل آن بیخبر

هیچ گردِ خود نمی گردد که من — کژ روی کردم چو اندر دین شمن

۳۴۶ نامهٔ دیگر نوشت آن بدگمان — پر ز تشنیع و نفیر و پر فغان

که یکی رقعه نوشتم پیشِ شاه — ای عجب آنجا رسید و یافت راه

آن دگر را خواند هم آن خوب خد — هم نداد او را جواب و تن بزد

خشک می آورد او را شهریار — او مکرر کرد رقعه پنج بار

گفت حاجب، آخر او بندهٔ شماست — گر جوابش بر نویسی هم رواست

از شهی تو چه کم گردد اگر — بر غلام و بنده اندازی نظر

گفت، این سهل است اما احمق ست — مرد احمق زشت و مردود حق است

گرچه آمرزم گناه و زلتش — هم کند در من سرایت علتش

صد کس از گرگین همه گرگین شوند — خاصه این گرگ خبیثِ عقل بند

گرِ کم عقلی مبادا گبر را — شومیش بی آب دارد ابر را

۱۷

ژندہا پیچیدن فقیہے در دستار

۳۳۸

یک فقیہے ژندہا درچیدہ بود | در عمامہ خویش درپیچیدہ بود
تا شود زفت و نماید آن عظیم | چون درآید سوئے محفل در حطیم
ژندہا از جامہا پیراستہ | ظاہر دستار زان آراستہ
ظاہر دستار چون حلہ بہشت | چون منافق اندرون رسوا و زشت
پارہ پارہ دلق و پنبہ پوستین | در درون آن عمامہ بد دفین
روئے سوئے مدرسہ کردہ صبوح | تا بدین ناموس، یابد او فتوح
در رہ تاریک، مردے جامہ کن | منتظر استادہ بود از بہر فن
در ربود او از سرش دستار را | پس دوان شد تا بسازد کار را
پس فقیہش بانگ برزد کاے پسر | باز کن دستار را آنگہ ببر
اینچنین کہ چار پرہ می پری | باز کن آن ہدیہ را کہ می بری
باز کن آن را بہ دست خود بمال | آنگہان خواہی ببر کردم حلال
چونکہ باز ش کرد آنکو می گریخت | صد ہزارش ژندہ اندر رہ بریخت
زان عمامہ زفت نابایست او | ماند یک گز کہنہ در دست او
بر زمین زد خرقہ را کاے بے عیار | زین دغل ما را برآوردی ز کار
این چہ مکراست و چہ تزویر است و شید | کہ فگندی مر مرا در قید صید
شرم ناید مر ترا زین ژندہا | از دغل بفگندیم اے پر دغا

گفت، بنمودم دغل لیکن ترا
از نصیحت باز گفتم ماجرا

همچنین، دنیا اگرچه خوش شگفت
عیب خود را بانگ زد، باجمله گفت

اندرین کون و فساد، اے اوستاد
آن دغل کون و نصیحت آن فساد

کون می گوید، بیا من خوش پیم
وان فسادش گفت، رومن لاشیم

اے ز خوبئ بهاران لب گزان
بنگر آن سردی و زردئ خزان

روز دیدی طلعت خورشید خوب
مرگ او را یاد کن وقت غروب

بدر را دیدی برین خوش چارطاق
حسرتش را هم ببین اندر محاق

۱۸

لاف زدن شخصے از عطایا شاه و مخالفت حالِ او

۳۴۱

اے دل از کین و کراهت پاک شو
وانگهان الحمد خوان، چالاک شو

بر زبان الحمد و اکراه درون
از زبان تلبیس باشد یا فسون

آن یکے با دلق آمد از عراق
باز پرسیدند یاران از فراق

گفت، آرے بد فراق الا سفر
بود بر من بس مبارک مژده ور

کو خلیفه داد ده خلعت مرا
که قرینش باد صد مدح و ثنا

شکرها و حمدها بر میشمرد
تا که شکر از حد و اندازه ببرد

پس بگفتندش که احوالِ نژند
بر دروغِ تو گواهی میدهند

تن برهنه، سر برهنه، سوخته
شکر را دزدیده یا آموخته

کو نشانِ شکرِ حمدِ میر تو　　بر سر و بر پائے بے توقیر تو

گر زبانت مدحِ آن شہ می تند　　ہفت اندامت شکایت می کند

در سخائے آن شہِ سلطان جود　　مر ترا کفشے و شلوارے نبود

گفت من ایثار کردم انچہ داد　　میر تقصیرے نکرد از افتقاد

بستدم جملہ عطاہا از امیر　　بخش کردم بر یتیم و بر فقیر

مال دادم بستدم عمر دراز　　در جزا زیرا کہ بودم پاکباز

پس بگفتندش مبارک مال رفت　　چیست اندر باطنت این دود تفت

صد کراہت در درونِ تو چو خار　　کے بود اندہ نشانِ ابتشار

کو نشانِ عشق و ایثار و رضا　　گر درست است انچہ گفتی ما مضا

کو نشانِ پاکبازی اے ترش　　بوے لافِ کژ ہمی آید خمش

صد نشان باشد درون ایثار را　　صد علامت ہست نیکو کار را

مال در ایثار اگر گردد تلف　　در درون صد زندگی آید خلف

گل شکر خوردم ہمیگوئی و بوے　　میزند از سیر کہ یاوہ مگوے

ہست دلِ مانندۂ خانہ کلان　　خانۂ دل را نہان ہمسائگان

از شگافِ روزن و دیوارہا　　مطلع گردند بر اسرارہا

از شگافے کہ ندارد ہیچ وہم　　صاحبِ خانہ ندارد ہیچ سہم

این طبیبانِ بدن دانشور اند　　بر سقام تو ز تو واقف تر اند

پس طبیبانِ الٰہی در جہان
چون ندانند از تو اسرارِ نہان

۱۹

۳۴۳ مژده دادن بایزیدؒ از زادن ابو الحسن خرقانیؒ

آن شنیدی داستان بایزیدؒ ... کو ز حال بوالحسنؒ پیشین چه دید

روزی آن سلطان تقوی میگذشت ... با مریدان جانب صحرا و دشت

بوی خوش آمد مر او را ناگهان ... در سواد ری ز سوی خارقان

هم بدانجا نالهٔ مشتاق کرد ... بوی را از باد استنشاق کرد

بوی خوش را عاشقانه می کشید ... جان او از باد باده می چشید

چون درو آثار مستی شد پدید ... یک مرید او را ازان دم در رسید

پس بپرسیدش که این احوال خوش ... که برونست از حجاب پنج و شش

گاه سرخ و گاه زرد و گه سفید ... میشود رویت چه حالست و نوید

میکشی بوی و بظاهر نیست گل ... بیشک از غیبست و از گلزار کل

ای تو کام جان هر خودکامهٔ ... هر دم از غیبت پیام و نامهٔ

هر دمی یعقوبؑ وار از یوسفی ... میرسد اندر مشام تو شفی

قطرهٔ بر ریز بر ما زان سبو ... شمهٔ زان گلستان با ما بگو

خو نداریم ای جمال مهتری ... که لب ما خشک و تو تنها خوری

گفت زینسو بوی یاری میرسد ... کاندرین ده شهریاری میرسد

۳۴۴ بعد چندین سال می زاید شهی ... میزند بر آسمانها خرگهی

رویش از گلزار حق گلگون بود ... از من او اندر مقام افزون بود

چیست نامش گفت نامش بوالحسن ... حلیه اش وا گفت ز ابرو تا ذقن

قد او و رنگ او و شکل او ... یک بیک وا گفت از گیسو و رو

حلیہاے روح او را ہم نمود　　از صفات و از طریق جا و بود

بر نبشتند آن زمان تاریخ را　　از کباب آراستند آن سیخ را

چون رسید آن وقت و آن تاریخ راست　　زان زمین آن شاہ پیدا گشت و خاست

زادہ شد آن شاہ و نرد ملک باخت　　از عدم پیدا شد و مرکب بتاخت

از پس آن سالہا آمد پدید　　بوالحسنؒ بعد از وفات بایزیدؒ

جملہ خوہاے او ز امساک وجود　　آن چنان آمد کہ آن شہ گفتہ بود

لوح محفوظ است او را پیشوا　　از چہ محفوظ است محفوظ از خطا

نے نجوم است و نہ رمل است و نہ خواب　　وحی حق واللہ اعلم بالصواب

ہمچنان آمد کہ او فرمودہ بود　　بوالحسنؒ از مردمان آن را شنود　　۳۴۶

کہ حسنؒ باشد مرید و امتم　　درس گیرد ہر صباح از تربتم

ہر صباحے تیز رفتے بے فتور　　بر سر گورش نشستے با حضور

گفت من ہم نیز خوابش دیدہ ام　　وز روان شیخؒ این بشنیدہ ام

ہر صباحے رو نہادے سوئے گور　　ایستادے تا ضحے اندر حضور

تا مثال شیخ پیشش آمدے　　تا کہ بے گفتے شکالش حل شدے

تا یکے روزے بیامد با سعود　　گورہا را برف نو پوشیدہ بود

توئے بر تو برفہا ہمچون علم　　قبہ قبہ دید و شد جانش بغم

بانگش آمد از حظیرہ شیخ حے　　ہا انا ادعوک کے تسعے الی

ہین بیا این سو بر آوازم شتاب　　عالم از برفست رو از من متاب

حال او زان روز شد خوب و بدید
آن عجائب را کہ اول می شنید

۲۰

۳۴۷

مشورت کردن شخصے با دشمنِ عاقل

گفت پیغمبر کہ احمق ہر کہ ہست
او عدوے ماست و غولِ رہزن است
ہر کہ او عاقل بود او جانِ ماست
روح او و ریحِ او ریحانِ ماست

مشورت میکرد شخصے با کسے
کز تردد وا رہد وز محبسے
گفت اے خوشنام غیرِ من بجوے
ماجرائے مشورت با او بگوے
من عدوم مر ترا با من مپیچ
نبود از رائے عدو فیروز ہیچ
رو کسے جو کہ ترا او ہست دوست
دوست بہرِ دوست لاشک خیر جواست
من عدوم چارہ نبود کز منی
کژ روم با تو نمایم دشمنی
گفت من دانم ترا اے بو الحسن
کہ توئی دیرینہ دشمن دار من
لیک مردے عاقلے و معنوی
عقلِ تو نگذاردت کہ کج روی
طبع خواہد تا کشد از خصم کین
عقل بر نفس است بندِ آہنین
آید و منعش کند وا داردش
عقل چون شحنہ است در نیک و بدش
عقل ایمانی چو شحنہ عادل است
پاسبان و حاکم شہرِ دل است
عقل در تن حاکم ایمان بود
کہ ز بیمش نفس در زندان بود
عقلِ عقل و جان اے جان توی
عقل و جانِ خلق را سلطان توی
عقلِ کل سرگشتہ و حیرانِ تست
کلِ موجودات در فرمانِ تست

۲۱

امیر گردانیدن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جوانے ہذیلی را بر سریہ

۳۴۷

یک سریہ می فرستادے رسولؐ　　بہر جنگِ کافر و دفعِ فضول
یک جوانے را گزیدا و از ہذیل　　میرِ لشکر کردش و سالارِ خیل
اصلِ لشکر، بیگمان سرور بود　　قوم بے سرور، تن بے سر بود

۳۴۸

چون پیمبرؐ سرورے کرد از ہذیل　　از برائے لشکرِ منصورِ خیل
بوالفضولے از حسد طاقت نداشت　　اعتراض و لا تسلم بر فراشت
گفت، نے نے یا رسولؐ اللہ مکن　　سرورِ لشکر مگر شیخِ کہن
یا رسولؐ اللہ جوان از شیر زاد　　غیرِ مرد پیر، سرِ لشکر مباد
ہم تو گفتستی و گفتت تو گوا　　پیر باید پیر باید پیشوا
یا رسولؐ اللہ درین لشکر نگر　　ہست چندین پیر از وے پیشتر
ہمچنین پیوستہ کرد آن بے ادب　　پیشِ پیغمبرؐ سخن زان سرد لب
دست میدادش سخن او بے خبر　　کہ خبر ہرزہ بود پیشِ نظر

۳۴۹

در حضورِ مصطفاؐے قند خو　　چون ز حد برد آن عرب آن گفتگو
آن شہؐ و النجم و سلطانِ عبس　　لب گزید آن سرد دم را گفت بس
دست میزد بہرِ منعش بر دہان　　چند گوئی پیشِ دانائے نہان
پیش بینا بردۂ سرگینِ خشک　　کہ بخر اینرا بجائے نافِ مشک

(۳۲)

۳۵۱

اعتبارے گیر تا یابی صفا　　از درونِ انبیاؐ و اولیاؒ
پرتو مستے بجہ نبیؐ　　چون بزد، ہم مست خوش گشت آن غبی
گفت پیغمبرؐ کہ اے ظاہر نگر　　تو مبین او را جوان بے ہنر

اے بسا ریش سیاہ و مرد پیر — اے بسا ریش سفید و دل چو قیر

عقلِ او را آزمودم بارہا — کرد پیری آن جوان در کارہا

پیرِ پیر عقل باشد، اے پسر — نے سفیدی موئے اندر ریش و سر

۲۲

سبحانی ما اعظم شانی گفتن بایزیدؒ

۳۴۹ با مریدان، آن فقیرِ محتشم — بایزیدؒ آمد کہ نک یزدان منم

۳۵۰ گفت مستانہ عیان آن ذوفنون — لا الٰہ الا انا، ہا فاعبدون

چون گذشت آن حال، گفتندش صباح — تو چنین گفتی و این نبود صلاح

گفت، این بار ار کنم این مشغلہ — کاردہا در من زنید آندم ہلہ

حق منزہ از تن و من با تنم — چون چنین گویم، بباید کشتنم

چون وصیت کرد آن آزاد مرد — ہر مریدے کاردے آمادہ کرد

مست گشت او بازاز ان سغراقِ زفت — آن وصیتہاش از خاطر برفت

عشق آمد، عقلِ او آوارہ شد — صبح آمد، شمعِ او بیچارہ شد

چون ہمائے بیخودی پرواز کرد — آن سخن را بایزیدؒ آغاز کرد

عقل را سیلِ تحیر در ربود — زان قوی تر گفت، کاول گفتہ بود

نیست اندر جبہ ام الا خدا — چند جوئی بر زمین و بر سما

آن مریدان، جملہ دیوانہ شدند — کاردہا بر جسمِ پاکش میزدند

ہر یکے چون ملحدان گرد کوہ — کارد میزد پیرِ خود را بے ستوہ

ہر کہ اندر شیخ تیغے می خلید — باز گونہ بر تنِ خود می درید

یک اثر نے، بر تن آن ذو فنون　　وان مریدان خسته و غرقاب خون

هر که او سوے گلویش زخم برد　　حلق خود ببریده دید و زار مُرد

وانکه او را زخم اندر سینه زد　　سینه اش بشگافت، شد مرده ابد

وانکه آگه بود زان صاحبقران　　دل ندادش که زند زخم گران

نیم دانش دست او را بسته کرد　　جان ببرد الا که خود را خسته کرد

روز گشت و آن مریدان کاسته　　نوحها از جانِ شان برخاسته

پیشِ او آمد هزاران مرد و زن　　کاے دو عالم درج در یک پیرهن

این تنِ تو گر تنِ مردم بدے　　چون تنِ مردم، ز خنجر گم شدے

باخودی با بیخودی دو چار زد　　باخود اندر دیدهٔ خود خار زد

اے زده بر بیخودان تو ذوالفقار　　بر تنِ خود میزنی آن، هوش دار

زانکه بیخود فانیست و ایمن است　　تا ابد در ایمنی او ساکن است

۲۳

۳۵۲

قصه سه ماهیان که یکے عاقل و یکے نیم عاقل و یکے مغرور ابله بود

عاقل آن باشد که او با مشعله است

او دلیل و پیشوائے قافله است

پیرو نور خود است آن پیشرو

تابع خویش است آن بیخویش رو

دیگرے که نیم عاقل آمد او

عاقلے را دیدهٔ خود داند او